

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 10

МИКОЛАЇВ – 2013

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили

Інститут української
археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р видано
Міністерством юстиції України
від 15.09.2008;
серія КВ № 15567-4039ПР видано
Міністерством юстиції України
від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове
видання, згідно з рекомендаціями
ВАК (бюлетень № 1-05/2
від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,
факс: (0552) 46-51-94,
E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com

рішенням вченої ради
Чорноморського державного
університету імені Петра Могили
від 14.02.2013 р., протокол № 7

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Беглиця Володимир Петрович – доктор наук з державного управління, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ);

Смолінський Олександр – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні (Польща);

Срогош Тадеуш – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) – *заступник головного редактора наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії»*;

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області – *відповідальний секретар редколегії наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії»*.

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 14.02.2013 р., протокол № 1

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 10. – 220 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ашурков Т. Т. (Миколаїв) Суспільно-політичне становище Ірану на зламі XVIII-XIX ст.	10
Балухтіна О. М. (Запоріжжя) Розвиток оренди на церковних землях Південної України (друга половина XIX ст. – 1917 р.).....	16
Водотика Т. С. (Київ) Іноземне підприємництво міст України кінця XIX – початку XX ст.: на прикладі Густава Гартмана	25
Воронін В. М. (Київ) До питання про створення нагородних систем гетьманської Української Держави та Директорії УНР	31
Забара В. В. (Запоріжжя) Політичні перетворення «післядейтонської» Боснії і Герцеговини (1996-2012 рр.): проблеми періодизації	38
Зелінський М. В. (Миколаїв) «Українське питання» у політичній діяльності Р. Дмовського у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)	45
Кухарчук О. С. (Мукачеве, Закарпатська обл.) Закарпатці у боротьбі за незалежну Україну (40-і рр. XX ст.)	52
Мацюта П. А. (Миколаїв) Дипломатія Росії в Османській імперії на зламі XVIII-XIX століть крізь діяльність В. С. Тамари та А. Я. Італінського	58
Мисечко А. І., Захарія С. Р. (Одеса) Українська Гельсінська Спілка – засіб боротьби за права людини в Україні	67
Священко З. В. (Умань, Черкаська обл.) Аграрне питання у діяльності наради В. Гурко (1906 р.)	70
Степанов М. Ю. (Черкаси) Уявлення про патріотизм етноконфесійний і патріотизм політичний у православної громадській думці України кінця XVI – початку XVII століття	77
Тимів І. М. (Івано-Франківськ) Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.)	83

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Городня Н. Д. (Київ) Американсько-китайські відносини за адміністрації Барака Обама	96
---	----

Донай Лукаш (Познань, Польща)
Українсько-румунська суперечка про острів Зміїний 103

Тригуб О. П., Тригуб П. М. (Миколаїв)
Ялтинська європейська стратегія: перспективи євроінтеграції України 114

Чернишов І. В. (Миколаїв)
Еволюція близькосхідної політики США (2003-2011 рр.) 123

***ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ***

Котляр Ю. В. (Миколаїв)
Міфологічні основи системи «Спас» 131

Левченко Л. Л. (Миколаїв)
«Нові архіви» у ретроспективі міжнародної діяльності американських архівістів 136

Матвієнко Л. В. (Миколаїв)
Методика та методологія дослідження Степового Побужжя..... 155

Мітківська Т. С. (Миколаїв)
Оборона Миколаєва на заключному етапі
Кримської війни (1855 р.): спогади учасників 160

Ніколаєв М. І. (Миколаїв)
Ольвія та Мітридат: нове історичне джерело 166

Рижєва Н. О. (Миколаїв)
Сучасні наукові акценти в історіографічних розробках історії
єврейської громади Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. 174

Сокирська В. В. (Умань, Черкаська обл.)
Джерела з історії становлення та розвитку російсько-українських відносин
1920-х рр. у фондах федеральних архівів Російської Федерації 179

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бурім Д. В. (Київ)
До історії українського козацького руху в еміграції: листи
Івана Полтавця-Остряниці до Адольфа Гітлера 188

РЕЦЕНЗІЇ

Брехуненко В. А. (Київ)
Поштовий і телеграфний зв'язок на півдні України: історія формування та розвитку
Рецензія на монографію: Міронова І. С. Поштові і поштово-телеграфні установи
на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина
XVII – початок XX ст.) (Миколаїв, 2012)..... 208

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Ашурков Т. Т. Общественно-политическое положение Ирана на рубеже XVIII-XIX вв.	10
Балухтина Е. Н. Развитие аренды на церковных землях Южной Украины (вторая половина XIX в. – 1917 г.)	16
Водотыка Т. С. Иностранное предпринимательство городов Украины конца XIX – начала XX в.: на примере Густава Гартмана.....	25
Воронин В. Н. К вопросу о создании наградных систем гетманской Украинской Державы и Директории УНР	31
Забара В. В. Политические преобразования «последейтонской» Боснии и Герцеговины (1996-2012 гг.): проблемы периодизации	38
Зелинский М. В. «Украинский вопрос» в политической деятельности Р. Дмовского в годы Первой мировой войны (1914-1918 гг.)	45
Кухарчук О. С. Закарпатцы в борьбе за независимую Украину (40-е гг. XX в.).....	52
Мацюта П. А. Дипломатия России в Османской империи на переломе XVIII-XIX веков сквозь деятельность В. С. Тамары и А. Я. Италинского	58
Мисечко А. И., Захария С. Р. Украинский Хельсинский Союз – средство борьбы за права человека в Украине	67
Священко З. В. Аграрный вопрос в деятельности совещания В. Гурко.....	70
Степанов М. Ю. Представление о патриотизме этноконфессиональном и патриотизме политическом в православной общественной мысли Украины конца XVI – начала XVII века	77
Тымив И. Н. Битва князя Константина Острожского с татарами под Сокалем (1519 г.)	83

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Городняя Н. Д. Американско-китайские отношения в период администрации Барака Обамы.....	96
Лукаш Донай. Украинско-румынский спор об острове Змеиный	103
Тригуб А. П., Тригуб П. Н. Ялтинская европейская стратегия: перспективы евроинтеграции Украины.....	114
Чернышев И. В. Эволюция ближневосточной политики США (2003-2011 гг.).....	123

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

Котляр Ю. В. Мифологические основы системы «Спас»	131
Левченко Л. Л. «Новые архивы» в ретроспективе международной деятельности американских архивистов	136
Матвиенко Л. В. Методика и методология исследования Степного Побужья	155
Митковская Т. С. Оборона Николаева на заключительном этапе Крымской войны (1855 г.): воспоминания современников	160
Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник	166
Рижева Н. А. Современные научные акценты в историографических разработках истории еврейской общины Николаева конца XVIII – начала XX в.	174
Сокирская В. В. Источники по истории становления и развития российско-украинских отношений 1920-х гг. в фондах федеральных архивов Российской Федерации	179

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Бурим Д. В. К истории украинского казацкого движения в эмиграции: письма Ивана Полтавца-Остряницы Адольфу Гитлеру	188
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

Брехуненко В. А. Почтовая и телеграфная связь на юге Украины: история формирования и развития <i>Рецензия на монографию: Миронова И. С.</i> Почтовые и почтово-телеграфные учреждения на юге Украины в системе связи российского государства (вторая половина XVII – начало XX в.) (Николаев, 2012)	208
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY

Taras Ashurkov. Socio-political situation in Iran at the turn of XVIII-XIX c.	10
Olena Balukhtina. Development of rent on church lands of Southern Ukraine (second half of XIX c. – 1917)	16
Tetiana Vodotyka. Foreign entrepreneurship in ukrainian cities in the end of XIX – the beginning of XX c. by the example of Gustav Gartman	25
Viktor Voronin. On the creation of award systems period the Ukrainian state Hetman Pavlo Skoropadsky and UPR directory	31
Vladyslav Zabara. Political transformation «post dayton» Bosnia and Herzegovina (1996-2012): problems of periodization	38
Maxim Zelinskiy. «Ukrainian question» in R. Dmowski political activities during World War I (1914-1918)	45
Olha Kukharchuk. Transcarpathia in the struggle for an independent Ukraine (40 th years of the XX c.)	52
Matsiuta Pavlo. Russian diplomacy in ottoman empire at the edge of XVIII-XIX centuries as through the acts of V. S. Tamara and A. Ya. Italinsky	58
Anatoliy Misechko, Solomiya Zakhariya. Ukrainian Helsinki union – way to fight for human rights in Ukraine	67
Zinaida Svyashchenko. Agrarian question in business meeting V. Hurko	70
Maksym Stepanov. The conception of ethnoconfessional patriotism and political patriotism in orthodox public opinion of Ukraine at the end of the XVI – beginning of the XVII century	77
Ivan Tymiv. Battle of Prince Konstantin Ostrozhski with the tatars near Sokal (1519)	83

HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Nataliya Gorodnia. U.S-Chinese relations during Barack Obama administration	96
Łukasz Donaj. Ukrainian-romanian dispute Serpents' island	103
Oleksandr Tryhub, Petro Tryhub. Yalta European strategy: prospects for Ukraine's European integration	114
Igor Chernyshov. Evolution of US Middle East policy (2003-2011).....	123

**SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE**

Yuriy Kotlyar. Mythological bases of system «Spas»	131
Larysa Levchenko. «New archives» in the retrospective review of the American archivists' international activity	136
Ludmyla Matvienko. The method and methodology of the exploration of the Steppe Bug region.....	155
Tatiana Mitkovska. Nikolaev defense on the final stage of the Crimean war (1855): the memories of participants	160
Mykola Nikolayev. Olbia and Mithridates: new historical source	166
Nadiya Ryzheva. Contemporary scientific accents in historiographic developments on the Mykolayiv Jewish community history of the late XVIII – early XX centuries	174
Vlada Sokyrska. Sources of the history of development Russian-Ukrainian relations 1920 in the fund federal archives RF	179

DOCUMENTS AND MATERIALS

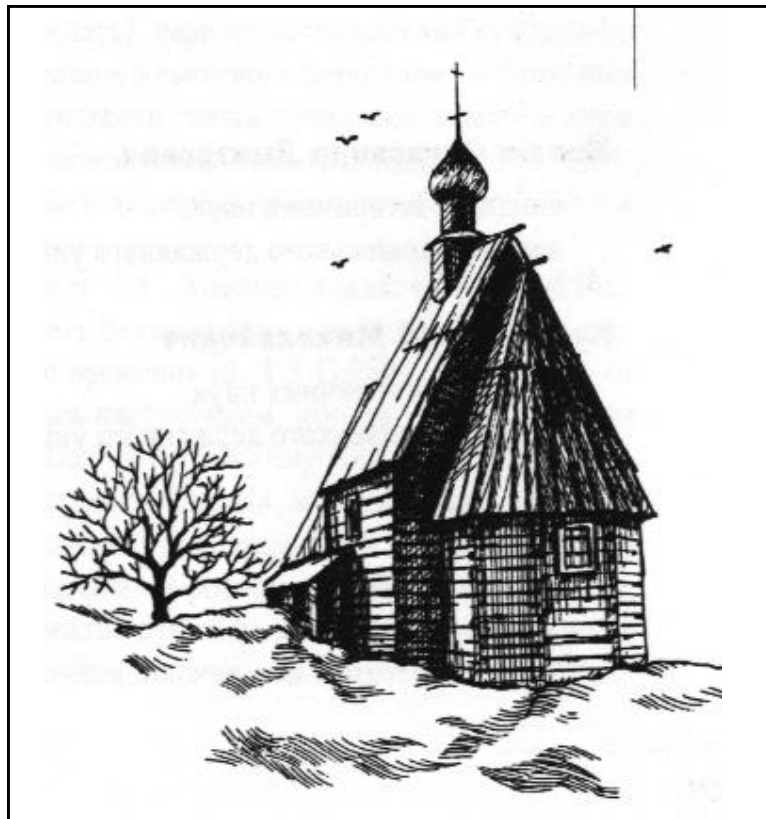
Dmytro Burim. To the history of the Ukrainian cossack movement in exile: Ivan Poltavets-Ostryanytsa's letters to Adolf Hitler	188
---	-----

BOOK REVIEWS

Viktor Brekhunenko. Postal and telegraph connection on the South of Ukraine: history of forming and development Book Reviews: Mironova I. S. Postal and post-telegraph establishments on the south of Ukraine in a communication of the Russian state (second half of the XVII – the beginning of the XX century) (Mykolaiv, 2012)	208
---	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS

*Вітчизняна
та всесвітня історія*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІРАНУ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

Охарактеризовано державний лад, внутрішню політику, армію та зовнішньополітичні зв'язки Ірану в період від приходу до влади Ага Моахмед-шаха Каджара до початку першої російсько-іранської війни.

Ключові слова: Іран, Персія, Каджари, Ага Мохаммад-шах, Фетх Алі-шах, Аббас-мірза.

Охарактеризовано государственный строй, внутренняя политика, армия и внешние сношения Ирана в период от воцарения Ага Мохаммед-шаха Каджара до начала первой русско-иранской войны.

Ключевые слова: Иран, Персия, Каджары, Ага Мохаммад-шах, Фетх Али-шах, Аббас-мирза.

The article contains a brief description of political system, domestic policies, armed forces and foreign affairs of Iran during the period from the Agha Muhammad Khan Qajar till the beginning of the first Russo-Persian war.

Keywords: Iran, Persia, Qajars, Agha Muhammad Shah, Fath Ali Shah, Abbas Mirza.

На зламі XVIII-XIX ст. в Центральній Азії відбулися істотні зміни, які вплинули на всі сфери життя в цьому регіоні. В першу чергу, вони були пов'язані з експансією європейських держав на Схід і зі входженням країн Азії в орбіту глобальних геополітичних процесів. На той момент Іран щойно вийшов з епохи громадянських війн, які тривали кілька десятиріч. На початку 90-х років XVIII ст. до влади в Ірані прийшла тюркська династія Каджарів. Нова династія стикнулася з раніше не відомими проблемами: окрім питання розбудови вцент зруйнованої економіки і приборкання сепаратистських рухів, шах Фетх-Алі (1772-1834) і його син Аббас-мірза (1789-1833) мусили правильним чином реагувати на зміни в навколишньому світі. На початку XIX ст. активізувалися відносини Ірану з Великобританією, Францією і Росією. Дії перших Каджарів в зовнішньополітичній царині отримують неоднозначну оцінку від істориків різних країн. Щоб правильно зрозуміти мотиви тих чи інших вчинків правителів Ірану, слід дослідити загальне становище цієї країни на зламі XVIII-XIX ст. Завдання даної роботи полягає

в тому, щоб охарактеризувати політико-економічне становище іранської держави в перші роки правління династії Каджарів і виявити закономірності, які вплинули розвиток Ірану і на його відносини з іншими країнами у першій половині XIX ст.

Основну базу доступних українському дослідникові джерел з суспільно-політичного становища Ірану наприкінці XVIII – на початку XIX ст. становить архів російських консульських установ, що діяли на території Ірану протягом останньої чверті XVIII ст. і спогади емісарів, яких уряди європейських країн посилали в Іран для налагодження зв'язків із цією країною. Найбільш повну картину суспільно-політичного життя Ірану у вказаний період містять праці Ж. М. Танкуаня «Листи про Персію...» [16] і Джона Малколма «Історія Персії» [14]. У XX сторіччі історію Ірану ретельно досліджували радянські науковці. Серед багатьох істориків тієї доби, які займалися новою історією Ірану найбільш повно висвітлили внутрішнє становище цієї держави в досліджуваній період М. С. Іванов (праці «Нарис історії Ірану» [6] й «Історія Ірану» [7]) і Н. Г. Куканова («Нариси з історії

російсько-іранських торгівельних відносин...») [9]. Згідно з картотеками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і Національної історичної бібліотеки України, ні в Україні, ні в Росії не було видано жодної спеціалізованої праці з історії Ірану цієї доби. Проте певна цінна інформація щодо державного ладу та зовнішньої політики цієї країни містяться в монографіях сучасного російського дослідника міжнародних відносин С. А. Сухорукова «Іран між Англією і Росією» [11] і в деяких статтях історика економіки Н. М. Мамедової [10]. На Заході даним періодом історії Ірану активно займається Міжнародна асоціація з вивчення Каджарів (IQSA), яка нещодавно представила результати своїх досліджень з історії Ірану в колективній монографії «Війна і мир Каджарського Ірану» [18].

Державний лад Ірану на зламі XVIII-XIX сторіч мало відрізнявся від державного ладу інших тогочасних монархій мусульманського світу. За визначенням професора М. С. Іванова, з яким, в цілому, погоджуються сучасні історики, Іран під правлінням перших Каджарів являв собою класичну азійську абсолютну монархію, тобто державний апарат повністю залежав від особи, яка займала трон [7, с. 221]. Дійсно, влада шаха не була обмежена жодним законодавчим актом, представницьким органом чи більш-менш самостійною військовою силою. Сучасники-європейці вважали, що влада шаха є абсолютною не тільки в порівнянні з західними монархіями, але й навіть у порівнянні з сусідньою Туреччиною, де формально всевладний султан мусив враховувати позицію могутніх візирів і норовливих яничарів [16, т. 1, с. 248]. З іншого боку, окремі чиновники перського дивану мали величезний вплив шаха. Наприклад, від приходу до влади Ага Мохаммед-шаха до 1808 року жодне важливе рішення в державі не приймалося без участі садр-азама Ібрагім-хана [7, с. 219-221].

Зрозуміло, що фактично влада шаха залежала від безлічі зовнішніх чинників, але шахи не вважали ці чинники визначальними. Перший шах династії Каджарів, Ага Мохаммед (1741-1777), добився від свого

оточення беззаперечної покори «правом меча», а другий, Фетх Алі, був упевнений, що обраний Богом, і звертав мало уваги на події в навколишньому світі, за що отримав від сучасника британського політика Джеймса Бейлі Фрезера прізвисько романтика на престолі [17, с. 148].

Слабким боком державного ладу Ірану була відсутність порядку престолонаслідування. Чинний шах мав право призначити спадкоємцем трону будь-кого зі своїх синів чи навіть іншого родича, але після його смерті, воля померлого монарха часто ігнорувалася. Протягом XVIII-XIX сторіч спадкоємцям нерідко доводилося довго доводити свої права на престол, а останнім доводом претендентів нерідко ставала збройна боротьба. Так Фетх Алі-шах мусив побороти чотирьох інших претендентів на престол, хоча задовго до смерті його попередника було оголошено, що саме Фетх Алі має успадкувати трон [9, с. 15].

Уряд перської держави не був усталеною структурою. Шах призначав першого візира (садр-азама, першого міністра) і трьох візирів: мостоуфі-аль-мамалека (міністра фінансів), менши-аль-мамалека (главу шахської канцелярії) і візира з військових справ. Інші сановники формально не були членами уряду, але фактично мали на шаха такий же великий вплив, як візирі. Серед них слід назвати церемонмейстера (ішиг-агасі), начальника феррашів (поліції), головного євнуха, начальника мисливців, начальника конюшень [7, с. 222]. Шахський гарем також брав участь в управлінні державою. Так, дружина Фатх-Алі-шаха Гульбадан-баджи, мала титули «сандукдар» і гуль од-доуле (казначей держави) [8, с. 16].

Джерела містять вельми суперечливу інформацію щодо адміністративного устрою Ірану за часів правління перших Каджарів. За М. С. Івановим та Н. О. Кузнецовою іранська держава на початку XIX ст. поділялася на віялети та еялети. Віялетами правили валі (генерал-губернатори, намісники). Існувало чотири віялети: Азербайджан, Хорасан, Фарс і Керман [6, с. 121]. До останньої чверті XVIII ст. п'ятим віялетом був Гюрджистан (Грузія), а титул валі Гюрджистану носив

Картлійський цар [18, с. 28]. Хоча 1783 р. цар Картлі-Кахетії Іраклій II (1720-1790) відмовився від цього титулу і перейшов під покровительство Росії, правителі Персії називали його валі як мінімум до 1797 року [2, с. 159]. Правителів інших віялетів шах призначав з числа своїх родичів, найчастіше з синів. За Каджарів склалася традиція, згідно з якою намісником Азербайджану призначався спадкоємець престолу. Еялети в свою чергу поділялися на еялети (області). М. С. Іванов стверджує, що на початку XIX ст. існувало тридцять еялетів, об'єднаних у чотири віялети, які очолювали призначені шахом хакіми (губернатори). У спогадах французького мандрівника Ж.-М. Танкуаня зберігся перелік тринадцяти провінцій станом на 1807 рік: Гілян, Мазендаран, Перська Вірменія, Хорасан, Ділем, Азербайджан, Перський Курдистан, Ірак-Аджемі, Лурістан, Фарс, Ларістан, Бендерат і Керман [16, т. 1. с. 234-235]. Інший мандрівник, генерал де Гардан, того ж року нарахував 10 провінцій: в його переліку не було Перської Вірменії, Ділеми, Ларістану й Бендерату, але була названа відсутня в переліку Танкуаня провінція Дергістан [12, с. 76]. І. М. Березін стверджує, що в сорокові роки існувало 12 провінцій і називає ті ж самі, що й Танкуань, крім втраченої 1828 року Перської Вірменії. В середині XIX сторіччя російський інженер І. Ф. Браламберг і англійський політичний діяч лорд Керзон нараховували близько 30 провінцій (29 і 31 відповідно), що приблизно співпадає з підрахунками М. С. Іванова, але суперечить його твердженню, що поділ на віялети й еялети зберігався лише до сорокових років XIX сторіччя [8, с. 111-112].

Розбіжності між різними підрахунками можна пояснити кількома причинами: по-перше, Іран в досліджувану добу не був централізованою державою, тому вельми складно відрізнити спадкового губернатора від самостійного данника чи васала. Кодифікованого законодавства, яке б визначало статус підданих шаха в цілому чи окремо, також не існувало. По-друге, деякі землі мали спірний статус: їхній безпосередній правитель міг вважати себе самостійним у той час, як шах вважав його своїм підданим.

Або ж правитель певної провінції вважав себе васалом перських шахів, але не визнавав Каджарів законними монархами. По-третє, адміністративний устрій був багатовступневим: у правителів великих перських провінцій були власні васали, статус яких був таким саме невизначеним, як і статус їхніх сюзеренів. Наприклад, шах-заде Аббас-мірза був васалом свого батька перського шаха. Одним із васалів Аббас-мірзи був Єреванський хан (сардар), який мав і власних васалів, наприклад султана Шурагелі. При цьому кожен із названих чотирьох правителів проводив свою внутрішню і зовнішню політику. Наприклад, на початку XIX ст. правителі Шурагельського султанату без огляду на своїх трьох сюзеренів розглядали питання про перехід під російське покровительство [4, с. 30]. Подекуди піддані шаха навіть воювали одне з одним [6, с. 123].

Як правило васалами другого і третього порядку були хани – місцева родова знать, чия влада передавалася у спадок. Переважна більшість ханств утворилася під час громадянських війн XVIII ст., але деякі з них перетворилися на самостійні державні утворення зі стародавніх перських ульків [1, с. 12]. За підрахунками Г. Б. Абдуллаєва на території однієї лише сучасної Республіки Азербайджан існувало 12 ханств [1, с. 13]. Іноді хани були підпорядковані не безпосередньо шаху, а іншим ханам. Так, деякі правителі північного Азербайджану були васалами грузинського царя, який, у свою чергу, був васалом шаха [2, I, 180]. а у васальній залежності від Карабаського хана знаходилося п'ять вірменських мелікств [1, с. 12]. Підпорядкованість місцевої знаті центральному урядові виявлялися в тому, що місцеві правителі надавали військо шаху під час війни, а в мирний час сплачували податки в державну скарбницю. Фактично, місцева аристократія не завжди дотримувалася цих умов. Так, протягом усієї першої половини XIX ст. провінція Хорасан жодного разу не сплатила податків центральному урядові [6, с. 221].

Існував також звичай, за яким васально залежні від шаха правителі посилали в столицю аманатів: своїх родичів (як правило,

синів), які перебували у столиці в положенні почесних полонян. Їхнє життя і добробут залежали від того, наскільки лояльними до свого сюзерена були місцеві правителі. Наприклад, коли Ага Мохаммед-хан у дитинстві був кастрований, це мало служити покаранням для його батька Мохаммед Хусейна. Відмова надати аманата, як правило, розглядалася як зречення від васальної залежності і могла викликати жорстоку кару шаха. Втім, за свідченнями Джона Малколма, наймогутніші правителі областей нехтували обов'язком надсилати аманатів до шаха, залишаючись при цьому лояльними до престолу [15, т. II, с. 130].

Усі державні службовці сплачували з отримуваних посади плату в шахську скарбницю (*нішкеш*, дослівно, подарунок). Цей порядок стосувався як призначуваних чиновників, так і місцевих правителів, які успадкували свої посади від батьків. В працях радянських дослідників *нішкеш* розглядається як хабар [7, с. 221]. Проте, на наш погляд, ототожнювати *нішкеш* і хабарництво не можна, бо плата за посаду була загальноприйнятним і законним явищем в Ірані та в інших феодальних державах. З огляду на те, що *нішкеш* сплачувався щорічно, його скоріше можна розглядати як видозмінену феодальну повинність [16, т. 1, с. 258-259].

Перське військо XVIII – XIX ст. було побудоване за феодальним принципом: шах скликав у походи васалів, які були зобов'язані надавати своє військо у розпорядження сюзерена. Коли цих військ не вистачало, використовувалися сили найманців, яких утримували за рахунок надзвичайних податків [5, с. 111]. Постійні війни XVIII ст. не сприяли модернізації перського війська. На початку XIX ст. основною силою іранського війська була кіннота, артилерія була наявна, але служба в цьому роді військ вважалася непочесною, що викликало нестачу канонірів [16, II, с. 167]. Військо Ірану було набагато менш мобільним, ніж європейські армії, через відсутність дієвої інтендантської служби: перси почали використовувати в армії тяглових коней лише після другого

приїзду Джона Мальколма, тобто після 1802 року [14, т. I, с. 230].

Міжнародні відносини Ірану на межі XVIII – XIX ст. були слабо розвинені. Навіть із урядом найбільшої сусідньої держави, Туреччини, регулярних дипломатичних відносин не було, а велося лише нерегулярне листування. Кордони перської держави не були чітко визначеними. Ага Мохаммед-шах і Фетх Алі-шах заявляли про відновлення перської імперії в кордонах держави Сефевидів, але значна частина цих земель за десятиліття громадянських війн XVIII ст. перейшла під вплив інших могутніх держав. Наприклад, Багдадський пашалик (сучасний південний схід Іраку) на зламі XVIII ст. фактично належав до Османської імперії, а Грузія – до Росії.

Зв'язки з західноєвропейськими державами мали епізодичний характер. Угоди, підписані з Францією всередині XVIII ст., які надавали імунітетні права й торговельні пільги французьким підданам фактично не діяли, так само як і угоди з Росією початку XVIII ст. Хоча європейські емісари час від часу бували при дворі шахів, між 1694 і 1797 роком в Ірані не побувало жодного повноцінного європейського посольства [13, с. 116]. Російське консульство, яке мало забезпечувати гідні умови торгівлі для російських купців в Ірані було засновано 1793 року в Баку. Наступного року воно було перенесене на острів Саро на південному сході Каспійського моря, а 1799 року – до міста Ензелі, де працювало до 1804 року [9, с. 171]. Наприкінці XVIII ст. почалося проникнення до Ірану емісарів з країн Західної Європи. Кілька місій, надісланих Революційною Францією, мали на меті пошук нових маршрутів зв'язку між Індією й Францією, а також пошук союзників у боротьбі з Англією на індійському субконтиненті. Водночас англійці через представників Британської Ост-Індської Компанії намагалися добитися реалізації власних інтересів, в першу чергу поширення англійської гегемонії на Центральну Азію. В силу багатьох чинників Фетх Алі-шах схилився до союзу з англійцями, який був

оформлений у вигляді договору між шахом і Ост-Індською Компанією 1800 р. [17, с. 379].

Незважаючи на відсутність формально узгоджених зовнішньополітичних стосунків, торгівля Ірану з європейськими державами розвивалася жваво. Перські купці вивозили до Росії шовк-сирець і бавовну, а купували у північних сусідів хутра, шкіри, тканини, олово, свинець, чавун і різноманітні вироби з металів [9, с. 181]. Подібні вироби до Ірану через порт Бушир ввозили й англійці, що з одного боку створювало конкуренцію між російськими і англійськими товарами, а з іншого – робило неконкурентоспроможними власне перські вироби. У другій половині XVIII ст. міжусобна боротьба в Ірані і походи Ага Мохаммада на Кавказ завдали великої шкоди російсько-перським торговельним зв'язкам на Каспійському морі і звели на нуль суходільну торгівлю. Але невдовзі після встановлення в Ірані династії Каджарів російсько-перська торгівля знову стала жвавою: вже 1804 року показники російського експорту до Ірану перевищили показники 1758 року в півтора рази, а відповідні показники імпорту зросли майже в два рази [9, с. 9, 12]. Зовнішньоекономічні зв'язки Ірану з більш віддаленими країнами, в тому числі з країнами Західної Європи реалізували вірменські купці [9, с. 177].

Релігійне життя Ірану мало вагомий вплив на громадсько-політичне життя Ірану. З часів шаха Ісмаїла I (1487-1524) правителі Ірану надавали підтримку шіїтам – невеликій (у порівнянні з сунітами) групі мусульман, для якої була характерною, серед іншого, строга ієрархія і чітка організаційна структура релігійної громади. Як показав час, вибір шіїзму як державної релігії був вірним кроком, завдяки якому різноманітні народи й племена Ірану, відрізняючись одне

від одного мовами, звичаями, зовнішністю, стилем господарювання, були консолідовані в потужну націю. На зламі XVIII-XIX ст. мусульмани-шіїти склали переважну більшість населення, проте правителі Ірану залишилися терпимими до іновірного населення, в тому числі до вірменів і юдеїв.

На відміну від сунітських держав, таких, як Туреччина, де правитель очолював одночасно і державний апарат, і умму, перське шіїтське духовництво було відносно самостійним від шаха і мало вплив на світську владу. Улеми (правознавці) й муджетхиди (богослови) мали виключне право на тлумачення Корану і релігійних переказів, які служили основою для укладання кримінальних і цивільних законів. Відтак навіть шах мусив радитись із ними, аби отримати підтвердження, що та чи інша його постанова відповідає духові Корана [6, с. 125]. Окрім впливу на процес законотворення, шіїтське духовництво користувалося контролем над системою освіти, а також над судами в селах і містечках (в містах паралельно з шариатськими існували світські суди *урфи*) [7, с. 223].

Іранська держава на зламі XVIII-XIX ст. являла собою абсолютну монархію, міць якої забезпечували феодальні відносини, військова сила й авторитет шіїтського духовництва. Головним орієнтиром у внутрішній і зовнішній політиці династії Каджарів було відновлення імперії, що розпалася в першій третині XVIII ст. Втім, на початку XIX ст. така стратегія не могла забезпечити стабільності, коли почалася активна експансія європейських держав у центральній Азії. Відсталість Ірану від західних країн дозволила зарубіжним політикам дедалі активніше втручатися в його внутрішні справи.

Джерела та література

1. Абдуллаєв Г. Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-х – 80-х годах XVIII в. – Баку : АН АзССР, 1958. – 211 с.
2. Авалов З. Присоединение Грузии к России / З. Авалов. – СПб. : Типография Суворина, 1901. – 305 с.
3. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. Берге. В 12 т. Т. 1. – Тифлис : Тип. Главного управления Наместника Кавказского, 1866. – X, 816 с.
4. Давидян Г. М. Правовое положение Закавказья в составе Российской империи в XIX веке : [на правах рукописи] Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – Москва, 2005. – 206 с.

5. Дубровин Н. Георгий XII. Последний царь Грузии и присоединение её к России. – СПб. : Типография Департамента уделов, 1867. – [244 с.]
6. Иванов М. С. Очерк истории Ирана. – М. : Политиздат, 1952. – 468 с.
7. История Ирана / под ред. М. С. Иванова. – М. : МГУ, 1977. – 988 с.
8. Кузнецова Н. А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX века / Н. А. Кузнецова // Очерки новой истории Ирана. – М. : Наука, 1978. – С. 5-121.
9. Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVIII – первой половине XIX в. / Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева. – Саранск, 1977. – 286 с.
10. Мамедова Н. М. Взаимные интересы России и Ирана и их эволюция / Н. М. Мамедова // Восток. – 2007. – № 4. – С. 129-135.
11. Сухоруков С. А. Иран между Британией и Россией: от политики до экономики / С. А. Сухоруков. – СПб. : Алетейя, 2009. – 173 с.
12. Journal d'un voyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808. – 126 p.
13. Kadjar Prince Ali. Les rois oubliés. L'épopée de la dynastie Kadjare / avec la collaboration de Sylvie Dervin. – 2me édition. – [s.v.] : [s.é], 335, [10] p.
14. Malcolm John. Sketches of Persia from the Journals of Traveller in the East. – London, John Murray, 1845. – 295 p.
15. Malcolm J. The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account on the Religion, Government, Usages, and Character of Inhabitants of the Kingdom. – New [Second] Edition. – Vol. II. – L. : John Murray, MDCCCXXIX [1829]. – 589 p.
16. Tancoigne J. M. Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie. Tome I. – Paris : Nepveu, libraire, passage des panoramas : T. 1. – MDCCCXIX [1819]. – 302 p.; T. 2. – MDCCCXIX [1819]. – 295 p.
17. The Cambridge History of Iran in seven Volumes / Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Mellville. – V. 7. – Cambridge University Press, 1991. – 1096 p.
18. War & Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present / Edited by Roxane Farmafarmian. – L. and N.Y. : Routledge, IQSA. – 2008. – 234 p.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.

© Ашурков Т. Т., 2013

Дата надходження статті до редколегії 30.11.2012 р.

РОЗВИТОК ОРЕНДИ НА ЦЕРКОВНИХ ЗЕМЛЯХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (друга половина XIX ст. – 1917 р.)

Досліджено розвиток оренди на церковних землях Півдня України у порівнянні з монастирськими; встановлено особливості орендних відносин на приватновласницьких землях духовних осіб; визначено фактори, що впливали на орендні ціни.

Ключові слова: православна церква, оренда землі, Південна Україна, губернія, статистика.

Исследовано развитие аренды на церковных землях Юга Украины по сравнению с монастырскими; установлены особенности арендных отношений на частновладельческих землях духовных лиц; определены факторы, влияющие на арендные цены.

Ключевые слова: православная церковь, аренда земли, Южная Украина, губерния, статистика.

The development of rent on the church lands of the South of Ukraine is explored in comparison with monastery ones. Features of rent relations on privately owned lands of ecclesiastics are examined. The factors influencing the rent prices are defined.

Keywords: Orthodox church, earth rent, Southern Ukraine, province, statistics.

Сьогодні в історичній науці активно розробляються взаємопов'язані між собою теми господарської діяльності православної церкви та матеріального забезпечення духовенства. До них відноситься також питання розвитку орендних відносин на церковних землях, відношення до цього як верхівки духовенства так і рядового кліру. Крім того, наш інтерес до цієї теми викликаний ще й тим, що вона практично залишилася поза увагою науковців. Все це пояснює актуальність теми обраного нами дослідження. Метою статті є аналіз розвитку орендних відносин на церковних землях Півдня України другої половини XIX ст. – 1917 р.

Не знайшовши висвітлення питання в дореволюційній та радянській історіографії, вважаємо за необхідне виокремити лише працю О. Анфімова [1], що аналізує різні види земельної оренди в Росії на початку XX ст.

Джерельну базу роботи склали матеріали, що зберігаються у Державних архівах міст

Дніпропетровська [2-4], Запоріжжя [5], Одеси [6-7] та Херсона [8]. В першу чергу це збірники поземельної статистики, що називалися «Матеріали для оцінки земель...». Зібрані та видані вони були губернськими земствами. У Держархіві Херсонської області зберігається 6 повітових збірників (для статті використано три з них) [9-11], декілька в Держархіві Дніпропетровської області [2-4]. Крім того, автором проаналізовані статистико-економічні огляди губерній та окремих повітів [12-16]. Цінний матеріал представлений у спогадах представників духовенства [17-18].

Верхня хронологічна рамка дослідження пов'язана з розвитком українських земель у складі Російської імперії після проведення Селянської реформи 1861 р., нижня хронологічна рамка – напередодні повалення монархії у 1917 р.

Після селянської реформи 1861 р. в земельних відносинах відбулося ряд суттєвих зрушень, що сприяли розвитку капіталістичного виробництва, а саме: активізація ринку землі, витіснення дворянського землеволодіння

буржуазним, посилювався процес товаризації поміщицьких та заможних селянських господарств, чіткішою стала спеціалізація регіонів України (на Правобережній Україні – розвиток цукрової промисловості, на Лівобережній – вирощування картоплі та тютюну, на Півдні – торгове зернове господарство), збільшення посівів, поява орендних відносин тощо.

Дійсно, природні та кліматичні умови південного регіону України сприяли розвитку землеробства. У Катеринославській, Херсонській та трьох материкових повітах Таврійської губернії основне заняття було землеробство – сіяли пшеницю, овес, кукурудзу. Займалися садівництвом, вирощуванням баштанних культур та тютюну, розведенням худоби. Звісно, в залежності від кліматичних та природних умов у кожній губернії, були свої відмінності у виборі культур, що засівалися, у кількості зібраного врожаю тощо [19, с. 123]. Так, у Катеринославській губернії на початку ХХ ст. в основному засівали ярову пшеницю (48,1 %) та ячмінь (42,1 %) [20, с. 226].

Найбільш придатними для заняття сільським господарством були землі Катеринославської губернії, найбагатшими з восьми повітів були два – Олександрівський та Маріупольський [13, с. 6].

Серед повітів Херсонській губернії у більш вигідних умовах знаходилися Олександрійський, Одеський та Єлизаветградський, з великими відсотками вигонів, левад та плавнів [10, с. 74]. Крім цього у губернії розвивалося садівництво та огородинство.

За статистичними даними 67 % сільського населення Таврійської губернії займалися землеробством, в першу чергу хліборобством, витіснивши при цьому традиційне заняття жителів – скотарство [21, с. 79]. У гірських частинах Криму (Ялтинський, частина Сімферопольського та Феодосійського повітів) займалися спеціальними галузями сільського господарства – садівництвом, виноградарством, огородинством та вирощуванням тютюну [21, с. 89].

Сільське господарство знаходилося у виключній залежності від врожаїв та збуту хліба за кордон, характеризувалося поганими

врожаєми, недостатньою кількістю робочих рук, нехваткою оборотного капіталу та кредиту. У цих умовах у більш вигідній ситуації опинялися середні та дрібні господарства, великі ж навпаки переживали кризу. Для селянських господарств характерна погана організація ведення господарства, необхідна була якісна обробка землі, своєчасний посів, догляд за робочим скотом. Все це впливало на урожай та ведення господарства [12, с. 4].

Нагадаємо, що, землеволодіння у Південній Україні, як і по країні в цілому, було представлене надільним, приватним, та закладів, до яких відносилися землі казни, церкви, монастирів та ін. Маючи великий земельний фонд, умінням ефективно вести господарство парафіяльні причети не вирізнялися. На цьому фоні як виняток можна навести приклад господарської діяльності парафіяльного священика с. Мала Знамянка Таврійської губернії Аполінарія Ромоданова, який у 1903 р. на 5,5 десятин землі висадив фруктовий сад, а весь наділ в 11 десятин обсадив для огороження 15 тис. диких дерев, вирив абіссінський колодязь з поливальною машиною та мав фруктовий розплідник [22, с. 361].

Основною причиною відмови самостійно обробляти церковні та монастирські наділи було небажання відволікатися від основної сфери своєї діяльності – богослужіння, яке також приносило матеріальне забезпечення, небажання важкої фізичної роботи, прагнення стояти вище над прихожанами, відсутності необхідних коштів, необхідного реманенту тощо. Все це пояснює поширення орендних відносин, до яких, за архівними джерелами, прихильно ставилося єпархіальне керівництво, вбачаючи в ньому додаткове джерело прибутку для причетів. Додамо також, що й самі церковно- та священнослужителі з самого початку почали позитивно ставитися до цього процесу.

Ще у 1868 р. була опублікована брошура священика Мовчанова «Об улучшении быта православного духовенства», в якій він обстоює потребу здавання церковної землі в оренду та наводить ймовірний прибуток від неї в розмірі від 300 до 500 руб. на рік. На

його думку, для власного користування членам причету цілком достатньо 2-3 десятин для занять садівництвом та городництвом, 5-6 десятин для сінокошу, однієї кобили та двох корів [18, с. 12].

Після реформи 1861 р. в країні почали використовувати оренду землі. За даними 1887 р., площа церковних земель, що здавалася в оренду по Європейській Росії складала 197,7 тисяч десятин, або 10 % від їх загальної площі, а площа монастирських земель, що здавалися в оренду – 63,6 тисяч десятин, або 8,5 % від її загальної площі [23, с. 31, 36].

На Півдні України поширенню орендних відносин та підвищенню орендних цін сприяла спеціалізація товарного землеробства з метою виробництва зерна на ринок. Вважаємо за необхідне проаналізувати основні види оренди церковних земель, які вирізнялися залежно від виду власності, кліматичних зон та якості землі. За класифікацією О. Анфімова, який займався питанням земельної оренди в Росії на початку ХХ ст., існує оренда: надільних та ненадільних земель; оренда, залежно від якості землі та її розташування; за розподілом орендованих угідь; за термінами орендних договорів; за складом орендарів (одноосібна, колективна); за розмірами орендованих наділів [1, с. 74]. Погоджуємося з автором у тому, що цей поділ є певною мірою умовним, але він допомагає виокремити по різних районах або регіонах види оренди та характерні риси цих орендних відносин.

Оренда надільних земель була представлена землями селян, які за даними на 1905 р. здавали в оренду лише 8 млн. десятин землі (8 % від загальної площі надільної землі в Росії). Селяни, як відомо, самі займалися обробітком землі, здавали в оренду лише найбідніші з них. До ненадільних належали землі приватновласницькі, казенні, уділів, закладів, банків, церкви та монастирів. Найбільш поширеною була оренда на приватновласницькій землі, яка складала $\frac{3}{4}$ всього орендного фонду держави у кінці ХІХ ст. Так, у 1883 р. дворяни Одеського повіту здавали в оренду 42,27 %, почесні громадяни – 91,83 %, приватні власники із

духовних – 0,67 % своєї землі [9, с. 79]. Найбільше землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, за даними на 1899 р., здавали в оренду вихідці з інших верств населення, куди належали й духовні особи – 64,1 %, потім – дворяни – 59,7 % та почесні громадяни – 59,7 % [2, с. 58].

Казні та уділам належало близько $\frac{1}{4}$ орендного фонду країни, які здавали землю в основному за гроші, на відміну від приватновласницької землі, яка здавалася переважно на умовах відробітку, спольщини та інших напівкріпосницьких форм оренди. Відмінність оренди надільної землі від ненадільної – у довгостроковості («на роки») першої та короткостроковості (на 1-2 роки) останньої.

Тепер перейдемо до розгляду орендних відносин на церковних землях окремо по губерніях. Проаналізувавши матеріали повітової поземельної статистики Катеринославської губернії, стало зрозумілим, що саме більша частина церковної землі (в основному – зручної) здавалася в оренду. Так, у Маріупольському повіті (1901-1904 рр.) нараховувалося 7 321,83 десятин церковної землі. Лише половина з них була у власному користуванні – 3 647,84 десятин, або 49,82 % (зручної – 3 571,55 (97,9 %), незручної – 76,29 десятин (1,1 %)). За нашими підрахунками, було здано в оренду – 3 673,99 десятин (у матеріалах поземельної статистики наводиться цифра – 3 653,06 десятин, або 50,6 %) [3, с. 202]. На 1886 р. у Бахмутському повіті із 5 090 десятин церковної землі здавалося в оренду церковними причетами 2 378 десятин, або 46,7 % [24, с. 179].

За даними, які ми на сьогодні маємо, найбільше церковної землі в губернії здавалося в Олександрівському повіті. У 1902 р. духовне відомство повіту володіло 5 275,5 десятинами землі, з них – 5 138,8 десятин зручної (97,4 %) та 136,7 десятин незручної землі (2,6 %). Церковні землі були майже всі зайняті посівами. Власне господарство велося лише на незначній частині цих земель, все інше – здавалося в оренду до 85,9 % [25, с. 55]. Прослідковується наступна тенденція: церковні землі здавалися майже

виключно у короткострокову оренду та переважно грошову. Так, 99,9 % цих земель повіту здавалися у короткострокову оренду, переважно грошову (86 %) [2, с. 116]. Це пов'язано зі спеціальними умовами користування землею членами причту. Через постійну ймовірність зміни приходу священикам та церковнослужителям вигідною була саме короткострокова оренда, яка давала можливість отримувати кошти кожного року та підвищувати орендну плату. А казенні та міські землі – навпаки – перебували у довгостроковій оренді (по Олександрівському повіту – 92,5 % та 42,4 % відповідно).

Далі, з 3 653,06 десятин (50,6 %) церковних земель Маріупольського повіту, що здавалися в оренду у 1901-1904 рр. в короткостроковій знаходилося 3 142,65 десятин (86 %), у довгостроковій – 510,4 десятин зручної та 6 десятин незручної землі (або 14 %). Виходить, що із кожних 100 зданих десятин землі у короткостроковій оренді знаходилося 85,9 десятин, у довгостроковій – 14,1. Землі казни, м. Маріуполя здавалися виключно у довгострокову оренду [3, с. 76].

У Новомосковському повіті, за даними на 1911 р., у короткостроковій грошовій оренді знаходилося 4 851,46 десятин церковної землі, з яких зручної – 4 267,81, а незручної – 83,65; у довгостроковій оренді було лише 1,06 % церковної землі [4, с. 102-103]. Для порівняння додамо що, наприклад приватно-власницька земля Новомосковського повіту на 20 % здавалася у короткострокову грошову та на 30 % у довгострокову оренду (всього здавалося зручної землі 54,6 %). В цілому, здавання в оренду церковної землі у повіті стояло на другому місці (показник – 85,4 %) після орендування дворянської землі з показником у 59,8 % [4, с. 82].

Аналізуючи дані земської статистики та порівнюючи оренду церковних та монастирських земель на прикладі Новомосковського повіту за 1911 р. доходимо висновку, що для церковної оренди характерні більший масштаб і домінування короткострокової та грошової над довгостроковою та натуральною; для монастирської оренди – менша площа здавання в оренду, довгострокова та

натуральна її форми. Монастирі здавали 54,1 % площі зручної землі на довгий термін і лише 3,5 % – на короткий термін [4, с. 146]. Тож різниця очевидна.

Окремо виділимо оренду церковних наділів, на території яких знайшли родовища корисних копалин. У Катеринославській губернії – це кам'яновугільні шахти на церковній землі причету с. Олександрівки Бахмутського повіту та с. Юріївки Слов'яносербського повіту [24, с. 264; 26, с. 423]. Маємо дані по с. Олександрівка: 100 десятин поверхні з 18 листопада 1879 р. на 12 років здано в довгострокову оренду О. Х. Іванову за 1 000 руб. на рік. Окрім високої ціни, орендний договір мав особливі умови: крім грошової плати кожен рік причет церкви отримував 500 пудів вугілля [24, с. 264-265].

В іншому населеному пункті губернії, в с. Вознесенівка Олександрівського повіту на землях церковного причету виявили поклади граніту, який був необхідний для будівництва Південної залізниці. Експлуатацією кар'єру займалися по черзі селянин с. Мокрого Марк Ракус та міщанин з Олександрівська Юдка Гольдштейн. В березні 1916 р. до Катеринославської Духовної консисторії звернувся харківський купець Олександр Цейтлін, який запропонував взяти кар'єр в оренду на 7 років (720 руб. в рік, або по 2 руб. з куба), з гарантією видобутку 200 кубів каменю в рік. Через благочинного церковному причету було рекомендовано здати в оренду саме цьому господарю. Пізніше стало відомо, що церковний причет самовільно здав цей кар'єр Юдці Гольштейну. Це викликало велике невдоволення зі сторони Духовної консисторії, яка своїм рішенням від 10 липня 1916 р. постановила:

1. отримані від орендаря кошти витребувати з причету як ущерб на користь церкви у розмірі 234 руб. та покласти ці гроші обов'язково до ощадної каси, або до банку з дозволом користуватися причету лише відсотками від цього капіталу;

2. «винести всьому причету догану в адміністративному порядку за допущені неправомірні дії». Рішення було негайно виконано, й причет церкви відзвітувався, що

кошти внесені до прибутково-видаткової книги церкви та здані в ощадну касу при Олександрівському повітовому казначействі [5, арк. 2].

У жовтні 1916 р. були проведені нові торги на здачу в оренду гранітного кар'єру, в яких приймали участь усі відомі вже нам прізвища. Найбільшу ціну у 3 руб. 35 коп.

дав Марк Ракус. Нотаріально оформлений договір підписали за згодою благочинного на 5 років, за умови видобутку не менше 200 кубів каменю за рік [5, арк. 6].

Дані про розвиток орендних відносин церковних земель в іншій, Таврійській губернії порівняно з монастирськими за 1887 р. зведено до табл. 1.

Таблиця 1

Оренда церковних та монастирських земель Таврійської губернії у 1887 р. (у дес.) [23, с. 3]

Назва повіту	Церкви				Монастирі			
	Загальна площа	Здано в оренду наділів	Площа зданої землі		Загальна площа	Здано в оренду наділів	Площа зданої землі	
			дес.	%			дес.	%
Сімферопольський	12 855	8	817	6,35	1 778	2	1 016	57,14
Бердянський	5 073	53	1 253	24,70	1 000	–	–	–
Дніпровський	3 814	–	–	–	3 063	–	–	–
Євпаторійський	19 066	43	7 515	39,41	–	–	–	–
Мелітопольський	7 521	88	1 480	19,68	–	–	–	–
Перекопський	24 460	35	6 497	26,56	210	–	–	–
Ялтинський	794	–	–	–	1 315	3	22	1,67
Феодосійський	10 677	36	3 923	36,74	497	–	–	–
По губернії	84 260	263	21 485	25,5	7 863	5	1 038	13,2

Дані табл. 1 говорять про відсутність оренди церковних земель на той період у Дніпровському та Ялтинському повітах та про її зародження у Сімферопольському. Найбільше наділів здавалося у Мелітопольському повіті, але вони були дуже малі. Масштабніші площі, що здавалися в оренду, знаходилися у Євпаторійському (7 515 десятин) та Перекопському (6 497 десятин) повітах [23, с. 3]. Окрім цього, на прикладі Таврійської губернії чітко можна простежити залежність розвитку орендних відносин від якості землі: у гірських районах Криму, а саме в межах Сімферопольського та Феодосійського повітів була значно менша кількість наділів, що здавалися в оренду, а в Ялтинському їх не було зовсім. Якщо говорити в цілому, то за перші 25 років після ліквідації кріпосного права та початку орендних відносин четверта частина усієї церковної землі здавалася в оренду. Отже,

орендні відносини тут розвивалися повільніше, ніж у Катеринославській губернії.

Оренда монастирських земель губернії у вказаний період ще не набула поширення і практикувалася лише у Сімферопольському (57,14 %) та Ялтинському (1,67 %) повітах. У даних центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ [23], за якими автором складена таблиця, не має відомостей про Космо-Даміанівський монастир у Криму, який, як повідомляв Гермоген, здавав в оренду хутір при с. Григоріївка (Мамек). Цей наділ, площею у 201 десятину 1952 $\frac{3}{4}$ саж² в Перекопському повіті, ще у 1881 р. був пожертвований монастирю від севастопольського міщанина Г. П. Поривая [17, с. 495]. Припускаємо, що монастирю від цього був великий зиск, бо сам монастир сіно орендував на гірських галявинах, що розміщувалися біля кіновії та належали казні. За спогадами того ж Гермогена, сіно

скачувалося вниз руками та відвозилося на гарбі.

Найбільше інформації про розвиток орендних відносин знаходиться в Державному архіві Херсонської області. З матеріалів оцінки земель Одеського повіту стає зрозумілим, що в Херсонській губернії збільшувалася частка довгострокових угод на оренду церковних земель. Термін, що найбільше підходив обом сторонам орендного договору, складав від трьох до шести років (багато даних саме про шестирічний термін). На більший термін господарю не вигідно було віддавати землю, бо орендна плата кожного року збільшувалася, а орендарю не вигідно було брати на короткий термін, бо при цьому він сподівався на найменшу кількість неврожаїв. Термін оренди на 3 роки був показником ненадійності орендарів [9, с. 154].

Обов'язковим було виконання умов орендного договору, зокрема, таких, як підтримка та ремонт будівель на ділянці. У письмовій чи усній формі закріплювалася, крім грошової, ще й натуральна плата (наприклад, мішок картоплі, або свіжа риба до столу священника). Характерно, що дрібні церковні наділи, як і приватновласницькі, не здавалися в оренду, бо на них велося власне господарство. В оренду здавалися саме середні та великі господарства. Тому церковні причети намагалися здавати в оренду всю підцерковну землю, а орендну плату розділяти пропорційно між усіма членами причету, яким належало право користування землею у своїй пропорції. Звісно, на цьому підґрунті виникали суперечки та конфлікти. Для їх попередження у 1915 р. Херсонська духовна консисторія видала інструкцію «Про порядок користування та здавання в оренду церковно-причтової землі» та опублікувала її у «Херсонських єпархіальних відомостях» [8, с. 219-220].

У Державному архіві Одеської області збереглася справа, яка ілюструє механізм підписання орендного договору. В результаті торгів вперше 164 десятини підцерковної

землі с. Олександрівки (Арнаутовки) були здані в оренду на 6 років синові офіцера. Торги відбувалися у сільському управлінні в присутності священника, церковного старости, місцевого спостерігача. Після закінчення контракт був підписаний у нотаріуса.

Вартість кожної десятини землі, яка здавалася в оренду – 5 руб. 60 коп. сріблом. За рік орендна плата складала 918 руб. 40 коп., за весь термін – 5 510 руб. 40 коп. Платежі надходили кожного 1 вересня у сумі 918 руб. 40 коп. [6, арк. 5]. За умовами договору, платіж йшов у церковну власність і використовувався на утримання церкви (вказана церква мала ще один наділ землі, прибуток з якого пропорційно розподілявся між членами причету). Орендар міг користуватися землею на свій розсуд: або обробляти самому, або здавати у найм. Часто орендарі ділили землю на дрібні наділи, й здавали селянам на рік. Контракт підписувався благочинним, місцевим священником з одного боку та орендарем – з іншого; внизу ставилася церковна печатка.

З матеріалів справи стало відомо, що після закінчення терміну оренди у 1872 р. причет церкви через благочинного просив у єпархіального керівництва згоди на здавання з торгів церковної землі ще на 6 років, пропонуючи при цьому розглянути можливість орендування землі на 1 рік, якщо орендна плата буде меншою, ніж була, і оплату здійснювати не перед збором урожаю у вересні, а після нього. Ці пропозиції ілюструють нам підприємницький підхід причету до використання церковної землі. Але при цьому завжди потрібна була згода на це благочиння та єпархії, які контролювали земельні справи.

Проте саме цього дозволу причет с. Олександрівки чекав півроку, при цьому велося жваве листування з благочинним, якому не сподобалася нова ціна у 4 руб. 60 коп. за десятину (стара складала 5 руб. 60 коп.), бо на приватновласницьку землю того року давали за 1 десятину 6-7 руб. [6, арк. 18]. Причт зміг переконати останнього в

тому, що оскільки підцерковна земля знаходиться у кінці села та здається великим наділом, запропонована потенційним орендарем ціна на 1 рік цілком прийнятною. Для більшої вигоди на майбутнє причет планував: розділити наділ по 10 десятин; торги проводити у серпні; для попередження виснаження землі записати в орендні умови здавання землі на 3-6 р. з обов'язковим її оранням за трипільною системою; 25 десятин завжди залишати під сінокоси; на торгах брати як задаток 10 %; здійснювати контракт за рахунок орендаря; оплату проводити протягом перших двох тижнів з моменту підписання, в іншому разі задаток залишався у церкви і не повертався. Підсумовуючи,

зазначимо, що умови на оренду церковних земель цілком відповідали стандартним умовам підписання договорів того часу, позитивним моментом при цьому було піклування про якість землі та попередження її виснаження, на яке тоді мало хто ще звертав увагу. А. Логінов, агроном з Олександрівського повіту, писав: *«Шкідливі наслідки здавання землі в оренду обов'язково проявляться у найближчому майбутньому»* [25, с. 82].

Від терміну орендного договору залежала орендна плата, що було вигідно господарям землі. Для церковно- та священнослужителів це було додатковим аргументом на користь короткострокових договорів.

Таблиця 2

Орендна плата за 1 десятину у Херсонській губернії (у руб.) [104, с. 1]

Повіт	1888 р.	1901-1905 рр.
Олександрійський	4,0	10,4
Єлизаветградський	4,3	8,0
Ананьївський	3,4	7,9
Тираспольський	2,8	7,1
Одеський	3,2	6,8
Херсонський	3,1	7,5
Середня ціна	3,47	7,66

Очевидно, що орендні ціни з кожним роком зростали, за півтора десятиліття збільшення їх відбулося у 2 рази. Маємо інші дані за 1905 р. по Херсонському повіту, де середня орендна плата знизилася до 5,52 руб., а середня продажна ціна за 1 десятину складала 215,6 руб. [105, с. 3]. Також можна прослідкувати залежність орендної плати від якості землі (найкращі землі Херсонської губернії знаходилися у Олександрійському та Єлизаветградському повітах).

У Катеринославській губернії землі були більш родючі й вища орендна плата. Ціни на церковну землю у Бахмутському повіті на 1885 р. були такі, як на приватновласницьку, а саме: орна земля – 1,5-15 руб. за дес.; під городництво та вирощування коноплі – 8-40 руб.; сінокоси – 1,5-15 руб.; толока – 0,95-5 руб. [82, с. 202]. По Таврійській

губернії маємо дані лише про оренду приватновласницької землі духовних осіб Євпаторійського повіту за 1887 р.: середня ціна – 1,02 руб., мінімальна – 0,23 руб., максимальна – 1,80 руб. [106, с. 10]. Це найнижчі орендні ціни на Півдні України.

Можемо стверджувати, що орендні ціни на церковні землі переважно були менші, ніж на інші землі. Але були й винятки. Відомий приклад, коли при середній платі по Олександрійському повіту в 4 руб. за десятину, церковний причет Георгіївської церкви с. Андрусівки у 1885 р. здав в оренду 10 десятин землі по 7,5 руб. [107, арк. 4].

Землі, що належали духовним особам на правах приватної власності не лише здавалися в оренду, але й орендувалися в інших прошарків населення. Наочно цей процес ілюструють дані табл. 3.

Орендні відносини за участю приватних власників із духовних осіб Херсонської губернії
[96, с. 283; 100, с. 55, 64]

Місцевість	Хто здав	Кому	Вид угіддя	Площа землі	Рік	Термін оренди	Плата (у руб.)	
							загальна	за 1 дес.
Херсонський повіт								
с. Тягинка	дворянин	священнику та міщанину	риболовні угіддя	*	1886	1	1 400	–
с. Понятовка	дворянин	особі із духовних	орні землі	600	1886	6	1 980	3,30
с. Гаражине (Дмитрівка)	дворянин	особі із духовних	випас худоби	1 000	1886	3	1 500	1,50
с. Засельє	дворянин	церковному вчителю	безводна земля	120	1885	2	600	5
Одеський повіт								
Новопокровська дача	священик	єврею	*	243	1879	3	607,5	2,5
Марково-Миколодарська дача	дружина священика	єврею	*	500	1876	3	900	1,80
					1879	6	900	1,80

* немає даних

Дані табл. 3 підтверджують схильність до одноосібної оренди приватних земель та залежність орендної плати від якості землі та від терміну договору (за 1-2 роки орендна плата більша, ніж за 3-6 років). Окрім цього, в Одеському повіті два господарства духовних осіб (743 десятини) здавалися в довгострокову оренду. Це складало 33,36 % від загальної кількості землі, що знаходилась у приватній власності осіб із духовних (2 227 десятин, або 0,4 % земель повіту) [96, с. 80].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що для церковної оренди характерно більший

масштаб, домінування короткострокової та грошової над довгостроковою та натуральною; для монастирської оренди – менша площа здачі в оренду, довгострокова та натуральна її форми. Повільніше на Півдні України орендні відносини розвивалися в Таврійській губернії.

Широке поширення орендних відносин на церковних землях пояснювалося тим, що було додатковим джерелом матеріального забезпечення членів причету. Підприємницьку діяльність парафій православна церква активно підтримувала.

Джерела та література

1. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 207 с.
2. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Т. II. Александровский уезд. – Екатеринослав, 1902.
3. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Т. IV. ч. 1. Мариупольский уезд. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1904. – 205 с.
4. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. – Т. VI. ч. 1. Новомосковский уезд. – Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1911. – 349 с.
5. Державний архів Запорізької області, ф. 19. оп. 2, спр. 14. – 18 арк.
6. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області.), ф. 37, оп. 1а, спр. 2453. – 35 арк.
7. Держархів Одеської області, ф. 37, оп. 1, спр. 3411. – 34 арк.
8. О порядке пользования и сдачи в аренду церковно-причтовой земли // Херсонские епархиальные ведомости. Официальный отдел. – 1915. – № 9. 1 мая. – С. 219-220.
9. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. I. Одесский уезд. – Одесса : Тип. Н. О. Ващенко, 1883. – 384 с.

10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III. Александрийский уезд. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. – 152 с.
11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. VI. Херсонский уезд. – Херсон : Тип. Ващенко, 1890. – 400 с.
12. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1877 г. – Екатеринослав : Тип. губ. правления, 1878. – 384 с.
13. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год / Издание Екатеринославской губернской земской управы. – Екатеринослав : Тип. Л. М. Розенберга, 1898. – 79 с.
14. Сборник по текущей статистике за 1887-1888 гг. / Издание Таврической губернской земской управы. – Симферополь : Тип. газеты «Крым» и Таврическая губернская, 1888.
15. Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1905 г. / Издание Херсонской уездной земской управы. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1906. – 62 с.
16. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1910 г.
17. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков : Тип. губернского земства, 1887. – 520 с.
18. Молчанов. Об улучшении быта православного духовенства / св. Молчанов. – М. : Тип. М. Нейбюргер, 1868. – 14 с.
19. Карагодин А. И. История запорожского края / А. И. Карагодин. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 286 с.
20. Материалы к оценке земель Екатеринославской губернии. Естественно-историческая часть. Отчет Екатеринославскому губернскому земству, представленный проф. В. В. Куриловым. – Вып. I. Мариупольский уезд. – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1904. – 231 с.
21. Статистический справочник Таврической губернии. – Вып. 3. Мелитопольский уезд. – Симферополь, 1915.
22. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312-362.
23. Статистика Российской империи. Главные данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. – Вып. XLI. Таврическая губерния. – Спб. : Тип. П. И. Бабкина, 1895.
24. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т. II. Бахмутский уезд. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886.
25. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / А. Логинов. – Александровск : Тип. В. Я. Штерн, 1905. – 107 с.
26. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 420 с.

Рецензенты: Игнатуша О. М., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Балухтіна О. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 14.01.2013 р.

ІНОЗЕМНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО МІСТ УКРАЇНИ кінця ХІХ – початку ХХ ст.: НА ПРИКЛАДІ ГУСТАВА ГАРТМАНА

Проаналізовані особливості іноземного підприємництва у містах України на межі ХІХ-ХХ ст., його місце і роль у розвитку цих міст. Як приклад взято Густава Гартмана і заснований ним паровозобудівний завод у Луганську. Завдяки цьому заводу Луганськ отримав новий поштовх для подальшого розвитку.

Ключові слова: підприємництво, місто, паровозобудівний завод, Луганськ, Густав Гартман.

Проанализированы особенности иностранного предпринимательства в городах Украины на рубеже ХІХ – ХХ в., его место и роль в развитии этих городов. В качестве примера взят Густав Гартман и основанный им паровозостроительный завод в Луганске. Благодаря этому заводу, город получил новый толчок к дальнейшему развитию.

Ключевые слова: предпринимательство, город, паровозостроительный завод, Луганск, Густав Гартман.

The author analyzes the specific features of foreign entrepreneurship in Ukrainian cities. Gustav Gartman and his locomotive plant pushed Lugansk to further development. Gartmans' note about establishing the plant became the main source for the article.

Keywords: entrepreneurship, city, locomotive plant, Lugansk, GustavGartman.

Загальновідомою є теза, що підприємці-іноземці при доборі директорів чи завідувачів надавали перевагу іноземцям. Кваліфікація інженерів та техніків випускників російських вузів вважалась недостатньою, з цілком зрозумілих причин, їм бракувало відповідного досвіду роботи на великих індустріальних підприємствах. Безперечно, з часом, ситуація почала змінюватися. Росіяни, українці, євреї, етнічні німці, та інші етнічні меншості Російської імперії все частіше обіймали посади завідувачів заводів, акціонерних товариств, торгових домів, товариств повних чи на вірі. Деякі дослідники небезпідставно ведуть мову про специфічну соціальну групу – технічну інтелігенцію, сучасною мовою так би мовити менеджмент, «підприємництво на службі» [1].

Цінним джерелом для вивчення структури організації виробництва в містах Півдня України є записка Густава Гартмана (1842-1910 рр.), одного з засновників паровозо-

будівного заводу в Луганську. Його життєвий шлях є показовим. Підприємництво було для нього професією. Син власника Саксонського машинобудівного заводу у Хемніці, закінчив машинобудівне училище в тому-таки Хемніці, довгий час стажувався на металургійних та машинобудівних підприємствах Німеччини, Бельгії, Англії та Франції. З 1865 р. Г. Гартман здійснював тривалі подорожі до Росії, тож був знайомий із особливостями російського суспільства та влади. У 1867 р. став співвласником сімейної фірми, а після її акціонування у 1870 році – головним акціонером, а з 1880 р. – головою наглядової ради компанії. Вирішальним поштовхом до переносу виробництва на терени Російської імперії стало підвищення ставок митного тарифу на імпорт обладнання у 1891 р. Це послабило позиції іноземних машинобудівних компаній. Відтак, виходячи з успіх бельгійських та французьких фірм, які впродовж 1890-х рр. побудували кілька машинобудівних заводів

на південному сході України, Г. Гартман прийшов до думки про необхідність прямої участі у російській промисловості [2, с. 455].

Пропозиція Г. Гартмана про будівництво заводу було прихильно сприйнята російським урядом, оскільки відповідала стратегічним намірам С. Ю. Вітте максимально залучити іноземні інвестиції до російської економіки. Записка містить цікаві подробиці про функціонування російської бюрократії, яка могла діяти максимально швидко, коли у цьому був зацікавлений уряд. Урядова підтримка постійно супроводжувала Г. Гартмана та засноване ним «Товариство машинобудівних заводів Гартмана». Безперечно, без цього було б складніше реалізувати даний проект. Підтримка двох міністрів (фінансів та шляхів сполучення) сприяла успішному проходженню проекту контракту будівництва заводу через Державну Раду, а потім забезпечила державні замовлення продукції. Це дозволило не скорочувати виробництво у кризові 1900-1903 рр. (як це довелось зробити більшості інших паровозних заводів), а згодом, навіть вийти на рівень виробництва у 20 % від загальної кількості виробництва локомотивів у 1905 р. на території Російської імперії.

У 1908 р. Г. Гартман вийшов зі складу ради директорів Товариства та повернувся до Німеччини, де і помер у 1910 р. Записка про заснування паровозобудівного заводу була складена в 1905 р. у Дрездені. Г. Гартман детально, педантично та навіть з гордістю описує весь процес перемовин щодо заснування заводу, його планування, будівництва та перших років функціонування, висвітлюючи таким чином задуману та реалізовану стратегію розвитку окремого підприємства.

Безпосередньо перед відкриттям заводу Г. Гартман багато разів приїздив до Російської імперії. Характерним є визначення мети цих візитів: на першому місці – підтримання контактів з російською владою, а на другому – з підприємцями. Особливо він наголошував на тому, що було б добре, якби німецький капітал і дух підприємливості міг би заново завоювати вже майже втрачений ринок. Подорожі до Росії дозволили Г. Гартману вивчити потреби та закономірності російського ринку, особливості ведення справ у

Російській імперії. Текст записки свідчить, що підприємець пишався собою та своєю країною, він неодноразово наголошував на успішності німецького духу підприємництва, якості товарів, кваліфікації спеціалістів (так, німці обирали місце для майбутнього заводу, їхні інженери та архітектори керували процесом будівництва тощо) [2, с. 460-462].

Серед причин успішного розвитку підприємства Г. Гартман називає оснащення цехів обладнанням виключно німецького виробництва. Важливим елементом ділової стратегії став закритий цикл виробництва, що забезпечило незалежне становище у порівнянні з іншими підприємствами галузі. Випуску локомотивів передувало створення допоміжних виробництв, що позитивно вплинуло на собівартість продукції. Водночас, це дозволило зберегти прибутковість заводу в умовах, коли попит на основну продукцію – локомотиви – був невисоким. Така стратегія потребувала значних інвестицій на початковому етапі, але відкрила перспективи стабільного та динамічного розвитку [2, с. 460-462].

Показовим є опис вибору місця розташування заводу. Луганськ був обраний через близькість річки Луганки, вугільних копалень та металургійного заводу (мали поставляти сировину для підприємства), наявність залізниці, та робочої сили. Луганськ мав ще й важливу стратегічну перевагу – віддаленість від кордону. Тож завод на випадок війни не мав би потрапити до рук противника (під останнім, вочевидь, малась на увазі Німеччина). Г. Гартман звернув увагу, що у більшості луганських чоловіків дружини яких працювали на Луганському заводі набоїв, а вони самі не мали у місті роботи. Ці робітники були цілком підготовлені для праці на планованому заводі (бо працювали в околицях, де вже були металургійні або інші заводи) і прагнули знайти роботу поближче до дому. Тож Г. Гартман придбав ділянку землі, достатню для будівництва не лише власне заводу, а й для спорудження соціальної інфраструктури – наприклад, житла для робітників (адже місцевого контингенту було таки недостатньо для забезпечення заводу робочою силою у повній мірі) та інженерів заводу. Г. Гартман особисто

контролював процес будівництва, для чого регулярно приїздив до Луганська, що тоді займало 4 повних дня та ночі.

Просторова оптимізація так само є важливим фактором підприємницької стратегії. Описуючи просторову структуру заводу, Г. Гартман відмічав важливість дотримання принципу економії часу та зручності підвозу сировини. Транспортування вантажів територією заводу забезпечували ширококоліїні під'їзні шляхи загальною довжиною 17,5 верст, що з'єднували між собою окремі цехи та відділи. Окрема гілка поєднувала територію підприємства із станцією Луганськ [3, с. 80-83].

Гартман проявив свій підприємницький хист і у розробці стратегії будівництва складових частин заводського комплексу. Так, спершу побудували допоміжні виробництва: ливарний, мартенівський, прокатний та ковальський цехи. Вони мали забезпечувати майбутнє виробництво локомотивів необхідними напівфабрикатами та заготовками деталей. Тим більше, що від початку контракт із урядом передбачав поставку не локомотивів, а лише їх складових – труб, котлів тощо. Дві третини продукції мартенівського та прокатного цехів мали реалізуватись на ринку, а третина – використовуватись для власних потреб. Так, виробляли мартенівські болванки, чавунне та сталеве лиття, листове та покрівельне залізо, залізні труб и та вогнетривку цеглу, механічний відділ займався виробництвом залізних конструкцій, баків, механізмів для нафтовидобування – саме в цей час активно розроблюються запаси нафти на Кавказі. Завод було пристосовано до виробництва продукції, орієнтованої на різні ринки та різного споживача. Це давало підприємству відчутний запас міцності, коли в умовах мінливої кон'юнктури ринку можна було швидко і з найменшими витратами пристосувати завод для виробництва того чи іншого продукту.

Модель паротягу, який в основному випускав завод, була спроектована ще наприкінці 1880-х рр. та введена у експлуатацію Владикавказькою залізницею 1890 року. Технологія збору була максимально раціоналізованою. Один паротяг збирали 7 діб.

Вдалих вибір перевіреної моделі локомотива забезпечив стабільний попит на основну продукцію заводу. Власники заводу не стали ризикувати і виробляти експериментальні моделі (хоча такі варіанти були).

Статут «Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана» було затверджено 3 травня 1896 р. Будівництво тривало 4 роки. Частини заводу вводились в експлуатацію поетапно, повністю завод запрацював на початку 1900 року, і вже наприкінці травня було випущено перший паротяг. За 5 років Луганський завод став лідером в імперії за кількістю випущених паротягів.

Найцікавішим із точки зору аналізу психології є останній абзац записки Г. Гартмана. Він з гордістю говорить про перспективи та прибутки заводу, наголошує на тому позитивному впливі, який справив завод на стан міста, його благоустрій та спосіб життя його жителів. Цікава також оцінка підприємства як «суто російського за своїм характером». Безперечно, важко за однією запискою судити про характер підприємця. Але можна припустити, що нагородою Г. Гартману, окрім прибутків, була робота і успіх, суспільне визнання, усвідомлення свого непересічного внеску у майбутнє Луганська. Г. Гартман старанно оминає у своїй розповіді важкі роки чи проблеми у розвитку заводу, «дитячі хвороби» за його визначенням. Загалом записка складена без самозахоплення, але відчувається усвідомлення свого професійного рівня та підприємницьких здібностей.

Відкриття підприємства Г. Гартмана дало поштовх будівництву нових заводів, переважно металургійного профілю. Вже у 1898 р., через два роки після початку будівництва, у місті діяло 58 середніх та великих підприємств, що давали продукцію на загальну суму 4,5 млн. руб. [4, с. 83-84]. Але майже одразу ж після відкриття заводу почалась економічна криза кінця XIX – початку XX ст. Г. Гартман відзначав, що у 1899-1901 роках підприємство не могло виплатити дивідендів своїм акціонерам. Державні замовлення, безперечно, дозволили уникнути скорочення обсягів виробництва, а з початком російсько-японської війни саме державні замовлення

дозволили заводу вийти на піковий рівень виробництва. За 4-5 років акціонери повернули свої капітали, а дивіденди складали 20-25 рублів на акцію вартістю 100 рублів [5, с. 2-5].

Вже не записка засновника заводу Г. Гартмана, а інші джерела дозволяють оцінити не лише технологічний, просторовий та економічний виміри культури підприємництва, а й соціальний.

Кількість робітників на заводі коливалася від 3 до 5,5 тисяч, заробітки в залежності від кваліфікації – від 30 до 125 руб на місяць [2, с. 460-462]. Робітники потребували гідних умов праці, медичного забезпечення, соціальних гарантій. При підприємстві в окремому кам'яному будинку була лікарня з приймальним покоєм та кількома десятками ліжок. Лікарня була обладнана паровим опаленням, вентиляцію, водопостачанням та навіть каретою швидкої допомоги. Медичне обслуговування поширювалось не лише на працівників заводу, і й на членів їх родин. За підрахунками дослідників, у 1905 р. на утримання лікарні Товариством було витрачено 20 246 руб., а 1914 р. – вже 44 160 руб. [3, с. 129-130]. Тобто за дев'ять років (1905-1914 рр.) фінансування медичних установ Товариством збільшилося трохи більше ніж удвічі. Витрати на медичне обслуговування та спеціальні страхові витрати за наслідками нещасних випадків складали різні статті затратної частини бюджету підприємств.

Завод заключав угоди із страховими товариствами. Так, у 1898-1899 рр. – із Товариством «Росія», а у 1902-1903 рр. – зі страховою компанією «Саламандра» [3, с. 156]. Це була поширена практика – підприємці заключали угоди із страховими компаніями про страхування своїх робітників у разі нещасних випадків, зменшуючи частину власних соціальних витрат. Для прикладу, подібно до Г. Гартмана вчинило і Товариство цукрозаводчиків. Правда, виходячи із специфіки цього синдикату, страхування було взаємним. Та й поширювалось воно не на увесь персонал заводів, а лише на вище керівництво – директорів заводів, керуючих маєтками, інші категорії службовців (! не робітників) [6, арк. 4-5]. Безперечно, можна

вважати такий підхід певною інвестицією у персонал, хоч і досить вибірковою.

Керівництво заводу намагалось вирішити і житлову проблему працівників. Заводський житловий комплекс складався із двох частин (колоній) – міської та заводської. Міська колонія була віддалена від заводу майже на дві версти. Тут знаходився двоповерховий будинок керуючого заводом, будинки із квартирами старших службовців та інженерно-технічних кадрів. Заводська колонія була розташована безпосередньо біля підприємства. Тут були збудовані одно- та двоповерхові будинки для майстрів, дрібних службовців та робітників. Обидві колонії мали власне водо-, паро- та електропостачання, що фінансувалося керівництвом заводу. На території заводу була навіть власна школа, розташована в окремому двоповерховому кам'яному будинку у центрі заводської колонії [3, с. 145-155].

І тим не менш, попри таку розвинену соціальну інфраструктуру, революційні події 1905-1907 років безпосередньо торкнулись паровозобудівного заводу Г. Гартмана. Інформація про це міститься у кількох архівних фондах ЦДІАК – 1596 та 2090.

У 1906 році через революційні події економічна кон'юнктура не була надто сприятливою для Товариства машинобудівного заводу Г. Гартмана. Тож адміністрація прийняла рішення про скорочення кількості робітників. Скорочення мали відбуватись поетапно, починаючи з 10 січня 1907 року. Загалом мали звільнити близько 800 чоловік. Робітники звернулись до адміністрації заводу із пропозицією не звільняти вісім сотень працівників, а натомість скоротити кількість робочих годин. Таким чином, адміністрація мала б заощадити фактично ті самі гроші. Ця пропозиція була відхилена, а натомість до відома співробітників були доведені деталі очікуваного звільнення.

Так, наголошувалось на тому, що усі інші заводи вже давно провели звільнення по кілька сотень робітників, а натомість завод Г. Гартмана довгий час терпів збитки, залишаючи на роботі повний штат за відсутності замовлень. Розрахунок робітників мав тривати трохи менше двох місяців – із 10 січня по 1 березня 1907 року. Директор

мав право (і судячи з усього, він цим правом скористався) видати кожному звільненому двотижневу платню без обов'язкового її відпрацювання. Двотижнева платня становила близько 15 рублів. Так само директор мав право видати матеріальну допомогу тим, хто її потребував на його думку. Також директор звернувся до Тимчасового генерал-губернатора Юзівського району посприяти наданню працівникам заводу пільгового безоплатного проїзду до місця проживання, зважаючи на те, що значна частина їх проживала за межами Луганська та навіть Катеринославської губернії. Робітників такі умови звільнення не надто влаштували, вони наполягали на скороченні робочого часу та зарплатні та були категорично проти звільнень [7, арк. 1-3].

Характерною при цьому є позиція влади. Канцелярія Південного гірничозаводського району надіслала запит до адміністрації заводу у грудні 1906 року. Зміст цього запиту – а чи не є рішення звільнити робітників до виборів у Державну думу невірним? Нагадаємо, що мали проводитись вибори до Державної думи 2 скликання і влада прагнула забезпечити максимально лояльний її склад [7, арк. 5].

Врешті, конфлікт робітників та адміністрації заводу переріс у страйк, що відбувся 13 січня 1907 року. Окрім самих робітників на ньому були присутні студенти із вузів Санкт-Петербурга, представники соціал-демократичної та соціал-революційної партій. Робітники повторили свою пропозицію не звільняти робітників, а натомість зменшити кількість робочих годин, адміністрація повторила свою відмову. Як свідчив присутній на страйку співробітник «охранки», додаткового завзяття робітникам надавали промови ораторів із столиці та партій. Врешті, було прийнято рішення влаштувати страйк 8 лютого 1907 року. У звіті «охранки» також було зазначено наявність зброї у робітників [7, арк. 5].

Відмітимо, що початковий план звільнення робітників зазнав часткових змін. Так, на момент страйку 8 лютого було звільнено всього 15 чоловік із ремонтної майстерні, де роботи взагалі не було. 300 чоловік мали

звільняти частинами до 1 квітня. Решту із 800 запланованих – до 1 липня. При цьому директор, доповідаючи про стан справ Тимчасовому генерал-губернатору, не бачив жодних підстав для хвилювань [7, арк. 8].

Втім, директор К. К. Хрижановський, вочевидь, помилявся. Наступна звістка про завод Г. Гартмана стосується вже кінця березня 1907 року і є повідомленнями старших фабричних інспекторів про закриття заводу в результаті масових хвилювань робітників. 24 березня 1907 року роботи на заводі відновились. Отже, логічним виглядає припущення про їх зупинку до цього часу. На роботу знов були прийняті раніше звільнені співробітники. Причиною закриття заводу був сплеск насильства проти безпосереднього керівництва цехами, хвилювання робітників. Адміністрація заводу звільнила 21 робітника через їх насилля по відношенню до цехових майстрів та начальника одного із підрозділів заводу. Попередня інформація про наявність серед трудящих заводу зброї дозволяє припустити, що її таки було застосовано. Фабричний інспектор припускає, що невдовзі завод знову почне працювати на повну потужність, адже у середовищі робітників немає єдності щодо подальших дій [8, арк. 11-12].

Аналіз цієї досить-таки уривчастої інформації щодо перебігу подій на заводі Г. Гартмана дозволяє акцентувати увагу на деяких спірних моментах участі іноземного капіталу в модернізації Російської імперії. Позитивний вплив підприємницької діяльності Густава Гартмана на розвиток Луганська заперечувати важко. Записка Г. Гартмана про будівництво заводу дозволяє оцінити підприємство як успішний проект іноземних підприємців. Значною виявилась роль технологічного трансферу, оскільки більшість обладнання була завезена із Німеччини. Не меншу роль відіграли державні замовлення, які фактично не лише тримали підприємство на плаву, а й дозволило йому вийти на пік своїх виробничих потужностей. Машинобудівний завод Г. Гартмана – ілюстрація того, як одне потужне підприємство фактично забезпечувало існування всього міста, створюючи робочі місця, стимулюючи

розвиток сфери послуг. Але принцип іноземців у веденні справ на території імперії подібний до шекспірівського «Мавр зробив свою справу, мавр може піти». З точки зору успішного німецького промисловця, для якого завод у Луганську – не справа всього життя, а черговий проект, це загалом вірно. І тим не менш, Г. Гартман у результаті революційних подій так само терпів збитки, як і решта підприємців міст імперії, через страйки, простої, економічну кризу та падіння попиту на продукцію. Іноземне підприємництво дуже незначною мірою

впливало на формування культури підприємництва. Не прагнучи вникнути в суть соціально-економічних процесів, які відбувались у містах імперії, іноземні підприємці цікавились лише кінцевим результатом. Усі свої навички та уміння застосовувались на етапі налагоджування справи (як це зробив Густав Гартман). Безпосереднє керівництво здійснював управляючий. І такий стан справ є закономірним. Врешті, попри революцію 1917 р., паровозобудівний завод Г. Гартмана працював до кінця ХХ століття, а його паротяги прикрашають музеї.

Джерела та література

1. Крупина Т. Д. Техноэлита в системе экономики и власти в конце 19 – начале 20 века // Россия в 20 веке. Люди, идеи, власть. – М. : Росспэн, 2002. – С. 137-141.
2. Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России / Густав Гартман // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М. : РОССПЭН, 2009. – С. 455-462.
3. Закірова С. Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861-1914 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Закірова Світлана Геннадіївна ; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – 220 арк.
4. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Надибська Світлана Богданівна ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 273 арк.
5. Жовтень на заводах України. Жовтень на заводі «ЖР» (З історії Луганського паровозобудівного заводу імені Жовтневої революції). – Харків : «Український робітник», 1934. – 59 с.
6. ЦДІАК, ф. 918, оп. 1, спр. 24 Услови коллективного страхования, заключенные членами общества сахарозаводчиков для взаимного страхования от несчастных случаев. 1912 г. – 6 арк.
7. ЦДІАК, ф. 1596, оп. 1, спр. 19 Дело канцелярии Южного горнозаводского района о забастовках и приостановлении работ на заводах и фабриках. 1906-1907 гг. – 46 арк.
8. ЦДІАК, ф. 2090, оп. 1, спр. 166 Сообщения старших фабричных инспекторов: о закрытии завода Гартмана в Луганске в результате волнений рабочих; о массовом сокращении рабочих на Брянских, Тульских и других заводах; о закрытии предприятий и сокращении производства в связи с промышленным кризисом; о пожарах на предприятиях и др. 3 января 1907 – 18 декабря 1907 гг. – 37 арк.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Водотика Т. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 16.01.2013 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ НАГОРОДНИХ СИСТЕМ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР

Досліджено історію системних пропозицій по створенню нагородної системи гетьманської Української Держави, підготовлених комісією Головного штабу під керівництвом полковника Галича, а також нагородні проекти Директорії Української народної республіки, що готувалися у Військовому міністерстві і в інтендантському відділі Генерального штабу.

Ключові слова: Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, нагородна система, сотник Борис Монкевич, Головний штаб, комісія полковника Галича, Директорія УНР, відзнаки Республіки та Слави України, Генеральний штаб, Військове міністерство, нагородні статuti.

Исследована история системных предложений по созданию наградной системы гетманской Украинской Державы, подготовленных комиссией Главного штаба под руководством полковника Галича, а также наградные проекты Директории Украинской народной республики, которые готовились в Военном министерстве и в интендантском отделе Генерального штаба.

Ключевые слова: Украинская Держава гетмана Павла Скоропадского, наградная система, сотник Борис Монкевич, Главный штаб, комиссия полковника Галича, Директорія УНР, отличия Республики и Славы Украины, Генеральный штаб, Военное министерство, наградные уставы.

Researched history of systemic proposals to create a reward system Hetmanate Ukrainian State committee of the General Staff prepared under the direction of colonel Galich and award projects Directory of the Ukrainian People's Republic, which were prepared in the War Ministry and the General Staff of the quartermaster department.

Keywords: Ukrainian State hetman Pavlo Skoropadsky, award system sotnyk Boris Monkevych, General Staff, colonel commission Galich, Directory UPR, fame Republic and Honors of Ukraine, the General Staff, Ministry of War, award statutes.

У часи, коли на території України проходили бойові дії протиборчих сторін Громадянської війни, питання створення власних державних нагород набуло особливо великого значення в першу чергу саме для державного керівництва Української Держави та Директорії УНР. Для них воно набувало особливого змісту, як вагома ознака державної незалежності, а крім того як надзвичайно важливе заохочення для війська. Однак, незважаючи на постійну й достатньо системну роботу у цьому напрямку та розробку відповідних детальних пропозицій, до кінця Громадянської війни діюча нагородна система так й не була створена.

Однак, дослідження проектів періоду Української Держави та Директорії УНР представляє собою значний не тільки історичний інтерес – в значній мірі ці проекти (в першу чергу, гетьманського періоду) вплинули й на створення нагородної системи незалежної України.

Не можна не погодитися з висловленою в фундаментальній праці з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» думкою, що розуміння необхідності створення власної повноцінної нагородної системи з різних за статусом нагород (орденів, хрестів, медалей, тощо) визрівало поступово, зі становленням

незалежної України, розбудови її державних інститутів, включаючи в першу чергу ті, що повинні відповідати за створення й функціонування нагородної системи [1, с. 57].

Також не викликає сумніву, що керівництво УНР періоду Центральної Ради, незважаючи на постійні гучні заяви щодо державотворення, не зробило жодного кроку до створення власної нагородної системи, що незмінно, у всі часи є не тільки невід'ємним, але й вкрай важливим атрибутом будь-якої державності.

Перші кроки до створення вітчизняної нагородної системи були зроблені лише в період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Підготовлений у цей час проект створення за європейськими зразками глибоко продуманої нагородної системи не був реалізований зовсім не з вини його розробників та керівництва гетьманської держави. Підняте Директорією за негласної, але дуже активної підтримки більшовиків, збройне повстання проти законної влади поклало край існуванню Української Держави, а разом з нею й розроблених проектів нагородної системи до реалізації яких залишилося тоді зовсім небагато часу.

Найповніше проект нагородної системи Української Держави описаний у рукопису колишнього сотника гетьманської армії Бориса Монкевича під назвою «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року», якій зберігається в Центральному державному історичному архіві України (м. Львів) [2]. Про це унікальне історичне джерело вже йшлося у вище згаданому дослідженні «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» [1, с. 57-58], а ще раніше у трьохтомнику «Нагороди України. Історія, факти, документи», що вийшов в 1996 році [3, с. 55-56].

Однак значення цього архівного документу для розуміння генези нагородної системи України, на нашу думку, настільки важливе, що він потребує дещо більш докладного розгляду, ніж у зазначених працях.

На жаль про автора цього фундаментального дослідження практично нічого невідомо крім того, що він був на службі в армії Української Держави. Виходячи з надзвичайно

великої обізнаності можна сміливо вважати, що він якійсь час проходив службу в одному з вищих керівних органів українського війська – особистому штабі гетьмана, Головному штабі (менш вірогідно – у Військовому міністерстві) й зміг вивезти в еміграцію деякі документи щодо створення Збройних Сил Української Держави. Враховуючи величезну кількість фактологічного матеріалу в праці Б. Монкевича, вкрай важко уявити, що він міг зібрати його в еміграції самостійно чи, навіть, за розрізненими архівами гетьманців (всі головні архівні джерела з цього питання залишилися в Радянській Україні).

Б. Монкевич хотів щоб його рукопис був надрукований і з цією метою надіслав його влітку 1938 року з Варшави, де проживав в еміграції, до відомого львівського видавництва «Червона Калина». Як він написав у супровідному листі редактору видавництва: «Надсилаючи мою працю «Організація регулярної армії Української Держави 1918 року» прошу її надрукувати на сторінках «Літопису Червоної Калини» [2, арк. 2]. У видавництві відразу зрозуміли значення цієї праці про що свідчить резолюція редактора «Негаймо відписати!» [2, арк. 2].

Після цього редакція відповіла автору, що «радо вмістить цю Вашу працю» [2, арк. 132] й рукопис почав готуватися до друку на сторінках «Літопису Червоної Калини» в наступному році, однак його виходу у світ зашкодили події вересня 1939 року. Праця сотника зберігалася в архіві до нашого часу й викладений у ній проект створення нагородної системи Української Держави так і залишився невідомим дослідникам до часів незалежності.

Б. Монкевич у своєму рукопису чітко наголошує на тому, що початок створення державної нагородної системи України став можливим виключно завдяки тому, що в Україні замість нездатної на державотворення Центральної Ради влада перейшла до обраного на з'їзді хліборобів гетьмана Павла Скоропадського (альтернативою цього було введення прямого окупаційного правління німецького та австро-угорського командування на території України).

При цьому автор розглядав (на що, мав достатні підстави, враховуючи тогочасну ситуацію України і розробку нагородної системи саме в структурі Головного штабу) державну нагородну систему виключно як складову частину будівництва Збройних Сил. Це відноситься навіть й до державних відзнак, що не мали суто військового характеру, але вони все одно розроблялися саме в структурі Головного штабу.

Про загальну ситуацію, в якій стала, нарешті, можлива розробка повноцінної нагородної системи України Б. Монкевич писав наступним чином: *«29 квітня 1918 року на Всеукраїнському Хліборобському З'їзді, що відбувся в Києві при участі 8 000 осіб, був проголошений Гетьманом Всієї України генерал Павло Скоропадський. До нього і перейшла вся влада в Україні, репрезентована досі Центральною Радою. Республіка перестала існувати, її замінила монархія.*

Згідно із законом про тимчасовий державний устрій України, Верховним Вождем Української Армії і Флоту став Гетьман Павло Скоропадський. Розуміючи, що підстава і запорука існування Української Держави це армія, гетьман, як визначний військовий діяч, звернув свої турботи головно на організацію регулярної української армії на загально-прийнятих в європейських державах основах та озброєної згідно найновішим вимогам військової техніки, а також на утворення сильного флоту на Чорному морі.

Але факт окупації України арміями Осередніх Держав не давав в тій справі Гетьманові вільної руки...

Діставши від попереднього Уряду незначну військову спадщину Гетьман із перших же днів приступив до продовження підготовчої праці до формування регулярної армії, відкидаючи в основі той міліційний принцип організації війська, що мав прихильників серед чільних військових попереднього Уряду» [2, арк. 3-4].

Можна констатувати, що відкидаючи збанкрутілий міліційний принцип формування Збройних Сил, гетьман логічно прийшов до висновку щодо необхідності створення нагородної системи, яка є обов'язковою саме для регулярної армії.

А в тій вкрай складній ситуації (що однаково стосувалось як зовнішньо-, так і внутрішньополітичної ситуації), в якій знаходилась новостворена Українська Держава, введення такого важливого заохочення для військових як державні нагороди мало принципове значення.

Тому цілком логічним виглядає створення саме при Головному штабі «Комісії по виробленню військових орденів». Комісію очолював полковник Галич, а її членами були відомі діячі мистецтва В. Модзалевський та Г. Нарбут [9, арк. 149]. Функції останніх явно обмежувалися лише розглядом зовнішнього виду державних нагород, тому головним творцем проекту нагородної системи Української Держави слід вважати виключно полковника Галича.

Б. Монкевич наступним чином описує вироблений комісією Головного штабу остаточний варіант нагородної системи, яка складалась із двох типів державних нагород – хрестів і власне орденів:

*«Залізний хрест – за визвольну боротьбу
Орден Князя Ярослава Мудрого – за заслуги на громадському полі*

Орден св. Ольги – за заслуги жінок на громадському полі

Хрест св. Князя Володимира Великого за державну цивільну службу.

Орден св. Архистратига Михайла за військово хоробрість /як рос. Юрій-Побідоносець/

Хрест і Зоря Слави і Відродження України» [2, арк. 11-12].

Як можна упевнитись з цього проекту – фактично компетенція комісії була значно ширшою, ніж йшлося у її назві. Достатньо подивитися за що пропонували нагороджувати орденами князя Ярослава Мудрого, святої Ольги, святого князя Володимира Великого та Хрестом і Зорею Слави і Відродження України – з шести запропонованих комісією державних нагород три було суто цивільними, а однією явно могли нагороджуватися як військові, так й цивільні. Тобто можна констатувати – мова йшла про створення державної нагородної системи Української Держави в цілому.

Якщо проаналізувати сутність пропонованої нагородної системи, то зрозуміло, що вона (як і Збройні Сили Української Держави в цілому) була створена, за словами Б. Монкевича, на *«загальноприйнятих в європейських державах основах»*. Одночасно вона принципово не відрізняється й від старої нагородної системи Російської імперії (звернемо увагу на пряме посилення на російський орден святого великомученика Георгія), яка також була побудована на європейських принципах.

Єдине, що відрізняє проект нагородної системи від нагородних систем, які діяли тоді в європейських державах та старої нагородної системи Російської імперії – вона має, у порівнянні з ними, надзвичайно спрощений вигляд (хоча й повністю зберігає головні принципи побудови).

Останнє безумовно пояснюється тим, що в надзвичайно складних умовах існування Української Держави в 1918 році, була потрібна саме гранично спрощена нагородна система, яку можна було б негайно ввести у дію без складних процедур.

Також очевидно, що сучасна нагородна система України також принципово не відрізняється від проекту комісії полковника Галича й можна стверджувати, що вона уявляє собою її значно розвинутий варіант.

Після повалення гетьмана Павла Скоропадського й приходу до влади Директорії, у новій владі також з'явилося (з тих же самих причин, що й в гетьманській Українській Державі, яка перестала існувати) на порядку денному питання створення власної нагородної системи. Про те, яке значення надавалося цьому питанню Керівниками Директорії свідчить той факт, що вже 10 січня 1919 року уряд Директорії – Рада Народних Міністрів УНР прийняв рішення про заснування перших нагород новоствореної республіки – відзнак Республіки та Слави України.

При цьому очевидно, що за основу нагородної системи УНР була взята розроблена раніше гетьманська система, але вона була ще додатково спрощена, навіть у порівнянні з проектом сотника Б. Монкевича. Подібне граничне спрощення пояснюється тим, що становище УНР порівняно з Українською Державою було ще більш

складним й уряд вкрай потребував створення власних нагород, якими би можна було заохочувати військо та своїх найбільш активних прихильників. Зрозуміло, що проста нагородна система надавала можливість запровадити їх набагато скоріше.

Про терміновість цих дій свідчить, перш за все, той надзвичайно красномовний факт, що не були розроблені навіть самі короткі статuti запроваджених відзнак Республіки та Слави України. Також не були навіть ескізно розроблений й зовнішній вигляд новостворених нагород. Фактично Директорія прийняла лише тільки назви нових державних нагород, однак й це був важливий крок враховуючи, що гетьман Павло Скоропадський з квітня до грудня 1918 року так й не пішов далі розроблення проектів.

Тому майже відразу після постанови Ради Народних Міністрів – 24 січня 1919 року Директорія прийняла спеціальний закон, що регулював головні питання створюваної нагородної системи.

Про значення цього закону свідчить, зокрема, те, що прийнятий закон підписало фактичне все керівництво Директорії. Під законом стоять підписи Голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського, за військового міністра начальника канцелярії Військового міністерства отамана Галкина. Затверджений закон *«іменем Української Народної Республіки»* був Головою Директорії В. Винниченком, членами Директорії Петлюрою, Андрієвським, Макаренком, членом-секретарем Ф. Швецем та посвідчений в.о. державного секретаря М. Корчинським [4, ч. 75].

Нагородний закон, хоча й був дуже коротким, вміщуючи лише чотири пункти, але при цьому регулював основні складові новостворюваної системи державних нагород.

Пункт перший регулював носіння нагород колишньої Російської імперії. Ним було заборонено *«ношення на території Української Народної Республіки як орденських, так і інших зовнішніх відзнак бувшої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї»* [4, ч. 75].

Звернемо особливу увагу на те, що за загальної заборони носіння нагород колишньої Російської імперії, виключення робилося

лише для Георгіївських хрестів (зрозуміло, що за цим загальним виключенням мався на увазі як офіцерський орден Святого Георгія, так і знак ордену Святого Георгія, яким нагороджувалися солдати та унтер-офіцери) та зброї. Це було зроблено з тією метою, щоб в армію Директорії йшли військові з цінним досвідом Першої Світової війни, для яких було важливо збереження права на носіння найбільш шанованої в Російській імперії бойової нагороди.

Другим пунктом встановлювалася особлива відзнака за участь в антигетьманському повстанні, що повинно було згуртувати навколо Директорії найбільш відданих її прихильників. Як було сказано, встановлювалася *«зовнішня відзнака [...] на пам'ять останньої боротьби з гетьманом та його урядом»* та надавалося *«право носіння її всім, хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі»* [4, ч. 75].

Третім пунктом засновувалася власне перша державна нагорода УНР двох ступенів, якою можна було нагороджувати як цивільних, так і військових. Як було сказано: *«Встановити особливу відзнака Республіка двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею по відродженню України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду і за весь час відродження Української Народної Республіки»* [4, ч. 75].

Четвертим пунктом встановлювалася суто військова нагорода за відзнаку в бою (фактично вона була дуже близьким аналогом російського Георгіївського хреста, яким у білих частинах продовжували нагороджувати у Громадянську війну). Як було сказано: *«Встановити відзнаку Слава України двох ступенів для тих старшин і козаків, котрі виявили своє лицарство в бою»* [4, ч. 75]. Відзначимо при цьому, що на відміну від Георгіївських нагород Російської імперії, відзнака Слава України не ділилася на офіцерську (старшинську) та солдатську, що повинно було додатково засвідчити демократизм влади Директорії.

Також слід звернути увагу на те, що у законі Директорії не має взагалі слова «орден», хоча засновані нею нагороди

Республіки та Слави України повністю підпадають під цю дефініцію. Замість цього використовується лише назва «відзнака». Це також пояснюється намаганням Директорії будь-що підкреслити свій демократизм, враховуючи, що революційна пропаганда зробила у свідомості більшості населення ордени однією з головних ознак «старого режиму».

Цей закон поклав начало створенню нагородної системи УНР й вона, незважаючи на вкрай важку ситуацію Громадянської війни розвивалася й далі.

Але закон від 24 січня так й залишився на папері – визначені у ньому відзнаки не були вироблені, їх статuti не розроблені, а жодного нагородження так і не відбулось. Це можна пояснити не тільки ситуацією Громадянської війни з постійною зміною лінії фронтів, але й тим, що керівництво УНР розуміло його недосконалість та необхідність вироблення більш досконалої моделі (в тому числі її наближення до усталених європейських фалеристичних стандартів).

Зрозуміло, що в умовах, коли головним для існування УНР, була перемога на фронтах, вся увага приділялася саме заохоченню військових.

Показово, що як й раніше в Українській Державі, розробка нагород (бойових хреста та медалі, що було кроком к відкритому поверненню до традиційної нагородної системи) була доручена військовим. Із квітня 1919 року ця робота виконувалася в інтендантському відділі Генерального штабу та 1-му відділі Персональної управи (займалася кадровими питаннями командного складу) [1, с. 64].

Спочатку розробниками було запропоновано Головному отаману С. Петлюрі заснувати за військові відзнаки орден Святого Архистратига Михаїла двох ступенів, згодом назва була змінена на Визволення України. Однак С. Петлюрою назва не була прийнята, що змусило розробників знову повернутися до визначеної в законі від 24 січня назви – Республіки.

При цьому розробники підкреслювали в своїх проектах, що ця відзнака буде мати статус виключно бойової нагороди.

Проект статуту «бойової відзнаки Республіки» двох ступенів був остаточно складений у липні 1919 року, а докладний опис нагороди в серпні цього ж року.

Статут бойової відзнаки був виписаний докладно й слід констатувати, що він вже повністю відповідав європейській нагородній практиці – він практично нічим не відрізнявся від статусів аналогічних бойових нагород європейських держав того часу. Одночасно не можна не помітити значну подібність статуту нагороди до Георгіївського статуту Російської імперії.

У статуті особливо підкреслювалось, що бойова відзнака Республіки «буде перед світом на всі часи доказом особистих бойових відмін та хоробрості за волю і національність Української Народної Республіки». При цьому всі нагороджені цією відзнакою автоматично отримували звання «лицаря відзнаки Республіки» [5, арк. 11].

Днем утворення відзнаки пропонувалося проголосити 22 січня на честь «сполучення Західної і Наддніпрянської України в єдину Велику Соборну Україну». Зазначалося, що цей день повинен святкуватися щорічно у «всіх військових частинах й інституціях» [5, арк. 11].

Як і в попередніх нагородних проектах Директорії, збереглося положення про те, що нагородою однаково «ушановуються старшини та козаки» [5, арк. 11].

У проекті статуту принципово визначалося хто саме достойний нагородження цією відзнакою: «Ні попередні заслуги, ні одержані в боях рани не приймаються на увагу при вшануванні відзнакою Республіки, ушановується цією відзнакою виключно той, хто не тільки обов'язки свої виконував у всім по урочистій обіцянці, честі й обов'язку, але крім того виявив себе на користь і славу України особливою відміною» [5, арк. 12].

Надалі ці «відміни» детально у статуті конкретизувалися наступним чином: «Хто, зневаживши очевидну небезпеку і вказавши сміливий приклад хоробрості, присутності духа і самопожертви, учинить визначний військовий подвиг, увінчаний повним успіхом і дав явну користь нашому війську. Подвиг цей має бути виявлений або по розпорядженню

вищого начальства або по власному умовлянню (власній ініціативі)» [5, арк. 12].

Показово, що одночасно у статуті робляться красномовні зауваження з метою не дати розвинути у війську анархії та самовільним, нехай й хоробрим виступам (що було в цей час більш ніж актуально): «...дисципліна є душа військової служби... всякий вчинок, її порушуючи, не користь і славу, а шкоду і сором приносить. По цьому, коли, виказуючи зазначений подвиг, він розірве загальний зв'язок подій, головним воєначальником вироблених, при тім зі згубленим виходом, то не тільки позбавляється всіх прав на одержання відзнаки Республіки, але вкупі з тим, як поручитель дисципліни, віддається під військовий суд» [5, арк. 12].

У другому розділі статуту у 49-ти пунктах надзвичайно докладно (як раніше у Георгіївському статуті) «по всім родам зброї взагалі розписується за які саме військові подвиги старшини та солдати нагороджуються бойовою відзнакою» (як приклад – у п. 18 сказано «хто особисто, з небезпекою для життя, вибухами або іншим робом виб'є ворога з бліндажів, казематів, контрмінних галерей, капонірів або інших оборонних будівель») [5, арк. 13].

Розділ другий не менш докладно визначає порядок нагородження й, знову таки, визначений порядок нагородження надзвичайно схожий із тим, що у Георгіївському статуті. Явно за зразком Георгіївської думи пропонувалося з «7 лицарів відзнаки Республіки» утворити Раду «для розгляду представлень по нагородженню відзнакою Республіки» [5, арк. 14].

Також зазначалося, що «після вирішення і ухвалення Радою представлень на осіб, котрі будуть визнані поважним нагородження відзнакою Республіки, такі представлення, з закінченням Ради, надсилаються до Головного штабу для складання наказу війську Української Народної Республіки» [5, арк. 14].

У четвертому розділі також дуже детально визначалися «особливі прав та переваги» нагороджених, що робило статут повністю завершеним.

24 серпня 1919 року Головним управлінням Генерального штабу був запропонований проект опису нагороди, що повинен був виглядати як прямий хрест із оксидованого заліза, у центрі якого з обох боків круг покритий блакитною поливою [6, арк. 26].

Однак й на цей раз запропонований проект не був реалізований, чому не сприяла в першу чергу ситуація на фронті.

До кінця боротьби на власне українській території Директорія так й не реалізувала нагородні проекти. Перші її офіційні нагороди були затверджені лише у другій половині жовтня, коли більшовики взяли під контроль всю територію України. Однак це вже відноситься фактично до діяльності уряду Директорії в екзилі й потребує окремого розгляду.

Джерела та література

1. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Київ, 2004. – Книга перша.
2. ЦДАЛ, ф. 316, оп. 1, спр. 22.
3. Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Київ, 1996. – Том перший.
4. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. – Вип. 5.
5. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 45.
6. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 3.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Воронін В. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 18.01.2013 р.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ «ПІСЛЯДЕЙТОНСЬКОЇ» БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ (1996-2012 рр.): ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Досліджено проблеми періодизації історії Боснії і Герцеговини у 1996-2012 рр. Розглянуто зміни в політичній структурі Боснії і Герцеговині, не передбачені Дейтонськими мирними угодами.

Ключові слова: Боснія і Герцеговина, Дейтонська мирна угода, Округ Брчко, Республіка Сербська, Федерація Боснії і Герцеговини, «етентет».

Исследованы проблемы периодизации истории Боснии и Герцеговины в 1996-2012 гг. Рассмотрены изменения в политической структуре Боснии и Герцеговины, не предусмотренные Дейтонскими мирными соглашениями.

Ключевые слова: Босния и Герцеговина, Дейтонское мирное соглашение, Округ Брчко, Республика Сербская, Федерация Боснии и Герцеговины, «етентет».

Investigated the problems of periodization of the history of Bosnia and Herzegovina in 1996-2012. The changes in the political structure of Bosnia and Herzegovina are not provided Dayton Peace Agreement.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Dayton Peace Agreement, Brcko District, Republic Srpska, the Federation of Bosnia and Herzegovina, «etentety».

В цьому році виповнюється 21 рік з початку громадянської війни на території Боснії і Герцеговині і 17 років підписання Дейтонських мирних угод, що припинили цю війну. Проте, не дивлячись на те, що минуло вже достатньо часу з моменту цих важливих подій, Боснія так і не стала повноцінною суверенною державою. Це визначається певними факторами. До цього часу на її території знаходяться миротворчі сили, нагляд за політичними процесами здійснює Високий представник ООН та його офіс, а сама країна знаходиться в стані перманентного реформування та політичної кризи. По суті міжетнічний конфлікт продовжується, проте вже не воєнними, а політичними засобами.

Дейтонські мирні угоди створили дуже складну модель держави та державного устрою, які є унікальними в своєму роді. В країні є три президенти, які по черзі виконують свої функції, сама країна складається з двох державних утворень: Республіки Сербської та Федерації Боснії і

Герцеговини, що відповідають критеріям суверенних держав за багатьма ознаками. А влада в країні належить так званим «трьом конституційним народам»: сербам, боснякам та хорватам. І хоча «великі держави», міжнародні організації та ООН намагалися провести в країні ряд ключових реформ з метою створення централізованої та ефективної держави, Боснія і Герцеговина продовжує залишатися фактично під міжнародним протекторатом. Її можна поставити в один ряд з такими країнами як Ірак, Афганістан, Лівія. Серед цих «держав, що не відбулися» Боснія і Герцеговина існує найдовше, і фактично саме з неї в світі почала складатися так звана система «міжнародних протекторатів». Боснія має свою 16-річну повоєнну історію. Завдяки накопиченому фактичному матеріалу ми можемо сьогодні зробити спробу періодизації політичних трансформацій в країні.

Питання політичних перетворень у Боснії і Герцеговини (далі – БіГ) після Громадянської

війни 1992-1995 рр. має певний історіографічний доробок серед іноземних істориків та політологів. Наприклад, серед сербських та боснійських вчених виділяються праці Ненада Кецмановича, академіка Сараєвського та Белградського університетів, який приділяє увагу особливостям повоєнного політичного життя та устрою Боснії і Герцеговини. Він став автором книги «Неможлива держава – Боснія і Герцеговина» та ряду статей, серед яких виділяється детальністю робота «Майбутнє Західних Балкан».

Активно проблемами політичних трансформацій «післядейтонської» Боснії і Герцеговини цікавилися російські дослідники, такі як Є. Енгельгард, Н. Пасхін та Е. Пономарьова. Російські дослідники вважають, що Боснія і Герцеговина не закінчила свого державотворчого процесу, та використовують різні терміни для визначення цього феномену: «держава-фантом», «віртуальна держава» або «держава без державності» [8, с. 10-13] і висловлюють загальну думку, що її повоєнна історія – це намагання міжнародних гравців знищити автономію Республіки Сербської та не допустити розпаду боснійської держави.

Джерелами з питання періодизації історії Боснії і Герцеговини в «післядейтонській» час є погляди на цю проблему провідних політиків Заходу. Вони сформулювали своє бачення політичної історії БіГ після підписання Дейтонських мирних угод. Наприклад колишній Високий представник ООН Педді Ешдаун та колишній комісар з безпеки та зовнішньої політики ЄС Хав'єр Солана, які безпосередньо приймали участь в політичних процесах на Західних Балканах в 2000-ні роки, дали свої оцінки останнім «післявоєнним» рокам боснійської історії. П. Ешдаун ще в 2002 році висловив своє бачення періодизації повоєнної боснійської історії. За його думкою, в Боснії тривала «доба Дейтрона» – період повоєнної стабілізації та подолання наслідків конфлікту. З його призначенням, з 2002 року почнеться нова доба – «доба Брюсселя» – період реформ, кінцевою метою яких є побудова «*мульті-етнічної централізованої держави, що стане*

членом НАТО та ЄС» [14]. Єврокомісар Х. Солана 5 жовтня 2005 р. в Сараєво заявив, що «*доба Дейтрона*» завершилась і тепер починається нова доба, «*доба Європи*», яка ставить завдання перетворення Боснії і Герцеговини в «*нормальну європейську державу*» [6]. Ще одним важливим джерелом з історії «післядейтонської» Боснії є щорічні звіти «Міжнародної кризової групи» (International Crisis Group) [1-4]. Ця впливова міжнародна експертна організація, до рекомендацій якої прислухаються західні політики та дипломати.

Отже проблема періодизації історії «повоєнної» Боснії і Герцеговини після 1995 р. все ще залишається відкритою.

Більшість авторів та спеціалістів сходяться на тому, що історію Боснії і Герцеговини з 1995 по 2010 рр. слід розділити мінімум на два періоди. Проте ми бачимо необхідність виділення трьох періодів або етапів.

На нашу думку, перший період – це етап реалізації положень «Рамкової угоди про мир в Боснії і Герцеговині» та Паризьких мирних угод. Цей період тривав у 1996-2001 рр. Дійсно це стали роки стабілізації ситуації в країні. Саме в цей період були закладені основи подальшого реформування Боснійської держави з метою її централізації. Особливістю ситуації в країні стало те, що ООН, інші міжнародні організації та «великі держави» вже в цей період значно вийшли за межі своїх повноважень і замість імплементації укладених домовленостей почали фактично змінювати положення Дейтонських мирних угод.

Цьому сприяла загальна зміна військово-політичної ситуації на Західних Балканах в кінці ХХ ст. По-перше, конфлікт довкола Косова та «гуманітарна інтервенція» НАТО проти Союзної республіки Югославія (далі – СР Югославія) значно підірвали її вплив на «пост-югославському просторі» та її політичні позиції «гаранта» Дейтонських мирних угод. Республіка Сербська (далі – РС) в складі Боснії і Герцеговини, втративши свого союзника, стала значно вразливішою і не могла більше активно сперечатися з втручанням в свої внутрішні справи міжнародних організацій та «великих держав».

По-друге, ключовим моментом для посилення ролі міжнародного співтовариства в реалізації мирних угод по Боснії і Герцеговині стало запровадження в 1997 р. так званих «Боннських повноважень» для Високих представників ООН в Боснії і Герцеговині [4]. Третьою складовою фактичного перегляду змісту Дейтонських мирних угод став Міжнародний арбітраж по м. Брчко. Значно вийшовши за межі своїх повноважень, Міжнародний арбітраж під керівництвом Р. Оуена в березні 1999 р. фактично, замість визначення лінії розмежування в районі Брчко, визначив статус цього міста. З частини території Республіки Сербської та Федерації Боснії і Герцеговини рішення арбітражу створювало окрему третю адміністративну одиницю на території Боснії [8]. Цим було фактично переглянуто карту розмежування сторін та змінена лінія розмежування між державними утвореннями (etentet binder line). На додаток до цього, в цей же момент Високим представником ООН К. Вестендорптом із посади був звільнений законно обраний президент РС Н. Поплашен.

Всі ці події відбувалися на фоні інтервенції НАТО проти СР Югославії, що фактично деморалізувало сербів та змусило їх прийняти нав'язані рішення. В 2001 р. у СР Югославії внаслідок масових акцій протесту було усунено від влади С. Мілошевича, що значно послабило СР Югославію та фактично передбачило її скорий занепад та розпад. Це дало можливість представникам «міжнародного співтовариства» перейти до широких політичних перетворень в БіГ за власним баченням майбутнього цієї країни. В 2002 р. Рада по виконанню мирної угоди (РІС) призначила Високим представником ООН в БіГ лорда П. Ешдауна, який відверто заявив, що тепер для Боснії закінчилась «епоха Дейтрона» та розпочинається нова ера – «епоха Брюсселя» [1]. Для цього буде проведена низка важливих реформ. Розпочалася фактична «реконструкція» органів влади та політичної системи Боснії і Герцеговини, яка тривала до 2006 р. Цей процес являв собою активне створення централізованої боснійської держави та її інститутів. У 2002-2006 рр. були створені Суд та Прокуратура БіГ, єдина

розвідувальна служба, прикордонна служба БіГ, введено загальнодержавний податок на додану вартість. Ключовим моментом було формування Об'єднаних Збройних сил БіГ та єдиної поліції БіГ. З 2005 р. почалася активна дискусія щодо зміни конституції, що означало ліквідацію «дейтонської» децентралізованої моделі та формування унітарної БіГ, яка стане в майбутньому членом НАТО та ЄС. При цьому Високий представник чинив активний тиск на хорватську сторону та особливо на Республіку Сербську, фактично порушуючи баланс сил на користь мусульман-бошняків.

Створення центральних органів Боснії відбувалося шляхом урізання повноважень складових частин боснійської держави: Федерації БіГ та Республіки Сербської. Президент РС М. Додик стверджує, що Республіка Сербська втратила 69 власних повноважень, переданих на рівень федеральної держави. П. Ешдаун, користуючись так званими «Боннськими повноваженнями», звільнив більше ніж 60 законно обраних посадових осіб в Республіці Сербській, включаючи сербського члена Президії БіГ М. Шаровича. «Реконструкція Боснії» проводилася під гаслом «руху до Брюсселя». 15 грудня 2005 р., виступаючи на засіданні Постійної ради ОБСЄ в Відні, П. Ешдаун підсумував роки свого перебування на посаді та заявив: *«Існує єдина податкова система, єдина митна служба, одна судова влада та одна розвідувальна служба, простіше кажучи, каркас сучасної європейської високо централізованої держави»* [2].

31 січня 2006 р. його замінив на посаді німецький дипломат Крістіан Шварц-Шилінг. Майже чотирирічне перебування П. Ешдауна в Боснії і Герцеговині закінчилося. Завершився і етап «реконструкції Боснії». Розпочалася нова доба в історії цієї балканської держави. Ця остання доба триває й досі. Головна парадигма розвитку Боснії в ці роки – боротьба двох тенденцій: унітаризації та децентралізації в Боснії і Герцеговині. П. Ешдаун залишив по собі дві остаточно незавершені реформи: конституційну та поліцейську. Ці дві реформи так і залишились не реалізованими до цього часу.

Більше того, два з трьох «конституційних народів» виступають проти подальшої централізації та зміцнення центральних органів влади в Боснії і Герцеговині. В квітні 2006 р. в Парламентській Скупщині БіГ було провалено так званий «Квітневий пакет» конституційної реформи. При цьому проти нього голосували саме депутати – босняки від «Партії за БіГ» на чолі с колишнім «воєнним» головою уряду Харісом Сіладжичем. Причиною цього було невдоволення тим, що «забагато повноважень» було залишено Республіці Сербській, існування якої ця мусульманська партія ставить під сумнів. А далі впродовж 2006-2007 рр. боснійські серби фактично блокували «Поліцейську реформу», перетворивши її проведення в безліч постійних та безрезультатних політичних консультацій сербських, хорватських та бошнякських партій.

Цьому процесу «бойкотування» сприяло те, що Високий представник ООН Крістіан Кварц-Шилінг не втручався в ці політичні процеси, вважаючи, що боснійські сторони повинні самі домовитися про подальший політичний устрій країни. Вважаючи, що Боснія невідворотно рухається у напрямку централізованої держави, він значно скоротив миротворчий контингент в країні. А це послабило сам авторитет Високого представника. Цим скористалася правляча еліта РС, лідером якої став харизматичний голова уряду та Партії незалежних соціал-демократів Мілорад Додик. Йому вдалося фактично заблокувати «конституційну та поліцейську реформи». Провал «Квітневого пакету» конституційних реформ до виборів в жовтні 2006 року фактично зупинив процес централізації в Боснії і Герцеговині [4]. З 2006 року політичний ландшафт в РС та Федерації БіГ змінюється. На передові позиції виходять нові політичні сили: в Республіці Сербській – це партія голови уряду М. Додика – Союз незалежних соціал-демократів, а в Федерації – Партія за БіГ С. Сілайджича, який був обраний в на посаду члена Президії БіГ від «мусульманського народу». Це фактично означало посилення боротьби між цими провідними політиками, які займали протилежні погляди на майбутнє

Боснії. Х. Сілайджич, використовуючи свою посаду, постійно називав Республіку Сербську «геноцидним утворенням», яке треба ліквідувати та виправити «історичну помилку світового співтовариства в Дейтоні». М. Додик у свою чергу активно критикував Х. Сілайджича за його позицію, що давало йому додаткові бали в очах громадян Республіки Сербської [3].

США та країни ЄС спробували повторно запустити процес конституційних реформ. Бул дві спроби: так званий «Прудський процес» 2008 р. та «Бутмірський процес» 2009 р., але вони не пішли далі зустрічей та розмов між лідерами основних політичних партій Боснії і Герцеговині. Так званий «прудський процес» являв собою домовленість шести лідерів парламентських партій від сербів, хорватів та босняків почати процес ряд реформ в БіГ. Проте вони не були реалізовані.

Особливо болючим ударом для політики та дипломатів США та ЄС став провал переговорів на військовій базі НАТО на аеродромі «Бут мір» під Сараєво, який задумувався як своєрідний «Дейтон-2». Західні дипломати запропонували боснійським політикам прийняти проект нової конституції Боснії і Герцеговини без обговорення в цілому. Як нагорода за це передбачалося швидке надання членства в НАТО та статус кандидата в члени ЄС для БіГ [2]. Проте всі політичні партії Боснії відкинули цю пропозицію, виходячи зі своїх національних інтересів. Здається, що процес конституційних змін в Боснії поки що завмер.

По іншому складалася доля реформи правоохоронних органів БіГ. У 2002-2006 рр. сербських політиків примушували створити в Боснії єдину поліцію та МВС за зразком військової реформи. Це викликало запеклий опір політиків в Республіці Сербській. Якщо вони могли погодитися на створення спільних об'єднаних збройних сил БіГ, то питання належності поліції викликало особливе ставлення. Поліція на Балканах – це не правоохоронні органи в розумінні західних політиків. Власна поліція – це атрибут державності, по суті друга складова національних збройних сил – їх головний резерв. Тому серби відчайдушно билися за кожний

пункт реформи правоохоронних органів. Нарешті в 2007 р. був прийнятий закон про створення Міністерства безпеки БіГ, як органа координації *«всіх поліцейських структур на території Боснії»*. По суті сербам вдалося зберегти власну поліцію та Міністерство внутрішніх справ [16].

Сербські політики з РС та бошнякські політики у Федерації БіГ по різному бачать результати реформи. Босняки стверджують, що це тільки «початок реформи», а РС та її керівництво вважає, що реформу остаточно завершено. Реформа поліції викликала політичну кризу восени 2007 р. у відносинах між керівництвом РС та новим Високим представником ООН Мирославом Лайчаком. Через рішення Високого представника силою запровадити в дію перепідпорядкування Поліції РС центральним органам БіГ. Голова уряду РС М. Додик закликав населення до акцій непокори, а провідні сербські політики бойкотували роботу центральних органів влади Боснії і Герцеговини [9]. Ця криза була врегульована шляхом взаємних компромісів сербської сторони та М. Лайчака. Зрештою решт в жовтні 2010 р. відбулися чергові вибори на території Боснії і Герцеговини. Їх результати викликали нову політичну кризу і Боснії і Герцеговині, яка більше року не мала нового уряду [3].

Всі ці факти свідчать про те, що Боснія і Герцеговина знову взяла курс від централізації на децентралізацію. З цього приводу Р. Холбрук, колишній спецпредставник президента Б. Клінтона на Балканах, та лорд П. Ешдаун випустили спільну статтю, в якій звинуватили М. Додика в тому, що останній, завдяки підтримці Росії, *«зумів зупинити процес централізації Боснії»* і фактично повернув його назад [5]. Цікаво, що до цього в листопаді 2005 р. той же П. Ешдаун робив протилежні оцінки ситуації в Боснії і Герцеговині [15].

Отже, ми бачимо, в 2-й половині 2000-х років політична боротьба за економічні та соціальні трансформації в БіГ посилюється. До того ж останній період унікальний тим, що в ньому триває активна боротьба двох протилежних процесів: «унітаризації» та «децентралізації». Особливу роль в цій

боротьбі відіграє фактор проголошення албанською більшістю в лютому 2008 р. незалежності сербського автономного краю Косово. Боснійські серби справедливо заявляють, що якщо незалежність Косова визнають інші держави, то тоді і Республіка Сербська має право відділитися від Боснії і Герцеговини. Скупщина РС прийняла в лютому 2008 р. постанову, яка наголосила на праві Республіки Сербської проголосити незалежність, якщо більшість країн – членів ООН визнає сербський автономний край Косово незалежною державою [7]. Але «Великі держави» при майже тотожних прикладах Косово та Боснії дотримуються зовсім різних принципів міжнародного права: *«принципом права на самовизначення народів, що передбачено статутам ООН»* та *«принципом непорушності існуючих кордонів в Європі та Світі»*. Хоча, як і албанці в Косово *«не можуть спільно існувати з Сербією»*, так і боснійські серби *«не можуть існувати спільно з босняками та місцевими хорватами»* в межах Боснії і Герцеговини. США та їх найближчі союзники у випадку Косова визнають його незалежність, але одночасно з цим категорично забороняють Республіці Сербській виходити зі складу Боснії і Герцеговини. Росія так само довільно трактує ці принципи, наприклад, підтримавши незалежність Абхазії та Південної Осетії від Грузії, вона не визнає незалежності автономного краю Косово.

Таким чином, виходячи з вищенаведених фактів, можна зробити наступні висновки. Історія Боснії і Герцеговини після підписання Дейтонських мирних угод 1995 року мала кілька ключових етапів.

У 1996-2001 рр. фактично тривав процес імплементації положень Дейтонських мирних угод та формування інструментів присутності міжнародних організацій та ООН в Боснії і Герцеговині. Цей період умовно можна назвати «Доба Дейтрона». По суті відбувався процес реалізації на практиці положень мирних угод. Повернення біженців, створення спільних органів влади нової боснійської багатонаціональної держави, перші демократичні вибори після війни, вирішення повоєнних проблем.

Із початку 2002 по 2006 рік тривав період, пов'язаний з масштабною «реконструкцією» політичної системи, яка сформувалася в Боснії і Герцеговині. Цей процес пов'язаний з перебуванням на посаді Високого представника ООН британського дипломата лорда П. Ешдауна, який офіційно проголосив «завершення ери Дейтрона» на настання нової доби – «доби Брюсселя». Головною метою реформ було створення «ефективної держави» з метою руху у напрямку євроінтеграції. В якості стимулу для реформування в Боснії і Герцеговині П. Ешдаун висував ідею швидкого вступу до НАТО та набуття статусу кандидата на членство в ЄС. Свої реформи він підкріплював практикою тиску і шантажу сербської сторони та позбавлення повноважень Республіки Сербської.

Проте з 2006 року, після його заміни на нового Високого представника німецького дипломата Крістіана Шварца-Шілінга, ситуація в Боснії і Герцеговині змінилася. Новий високий представник вирішив передати право проведення нових реформ самим боснійським політикам, проте цей досвід показав факт, що сторони знаходяться на тих же непримиренних позиціях, що і в ході громадянської війни 1992-1995 рр. Результатом перманентних політичних конфліктів став початок нового періоду в історії Боснії і Герцеговини, який можна охарактеризувати, як добу боротьби між тенденціями централізації та децентралізації, або «Добою політичних криз» з

2006 р. і до сьогодні. Цей період можна охарактеризувати і періодом постійною боротьби між хорватськими, сербськими та бошнякськими партіями за вплив та майбутній державний устрій багатонаціональної боснійської держави. Піком кризи стали 2010 та 2011 рр., коли більше року після виборів в цій балканській країні не могли сформувати новий дієвий уряд. Цим фактом Боснія побила своєрідний «рекорд безвладдя», який встановила Бельгія, яка більше року існувала без сформованої нової влади.

Наприкінці можна додати, що політичні процеси в Боснії і Герцеговині тривають під сильним впливом військово-політичної ситуації в регіоні. Розпад Югославії та проголошення незалежності Косова значно змінюють внутрішньополітичну ситуацію в Боснії і Герцеговині. Після проголошення незалежності Косова, Скупщина РС прийняла в лютому 2008 р. постанову, яка наголосила на праві Республіки Сербської проголосити незалежність, якщо більшість країн – членів ООН визнає сербський автономний край Косово незалежною державою.

Особливий вплив на процеси в Боснії і Герцеговині має Високий представник ООН. Саме він очолює міжнародну адміністрацію в Боснії і Герцеговині і по суті є має найбільші владні повноваження на території цієї країни. На цей час Високі представники докладають максимум зусиль для централізації країни, проте вони не дають бажаних результатів.

Джерела та література

1. Bosnia: What Does Republika Srpska Want? / http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/214-bosnia-what-does-republika-srpska-want.aspx?alt_lang=ru
2. Bosnia's Dual Crisis / <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/b057-bosnias-dual-crisis.aspx>
3. Bosnia: State Institutions under Attack / <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/b062-bosnia-state-institutions-under-attack.aspx>
4. Ensuring Bosnia's Future: A New International Engagement Strategy / http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/180-ensuring-bosnias-future-a-new-international-engagement-strategy.aspx?alt_lang=ru
5. Ешдаун и Холбрук предупреждают на опасность од колапс на БИХ / <http://www.idividi.com.mk/Shqip/Maqedoni/477295/index.htm>
6. Верховный представитель ЕС Хавьер Солана призвал жителей Боснии и Герцеговины к участию в парламентских выборах / <http://news.mail.ru/politics/arc198830/>
7. Боснийские сербы могут попытаться выйти из состава Боснии / <http://www.svobodanews.ru/content/news/436089.html>
8. Енгельгард Г. Н. От арбитража до округа: район Брчко в Дейтонской Боснии / http://www.vestnik.mgimo.ru/files/16/11_engelgard.pdf

9. Ильченков П. Республика Сербская ликвидируется... на Балканах разгорается новый кризис / http://www.stoletie.ru/slavyanskoe_pole/respublika_serbskaya_likvidiruetsya.htm
10. Пасхи Н. Туманное будущее «виртуального государства» / http://www.stoletie.ru/geopolitika/tumannoje_budushheje_virtualnogo_gosudarstva_2010-10-05.htm
11. Пономарева Е. Г. Босния и Герцеговина: государство-фантом // Свободная мысль. – 2009. – № 1. – С. 69-84.
12. Пономарева Е. Г. Босния и Герцеговина: государство без государственности // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 1. – С. 64-76.
13. Пономарева Е. Г. Дейтон: Ловушки и дилеммы Мирного соглашения // Международная жизнь. – 2011. – № 2. – С. 114-126.
14. Эшдаун П. Интервью Редактору «Вестника НАТО» (пер. з англ.) / http://www.nato.int/docu/review/2008/07/VID_ASHDOWN/RU/index.htm
15. Эшдаун П. Роль ОБСЕ в БиГ остается решающей (пер. з англ.) / <http://www.osce.org/ru/secretariat/17911?download=true>
16. Реформа боснийской полиции: незавершенная задача или невыполнимая задача? (пер. з англ.) / http://www.nato.int/docu/review/2008/07/VID_BOSNIA_POLICE/RU/index.htm

Рецензенты: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Мальшина К. В., к.і.н., доц.

© Забара В. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 15.01.2013 р.

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ Р. ДМОВСЬКОГО У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1918 рр.)

Розглянуто діяльності лідера польських націонал-демократів Р. Дмовського у 1914-1918 рр. Основну увагу приділено ролі Р. Дмовського в процесі формування східних кордонів Польщі. Досліджено позицію лідера ендеків щодо українсько-польського конфлікту в Східній Галичині. Проаналізовано політичні погляди Р. Дмовського та його бачення перспектив вирішення українського питання.

Ключові слова: Р. Дмовський, «українське питання», Східна Галичина, Річ Посполита.

Rassмотрена деятельность лидера польских национал-демократов Р. Дмовского в 1914-1918 гг. Основное внимание уделено роли Р. Дмовского в процессе формирования восточных границ Польши. Исследована позиция лидера эндексов по украинско-польскому конфликту в Восточной Галиции. Проанализированы политические воззрения Р. Дмовского и его видение перспектив решения украинского вопроса.

Ключевые слова: Р. Дмовский, «украинский вопрос», Восточная Галиция, Речь Посполитая.

Considered the leader of the Polish National Democrats in Roman Dmowski of 1914-1918. Special attention is paid to the role of R. Dmowski in the process of Poland's eastern border. Studied leadership endekiv on Ukrainian-Polish conflict in Eastern Galicia. Analyzed the political views of R. Dmowski and his vision for resolving the Ukrainian question.

Keywords: Roman Dmowski, the Ukrainian question, Eastern Galicia, Polish Rzeczpospolita.

Вагомим чинником, що впливав на доволі напружені українсько-польські стосунки початку ХХ ст., був польський інтегральний націоналізм. Упродовж тривалого часу цю найвпливовішу польську політичну течію очолював Роман Дмовський (1864-1939) – провідна і контроверсійна постать польського національно-визвольного руху. В історичну пам'ять поляків Р. Дмовський спромігся увійти як один із засновників відновленої у 1918 р. Польщі та непримиренний політичний опонент Ю. Пілсудського (1867-1935). І сьогодні інтерес до вивчення політичної спадщини лідера польського націоналістичного табору не спадає з огляду на її важливість для розуміння генези українсько-польського протистояння.

Метою даної статті є аналіз політичної діяльності Р. Дмовського у період Першої світової війни. Відповідно до поставленої

мети визнано роль і місце українського чинника у реалізації геополітичної концепції Р. Дмовського щодо формування східних кордонів відродженої Польської держави.

Будучи однією із ключових фігур польського національного визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ століття, принциповий і послідовний українофоб Р. Дмовський у своїх працях: «Myśli nowoczesnego Polaka» (1902), «Niemcy, Rosja i kwestia polska» (1908), «Polityka polska i odbudowanie państwa» (1925), «Kwestia ukraińska» (1930), «Świat powojenny i Polska» (1932) категорично заперечував право української нації мати свою державність. Етнічні українські землі: Східна Галичина, Волинь, частина Поділля, повинні були, на думку Р. Дмовського, належати Польщі, яка начебто мала на це «історичне» право, ще від часів правління польських королів Болеслава Хороброго та Казимира Великого.

Проект створення незалежної України Р. Дмовським категорично відкидався. *«Диктатор польської політичної думки»* [6, с. 101] наголошував, що: *«Велика Україна за своїми джерелами не була б українською і не генерувала б здорових зовнішніх стосунків. Насправді це був би налив на тілі Європи, сусідство з яким буде для нас трагічним. Для молодого народу як наш, що мусить ще усвідомити своє призначення, краще мати сусідом могутню державу, навіть якщо вона буде чужа і ворожа (Росію), ніж міжнародний будинок розпусти (Україну)»* [5, с. 54].

Треба зазначити, що Р. Дмовський у своїй політичній діяльності завжди приділяв велику увагу проблемі формування східних кордонів майбутньої відродженої польської держави, і особливо питанню приналежності Східної Галичини до Польщі. Розуміючи міжнародне значення визнання за Польщею територій «східних кресів» колишньої Речі Посполитої лідер ендеків спромігся розробити власну геополітичну концепцію щодо розвитку польської держави.

Так, на початку ХХ ст. Р. Дмовським була створена геополітична «інкорпораційна» модель відновлення польської державності, реалізація якої мала відбуватися у два етапи. Перший етап передбачав у разі військового конфлікту між Німеччиною, Австро-Угорщиною з одного боку та Росією з іншого, об'єднати усі етнічні польські землі та приєднати до польських етнічних земель території, де польська культура цивілізаційно переважало непольське населення колишньої Речі Посполитої (насамперед, українців, білорусів, литовців) в одне єдине політичне утворення у складі Російської імперії. На наступному етапі планувалося змусити російську владу надати полякам широку політичну та культурну автономію [12, с. 164].

Втім, розвиток подій у роки Першої світової війни змусив Р. Дмовського переглянути свою концепцію у бік радикалізації. Замість запланованої раніше широкої автономії Польщі у складі Росії, передбачалось отримати повний державний суверенітет. Базисними положеннями нової концепції Р. Дмовського стає створення сильної унітарної моноетнічної держави з виходом до моря. Досягнення цієї

мети планувалося за допомогою насильницької політики колонізації непольського населення. Особливо це стосувалося східних територій, де Р. Дмовський пропанував досягти меж, на яких би поляки склали не менше 60 % від загальної чисельності населення, щоб за 20 років довести їх до 75-80 %, забезпечивши таким чином Польщу від національних потрясінь [17, с. 123]. Ідея федеративної Польщі не підтримувалась лідером ендеків взагалі. Р. Дмовський стверджував, у випадку якщо: *«...Ми розіб'ємо Польщу на автономні землі – то незабаром її зліквідуємо»* [22, с. 69], і взагалі *«...коли мова йде про міцну державу, то не можна говорити про федерацію. Федерація – це слабкість, а не сила, тим більше, коли немає з ким створювати федерацію»* [18, с. 91].

Перша світова війни 1914-1918 рр. надала можливість Р. Дмовському втілити на практиці свої політичні мрії та амбіції. Ще за кілька місяців до початку війни, у травні 1914 р. Р. Дмовський пророчо зауважив: *«Ще в цьому році вибухне світова війна. Польща повинна виступити проти Німеччини, бо тільки у випадку її поразки можливе отримання незалежності і об'єднання»* [11, с. 262].

Для досягнення поставленої мети, тобто відновлення польської державності, Р. Дмовським була зроблена величезна за обсягом робота на дипломатичному фронті, щодо пропаганди серед провідних країн Антанти ідеї створення незалежної Польщі.

Так, на початку війни, після проголошення російським урядом 14 серпня 1914 р. відозви до возз'єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої *«...воєдино під скіпетром російського царя»*, польські націонал-демократи сприйняли цей політичний демарш з боку Росії як крок до поліпшення польсько-російських взаємин. Незабаром, 25 листопада 1914 р. у Варшаві був створений Польський національний комітет (ПНК) на чолі з лідером польських консерваторів З. Вельпольським і лідером ендеків Р. Дмовським, який мав на меті представляти інтереси усіх поляків [7, с. 432].

Втім, підтримка проросійської політики ПНК була обережною. Цю помірковану позицію Р. Дмовський відверто характеризував

тим, що він *«тобовувався, щоб дискусія про влаштування тієї майбутньої об'єднаної Польщі не посварила нас з росіянам... і не дала б козирів могутнім друзям Німеччини і прихильникам миру в Росії»*. Саме тому лідер ендеків намагався *«уникати цієї дискусії усякою ціною»* [19, с. 120].

Незабаром ПНК розпочав формувати національні польські військові підрозділи у складі російської армії. Їх чисельність передбачалось довести до рівня 200-300 тис. вояків [2, с. 162-163]. Але російський уряд заборонив цю діяльність, вбачаючи в цьому для себе приховану загрозу. Після цього, ендеки обмежили свою діяльність створенням громадянських комітетів, які зайнялися допомогою постраждалим від війни й пропагандою майбутнього об'єднання поляків у складі Російської імперії [7, с. 432].

У 1915 р., після окупації німецько-австрійськими військами території Королівства Польського, зрозумівши, що Росія почала програвати у війні, Р. Дмовський змушений був переорієнтуватися. Відмітивши ослаблення росіян, лідер ендеків більшою мірою тепер розраховував на Велику Британію і Францію. У листопаді 1915 р. Р. Дмовський з Петрограду виїхав до Західної Європи, де незабаром встановив контакт із першим польським політичним представництвом на Заході – Центральною польською агенцією у Лозанні. Потім він брав участь в переговорах з політичними діячами Італії і зустрічався з римським папою Бенедиктом XIV. Втім, результати переговорів Р. Дмовського не задовольнили, оскільки офіційний Ватикан бачив майбутнє Польщі тільки у союзі з Австро-Угорщиною [11, с. 263].

У лютому 1916 р. Р. Дмовський підготував меморандум до урядів Росії, Великої Британії і Франції, який став першим документом польських політиків, що співробітничали з Антантою і в якому містився постулат про незалежність Польщі [15, с. 389].

Через рік, в кінці березня 1917 р., перебуваючи на той час у Лондоні, Р. Дмовським був підготовлений меморандум для урядів країн Антанти, в якому мова йшла вже про цілковите відродження польської державності. Цей меморандум лідер ендеків

передав британському міністрові закордонних справ Артуру Балфурові. При цьому ставка робилась на те, що Велика Британія, меншою мірою ніж Франція заінтересована у відновленні могутності Російської держави і тому буде більш прихильна до польської справи. Проаналізувавши останні революційні події у Росії та військову ситуацію в Європі взагалі, Р. Дмовський виклав свою чергову територіальну концепцію, згідно з якою: *«Відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні не можливе і не дало б дуже сильної держави»* [23, с. 153].

Згідно зі змістом меморандуму Р. Дмовського, основа польської держави повинна складатися з простору, де населення розмовляє польською мовою, усвідомлює себе поляками і прив'язане до польської справи. Втім, цей простір не зовсім співпадав з кордонами Польщі, які вона мала напередодні першого розподілу 1772 р. Отже, мова йшла про намагання Р. Дмовського приєднати до Польщі, насамперед, західні польські землі, що були захоплені у XIII-XIV ст. Німеччиною та Австрією. На заході до складу Польщі повинні були увійти польські *«історичні землі Познань і Західна Прусія з Гданськом, потім Верхня Сілезія; південна частин Східної Прусії»* [23, с. 153].

Водночас, стурбованість лідера ендеків викликали східні кордони майбутньої Польщі. *«Великий клопіт, – писав Дмовський 19 липня 1917 р. до Іоахіма Бартошевича, одного з головних представників інтересів ендеків в Україні, – є східні кордони. Щоб бути сильними зовнішнє, треба нам просуватися далеко на схід, але для збереження внутрішньої сили неможна просуватися задалеко, бо втратимо польський характер держави. У цьому відношенні північний схід (Литва, Білорусь) є для нас безпечнішим від південного сходу (Україна). На мою думку добрим для нас було би мати губернії Ковельську, Віленську, Гродненську, більшу частину Мінської і Волинь, нарешті ще два повіти Поділля... Нашим обов'язком є... створення Польщі такою, яка могла би існувати, бути сильною і забезпеченою від зовнішніх інтриг»* [24, с. 237].

Таким чином, на сході Р. Дмовський намагався включити до складу Польщі території з переважно непольським населенням, але близьким до Польщі цивілізаційно. Східний кордон Польщі мав б проходити по лінії другого поділу Речі Посполитої 1793 р. Цей окреслений лідером ендеків східний кордон майбутньої Польщі отримав назву «лінії Дмовського».

У цьому контексті доречним є спостереження, висловлене званим українським істориком В. Кучабським (1895-1971). Даючи оцінку діям польських політиків у роки Першої світової війни, В. Кучабський підкреслював, що територіальна програма Р. Дмовського, викладена ним ще у липні 1917 р., тобто задовго до Брест-Литовського мирного договору між УНР та блоком Центральних державам, мала за мету обґрунтувати польську східну політику перед західними союзниками наступним чином: *«Якщо для Польщі й існує якась загроза на сході, то походить вона не від Росії (заклопотаної на найближчі роки внутрішніми проблемами), а від України. Якщо українцям вдасться створити власну державу, то ... Польща матиме тоді на своєму східному кордоні ворога, який у союзі з Німеччиною становитиме реальну загрозу. Тому в інтересах польської держави – якомога ослабити український рух, а це найкраще можна зробити, анексувавши Східну Галичину, оскільки саме тут український рух досяг найвищого розвитку»* [13, с. 10].

В. Кучабський був переконаний, що концепція Р. Дмовського передбачала за рахунок решти українського народу, що перебувала під російським пануванням, постійно ослаблювати Росію і не давати їй змогу впливати на європейську політику. А за час, поки послаблена Росія буде повертати свої позиції у Центрально-Східній Європі, Польща встигне полонізувати українців у Східній Галичині та Волині і таким чином зліквідувати українську загрозу зсередини. Крім того, запобігши виникненню української держави, *«між Польщею та Росією неминуче виникне міцний зв'язок на зразок того, що виник між Прусією та Росією після поділу Польщі, – зв'язок, зумовлений спільним*

інтересом у пригнобленні та впокоренні українців» [13, с. 10].

Втім, не отримавши підтримки з боку Великої Британії, навесні 1917 р. Р. Дмовський переїжджає з Лондону до Парижу, прагнучи отримати підтримку з боку Франції у питанні відновлення незалежності Польщі. За задумом лідера ендеків, Польща могла би стати геополітичною противагою Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи, зайнявши це місце замість союзника Франції – Росії [23, с. 149].

Важливим кроком у напрямку реалізації польських інтересів серед країн Антанти стало заснування 15 серпня 1917 року за ініціативою Р. Дмовського у Лозанні Польського національного комітету (ПНК) [7, с. 438]. 20 вересня ПНК, як офіційний польський представницький орган визнала Франція, а потім Англія, США, Італія і ряд інших країн. Під керівництвом комітету перейшли досить багаточисельні польські військові формування у Франції. Фактично, восени 1917 р. ПНК став єдиною впливовою політичною організацією, що відстоювала інтереси поляків на міжнародній арені. Це було вкрай важливо з огляду на те, що Перша світова війна підходила до свого завершення. ПНК наступним чином сформулював власну позицію у питанні щодо майбутніх кордонів Польщі: *«Національна територія Польщі значно більше етнографічної...», і польська держава «своїми кордонами зобов'язана тягнутися у різних напрямках значно далі за власні землі...»* [17, с. 123].

Незабаром, дипломатичні контакти між ПНК і французьким міністерством закордонних справ стають більш тісними. Високий рівень підтримки поляків з боку Франції характеризує заява, яку зробив 5 вересня 1918 р. французький прем'єр-міністр Ж. Клемансо: *«...коли наступить день перемоги... Франція не перестане турбуватися, аби відродити Польщу згідно з її національними прагненнями і в її історичних кордонах»* [21, с. 237]. Крім того, Ж. Клемансо не зміг пробачити українцям *«ганебного миру (з німцями) у Брест-Литовську»* [1, с. 21].

Брест-Литовський сепаратний договір, підписаний між більшовицькою Росією та

Центральними державами остаточно звільнили провідні країни Антанти (Францію, Велику Британію та США) від зобов'язань узгоджувати з Росією свої ініціативи щодо «польського питання», адже раніше воно вважалося внутрішньополітичним питанням самої Росії. Вже 5 січня 1918 р. за незалежність Польщі публічно висловився британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж. Ще через три дні урядом США були оприлюднені «14 пунктів президента Вільсона», в якому 13 пункт цієї програми чітко гарантував відновлення незалежної Польської держави, яка «повинна бути створена із дорученням до неї територій з безсумнівно польським населенням» [4, с. 150].

В основі «14 пунктів президента Вільсона» лежала ідея побудови держав за національним принципом. Розуміючи, що саме ця ідея знайшла широку підтримку в західноєвропейських політичних колах і в США, і що вона стоїть на заваді планам розбудови майбутньої Польщі за «інкорпоративною» моделлю, Р. Дмовський вирішив налагодити тісніші контакти з адміністрацією президента В. Вільсона. З цією метою, у серпні-листопаді 1918 р. він побував в США з візитом, як голова ПНК. За посередництвом всевітньо відомого польського музиканта та водночас політичного діяча І. Падеревського лідер ендеків провів ряд зустрічей з багатьма впливовими та високопоставленими представниками американської правлячої еліти, зокрема з президентом США В. Вільсоном, держсекретарем США Р. Лансінгом і полковником Е. Хаузом [16, с. 20-21; 9, с. 104]. Дипломатичні бесіди Р. Дмовського з представниками американської влади, як потім з'ясується на Паризькій мирній конференції, не були марними. Так, держсекретар США Р. Лансінг в польсько-українському протистоянні 1918-1919 рр. віддасть перевагу полякам і висловиться за об'єднання Східної Галичини з Польщею [8, с. 105].

Під час цих переговорів Р. Дмовський виклав американській стороні польські вимоги із територіальною програмою включно. У «Меморандумі про території польської держави» до президента США В. Вільсона (8 жовтня 1918 р.), автором якого був Р. Дмовський, лідер ендеків надав наступну оцінку тогочасній

геополітичній ситуації, що склалася на теренах колишніх «східних кресів» Першої Речі Посполитої: *«Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель...»* [23, с. 154]. На думку Р. Дмовського, проблема політичного майбутнього цих східних провінцій Польщі була проблемою практично не розв'язаною, адже *«...Утворення незалежних литовської та української держав означало б або анархію або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б не меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та і в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклато б на польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої цілності, необхідної для кожної держави, особливо для Польщі, безпосередньої сусідки Німеччини»* [23, с. 154]. Тільки Литва, на думку Р. Дмовського, і то в унії з Польщею мала право на існування в якості державного утворення.

У своєму меморандумі Р. Дмовський намагався переконати президента США В. Вільсона у тому, що українці як нація перебувають в *«ембріональному стані»* і не спроможні сформувавши *«сучасний прогресивний уряд на чолі з русинами»*, і саме тому *«повинна Східна Галичина залишатись невід'ємною частиною Польської держави»* [14, с. 51-52].

Що ж стосується російсько-польських взаємовідносин стосовно майбутніх східних кордонів Польщі, то протягом 1918 р. Р. Дмовським та його прихильники дотримувались наступного погляду: *«якщо тимчасовий занепад Росії значно полегшить нашу справу, то повне її руйнування і позбавлення (її) доступу до обох морів в цілому не лежать в наших інтересах. Російська держава не скоро поверне назад потужність і на довгий час не загрожуватиме Польщі новою коаліцією. Ми повинні будемо дожити до здобуття незалежності і отримати добрий східний кордон...»* [20, с. 61].

Чергове загострення польсько-українського конфлікту на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині, змусило керівництво ПНК терміново відреагувати на ці події. Вже 13 листопада 1918 р. ПНК, очолюваний

Р. Дмовським, в ноті до уряду Великої Британії виклав свою позицію стосовно «українського питання». У черговий раз, польські представники у цій ноті визнавали Східну Галичину польською територією. Українсько-польське військове протистояння в цьому регіоні визначалось, як німецько-український альянс, скерований проти поляків. За логікою Р. Дмовського, УНР після підписання Брест-Литовського сепаративного договору у березні 1918 р. стала союзником Центральних держав і, отже, належала до лав переможених країн у Першій світовій війні.

Таким чином, енергійні дипломатичні зусилля лідера ендеції Р. Дмовського під час Першої світової війни у 1914-1918 рр.

сприяли підтримці польських національних вимог з боку провідних країн Антанти, зокрема у питанні щодо відновлення незалежності Польської держави. Водночас головною загрозою для польських територіальних планів на сході Р. Дмовський вважав не Росію (білу чи червону), а український національний рух. Адаже намагання українців до створення своєї власної держави де факто обмежували польські територіальні стремління і, нарешті, могли призвести до втрати поляками Східної Галичини. У підсумку, всі ці чинники робили неможливим справедливе вирішення українського питання на Паризькій мирній конференції у 1919-1920 роках.

Джерела та література

1. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 18-32.
2. Белякевич И. И. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны // Первая мировая война. – М. : Наука, 1968. – С. 158-169.
3. Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М. : Мысль, 1970. – 412 с.
4. Гершов З. М. Вудро Вильсон. – М. : Мысль, 1983. – 335 с.
5. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.). – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
6. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі // Український Вільний Університет. Серія: монографії. – Мюнхен, 1969. – 119 с.
7. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин – К., 1998. – 299 с.
9. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании (от Версаля до Локарно 1919-1925) – М. : 1947. – 487 с.
10. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.
11. Лыкошина Л. С. Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский // До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / [Н. А. Асташин и др. ; отв. ред. А. Л. Шемякин] ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – Москва : Индрик, 2009. – С. 251-270.
12. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг. / под ред. А. М. Орехова. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
13. Рябчук М. Понад ресентиментами // Критика – 2011. – № 1-2. – С. 9-12. [Електронний ресурс] / <http://krytyka.com>
14. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Том I. – 344 с.
15. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польск. – М. : Изд-во «Весь мир», 2004. – 544 с.
16. Уткин А. И. Дипломатия Вудро Вильсона. – М. : Международные отношения, 1989. – 320 с.
17. Хомич С. Н. Территория и государственные границы Беларуси в XX веке: от незавершенной этнической самоидентификации и внешнеполитического произвола к современному status quo / С. Н. Хомич. – Минск : Экономпресс, 2011. – 416 с.
18. Штатський М. Юзеф Пілсудський. Факти і міфи // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 89-103.
19. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Z dodaniem memoriału «Zagadnienia środkowo- i wschodnio-europejskie» i innych dokumentów polityki polskiej z lat 1914-1919. Tom 1. Wyd. trzecie. – Hannover, 1947. – 255 s.

20. Juzwenko F. Posja w polskiej myśli politycznej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – Т. 1. – Wrocław, 1975. – S. 27-65.
21. Schramm T. Stosunki polsko-francuskie przed odrodzeniem państwa Polskiego w roku 1918 // Ideologia, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku / Pod red. J. Topolskie i in. Ser. Historia. – Poznan, 1991. – S. 233-240.
22. Wapinski R. Endecja wobec problemow polskich ziem zachodnich // Zapiski Historyczni. – Т. 47. z. 4. – Warszawa, 1966. – S. 61-80.
23. Wapinski R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – Gdańsk, 1997. – 325 s.
24. Wapinski R. Roman Dmowski. – Lublin, 1989. – 392 s.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Зелінський М. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.01.2013 р.

ЗАКАРПАТЦІ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ (40-і рр. ХХ ст.)

Розглянуто історію боротьби за незалежну українську державу на Закарпатті у 1940-х роках. Проаналізовано форми і методи боротьби, роль ОУН у її організації. Використано мемуарні джерела для характеристики особового складу підпільних організацій краю.

Ключові слова: армія, русини, Карпатська Україна, Закарпаття, УРСР, ОУН, УПА, компартія.

Рассмотрена история борьбы за независимое украинское государство на Закарпатье в 1940-х годах. Проанализированы формы и методы борьбы, роль ОУН в ее организации. Используются мемуарные источники для характеристики личного состава подпольных организаций края.

Ключевые слова: армия, русины, Карпатская Украина, Закарпатье, УРСР, ОУН, УПА, компартия.

The history of the struggle for an independent Ukrainian state in Transcarpathia in 1940. Analysis of the forms and methods of struggle, the role of the OUN in it. Used to describe the source memoirs personnel underground organizations edge.

Keywords: Army, Ruthenians, Carpathian Ukraine, Transcarpathia, URSR, OUN, UPA, Communist Party.

Короткочасне існування Карпатської України зробило величезний вплив на формування національної свідомості сотень і тисяч закарпатців, які пройшли своєрідну еволюцію від карпатських русинів до закарпатських українців. Це твердження повною мірою відноситься до Івана Коршинського, на очах якого відбувалася велич і трагедія Карпатської України [3]. Після воз'єднання Закарпаття з Україною і введення радянського законодавства в області репресивним механізмом проти так званих «ворогів» займалися уже органи КДБ, прокуратури і обласного суду, різні військові трибунали, а також такий позасудовий орган як особлива нарада при міністрі державної безпеки СРСР. На посади в органи прокуратури, суду та КДБ в області призначалися переважно особи із інших областей, що прибували сюди за рішенням ЦК КП(б)У, уряду і наркоматів УРСР. Чимало людей осідало і без направлення. Вони слабо розбиралися в історії, умовах, звичаях і традиціях населення краю,

в результаті чого допускали багато недоліків, помилок і промахів, а також некомпетентності у вирішенні складних питань життя Закарпаття [1].

Більше того, такі кадри бездумно копіювали форми, методи і прийоми репресивних каральних органів, сприймали багато представників місцевого населення як ворожі елементи, що призводило до явного ігнорування й порушення і тих законів, які тоді існували [1].

Саме в другій половині 40-х на початку 50-х років на Закарпатті за так звану антирадянську, антиколгоспну агітацію і колгоспні «заворушення», ворожу діяльність і шпигунство, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, анекдотів, плакатів, лозунгів, за створення антирадянських підпільних організацій з українського і угорського населення було засуджено сотні юнаків і дівчат середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського держав-

ного університету, вчителів, службовців, священників греко-католицької, римо-католицької та православної церков і просто рядових робітників і колгоспників з різних районів області [8].

Досі виявлено понад 20 таких організацій, які в 1940-1950-х роках діяли в різних районах Закарпаття. Серед них: антирадянська молодіжна організація «Воля» (с. Великі Лучки Мукачівського району), «Смерть» (Ужгород), «Закарпатські повстанці» (Перечинський і Ужгородський райони), «Нескорена юність» (Мукачево), «Лілія» (с. Новоселиця Міжгірського району), «Зоря Підкарпаття» і «Союз визволення Закарпаття» (Мукачівський район), організації ОУН у Виноградівському політехнікумі, у Великому Бичкові, в Хусті, Буштині, Березові, угорські антирадянські націоналістичні організації «Шольом» (Сокол) Берегівського району, яку ще називали «Затисянським добровільним вільним загоном», «Молода гвардія» та інші [4].

Переважає більшість цих організацій поширювала антирадянську літературу, листівки і лозунги, збиралися на таємні збори, планували робити диверсії, підпалювати колгоспне майно тощо. Більшість їх учасників судили військові трибунали і засуджували на 10-25 років таборів і 3-5 років позбавлення прав та конфіскацію майна [10].

Дослідник історії руху опору в Закарпатті – Іван Коршинський вносить значний вклад у об'єктивне вивчення і дослідження історії національно-визвольних змагань закарпатських українців 1930-1950-х років ХХ століття. Його праці відзначаються ґрунтовністю та неупередженістю. Немаловажне значення має і той факт, що їх автор брав безпосередню участь у подіях, які описує. Отже, в особі І. Коршинського воєдино злилися як дослідник, так і правдивий мемуарист [16].

Як відомо, 15-18 березня 1939 року угорські війська захопили всю територію Карпатської України. Та, незважаючи на суворий режим окупаційної влади, в краї продовжилася під керівництвом організації Українських націоналістів національно-визвольна боротьба за незалежність України. Переважає більшість учасників цієї боротьби

загартовувалися в Карпатській Січі, воюючи проти різних ворогів Карпатської України. Виховані «Пластом» та «Просвітою», вони були підготовлені не лише ідейно, але й готові для практичної роботи в змаганні проти поневолювачів.

Першою знаменною акцією відважних патріотів було зняття угорського державного прапора, піднятого над Хустським замком у ніч з 14 на 15 березня 1940 року, і заміна його на український синьо-жовтий. У цю ніч на Красному полі, поблизу с. Велика Копаня, членами організації ОУН поставлений хрест на честь розстріляних у березні 1939 року січовиків. (Нагадуємо, що 15 березня угорці святкують день незалежності на честь початку революції 1848 року проти Габсбургської Австрії, українці ж відмічали річницю проголошення незалежності Карпатської України). Хоч проводилася ця робота строго конспіративно, однак була викрита. Арештовано і засуджено було 9 членів ОУН, із яких донедавна (пішов з життя 22 березня 2007 року) залишався єдиний Юрій Неймет [2].

Національно-визвольна боротьба після згаданих подій, не лише не затихає, а й набуває ще більшого розмаху. Угорській контррозвідці за допомогою німецької пощастило розкрити організовану підпільну боротьбу оунівців. На горезвісному Ковнерівському процесі в м. Мукачеві в липні 1942 року засуджено близько 150 її учасників [16].

Тим, хто недооцінює участь у національно-визвольному русі наших земляків, наведемо витяг з їх судового вироку, де мова іде і про мету та завдання, що їх ставили вони перед собою: *«Підсудні проголосували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою і залишиться. У зв'язку з цим Закарпаття, якщо треба, то збройним і революційним шляхом необхідно відірвати від Угорщини і приєднати до України»* [4].

Ця боротьба послужила прикладом та натхненням і для наступного покоління, яке включилося в національно-визвольний рух за незалежність України в період комуністичного режиму, починаючи з жовтня 1944 року [3].

Деякі дослідники намагаються довести, що закарпатці взагалі не брали участі у цьому русі. В окремих публікаціях – прикрі

неточності, домисли. Виходячи з таких міркувань, вважаємо доречним зупинитись на ряді важливих, на наш погляд, моментах, що передували цим подіям [7].

Закарпатський крайовий провід ОУН був створений на початку 1940 року в с. Великі Лучки Мукачівського району у домі батьків Михайла Габовди. До його складу ввійшли свідомі борці за незалежність України, переважно випускники мукачівської торговельної академії та Хустської гімназії. Головою проводу обрано Андрія Цугу з Малого Березного, заступником – Д. Бандусяка. М. Габовда призначений організаційним референтом. Розподілені й інші функції. Для зручності керівництва вся область була поділена на три райони: Східний, Середній та Західний. Керувати Східним районом доручено священику Петрові Погоріляку, Середнім – Д. Бандусяку, а Західним – М. Габовді. До речі, ця структура вигідно була використана в національно-визвольному русі до згаданого вище Ковнерівського процесу. В організації цієї роботи велику допомогу надавав Юліян Химинець, який, як член Центрального проводу ОУН, спілкувався з земляками з-за кордону, точніше – з Братислави. Він тісно співпрацював як з Центральним проводом ОУН та і з Крайовою Екзекутивою ОУН на західноукраїнських землях. Ю. Химинець знався з чільними представниками ОУН уже і в 1930-ті роки минулого століття. На його квартирі в Мукачеві проходили зустрічі з Олегом Кандибою, Левом Ребетом, Ярославом Стецьком, Зеноном Коссаком та іншими. За його вказівкою і рекомендацією М. Габовда та Д. Бандусяк були направлені на курси підготовки командирів для УПА, що проходили в Німеччині, поблизу Мюнхена протягом 5 місяців. Згодом М. Габовда ще неодноразово побував у м. Кракові, де знаходився Центральний провід ОУН. У 1940 році разом з Бандусяком вони там зустрічалися зі Степаном Бандерою, Миколою Лебедем, Ярославом Стецьком, слухали їх виступи, були присутні на засіданнях, де утверджувався керівником революційного крила ОУН С. Бандера. Вже в ролі організаційного референта Закарпатського

крайового проводу ОУН Михайло Габовда разом з Іваном Романцем бере участь, там же в Кракові, в роботі з вироблення проекту програми ОУН, що готувався до Другого конгресу ОУН. пройшли відповідну підготовку за кордоном й інші учасники боротьби за незалежність України. Зокрема на курсах у Відні були Іван Рогач, Юрій Торбич, Іван Кедюлич, Іван Мешко та інші [9].

Таким чином, згадані вище акції були проведені загартованими вже в боях січовиками, що пройшли і за кордоном серйозну школу національно-визвольної боротьби.

Після повернення з тюрем ті ж невгомні борці за знедолену батьківщину, як тільки відгриміло в горах відлуння Другої світової війни, знову організують боротьбу, та вже проти більш жорстокого і могутнього ворога – проти більшовицького тоталітарного режиму, який нищив усе, що лише нагадувало боротьбу за самостійну Україну. Відчувши дух свободи за часів нетривалого існування Карпатської України, вони не могли змиритися зі свавіллям нових ворогів [6].

Важко усвідомити чим керувалися ці молоді люди, які присвятили своє життя боротьбі за краще майбутнє свого багатостраждального народу. У переважній своїй більшості освічені, вони добре розуміли, з яким ворогом мали справу, і все ж не злякалися. Більше того, своїм прикладом жертвності запалили вогонь безкомпромісної боротьби і у своїх юних земляків, які теж, не вагаючись, ступили на цей шлях визвольної боротьби. Чи розраховували вони на чийсь допомогу, чи на можливе відкриття «другого фронту» із заходу, – важко сказати. Можливо й так. Та більш вірогідно, що керувалися вони заповіддю: «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї».

Розпочалася неймовірно важка, небезпечна підпільна боротьба, зі строгою конспірацією, керована новоствореним у січні 1945 року в Хусті проводом ОУН. Центр національно-визвольної боротьби зосередився переважно на терені Хустського та Тячівського районів. До складу проводу ввійшли майже всі ті члени, що його створили 5 років тому. Головою цього разу обрали Дмитра Бандусяка (Лопата) [5].

Уже з самого початку 1945 року активно включились в процес визвольної боротьби юні буштинці, студенти Хустської гімназії Іван Андришин, Іван Коршинський, Василь Микита, Василь Новак, Петро Парашинець, а також Іван Орос, Василь Форкош, Петро Костюк, з Королева Федір Удичка та Іван Чонка. Ці 15-17-річні юнаки швидко оволоділи азами конспіративної роботи, на плечі їх в основному і лягла вся чорнова робота (адже старші вже знаходились переважно у підпіллі) – пропаганда і агітація серед населення проти тоталітарного комуністичного режиму, розповсюдження антирадянської літератури, залучення до організації нових членів, забезпечення підпільників конспіративними квартирами, документами, допомога повстанцям з Галичини в перетині кордону на Захід тощо [8].

Важливою ділянкою роботи був вишкіл, організований у лісі південніше від села Вишкова, біля кордону з Румунією. Комендантом вишколу був призначений А. Цуга, викладачами – М. Орос, Д. Бандусяк і представники центрального проводу «Говерля» й «Косар». Осередками підпільної боротьби стали Хуст і Буштина. Основна штаб-квартира (вона ж і «явочна») була в Буштині в кінці села в домі Юрія Ливринця (згодом заарештований, помер у львівському пересильному пункті, за іншими даними – по дорозі в табір).

Як у Хусті, так і в Буштині було ще кілька явочних квартир. Основний тягар підпільної боротьби лягав на плечі юнаків, бо старші тоді вже були на нелегальному або напівлегальному становищі. А розносити, розвозити наповнені сумки, валізки, шукати конспіративні квартири, розповсюджувати нелегальну літературу молодим у той час було безпечніше. Інколи студенти встигали протягом ночі доставити потягом із Хуста до станції Вишкова переповнені валізи (часом не у вагоні, а на його даху), звідти полями, городами перенести їх на штаб-квартиру до Буштина, поспілкуватися там із підпільниками, стримати нові доручення, повернутися ранішим потягом знову до Хуста, прочистити забруднені одяг і взуття та ще і встигнути на заняття в гімназію [14].

Виконання однієї з таких місій юними гімназистами на початку травня 1945 року збіглося з часом проведення наради Крайовим Проводом у домі згадуваного Ю. Ливринця. Цю місію пощастило виконати гімназістам-буштинцям – В. Новаку, який проживає нині у Львові, та І. Коршинському [13].

«Але робота на здобуття Україною самостійності в той період на Закарпатті велася не довго. Спричинив до цього і трагічний випадок, що стався з одним із братів Куцинів – Кирилом приїхавши за завданням до Хуста, він зупинився у родичів. Вранці зібрався до річки Тиси. Умовляння матері та сестри Меланки схватися вдома і нікуди не ходити (в той тривожний час у місті виловлювали оунівців, в тому числі й галичан, які перебиралися підпільно на Захід) – не допомогли. Біля річки його вистежили, там у перестрілці й загинув від кулі енкаведиста. Юрій Грицюк, який жив у Хусті на квартирі зі мною, прибіг схвильований додому і сказав, що змушений іти у підпілля, бо його посвідчення «народного дружинника» – у вбитого Куцина. Передавши мені певні доручення, він зник. Якийсь час переховувався у Буштині, у рідному селі, а згодом змушений був емігрувати. Остаточно опинився у США.

Звістка про вбивство Куцина пронеслась Хустом блискавично. Боляче згадувати, як Різницькою вулицею, де проживали ми, студенти, везли Кирила, загиблого від ворожої кулі енкаведиста, який гордо з гвинтівкою за плечима супроводжував свою жертву. Приведена «на побачення» нещасна мати, не приховувала, що то її син Кирило» [11].

Невдовзі маховик репресій запрацював на всю силу. Перша, кого вистежили і заарештували, була Магдалина Богдан із Хуста. Після неї 3 липня в Буштині ув'язнили Миколу Гаврилка, Івана Коршинського, а з Велятина – Дмитра Калинича. Після триденних виснажливих допитів у Хустській тюрмі, всіх трьох ув'язнених перевели в Ужгород. Ця акція арештів проводилася під керівництвом і безпосередньою участю начальника обласного НКВС Степана Бойка. Пізніше були заарештовані буштинці

Юлина Паш, Михайло Орос; із хустян – брати Куцини, Ярослав Ващишин. Із наймолодшої генерації в той час більше нікого не заарештували, бо від затриманих слідству не вдалося «вибити» якихось компрометуючих свідчень на одно-борців. У цей тривожний період відповідальні, небезпечні обов'язки зв'язківців взяли на себе молоді патріоти Василь Новак і Петро Парацинець. 1948 року Новак теж ув'язнений, а Парацинець трагічно загинув. Усі інші згадані вище учасники визвольної боротьби, починаючи з 1947 року, теж були викриті (не без провокаційних дій з боку НКВС) і засуджені до різних строків ув'язнення, зрозуміло, за політичними статтями. Членів крайового проводу ОУН Юрія Бандусяка, Івана Немеша та інших заарештували і засудили до різних термінів ув'язнення ще в 1945 році. Щодо М. Ороса та М. Габовди, їх засудили до найвищої міри покарання – розстрілу. Андрій Цуга під час облави явочної квартири у Старому Давидкові 2-го вересня був поранений, і за неперевереними даними, незабаром помер [15].

Так, 1945-м роком трагічно закінчився найбільш організований етап визвольної боротьби оунівців Закарпаття. Жорстоко розпорядилася доля з вірними синами Срібної Землі, які до останнього подиху боролися за самостійність своєї Батьківщини, самовіддано її любили і вірили в щасливе її

майбуття. Вони не злякалися жорстоких репресивних режимів, перші в Закарпатті повели боротьбу за незалежну Україну.

Виходячи з вищенаведеного приходимо до таких висновків:

1. Великий вплив на національно-визвольну боротьбу в часи комуністичного режиму мали безпосередні учасники утворення і захисту Карпатської України; вони ж під керівництвом ОУН організовували нове покоління для цієї боротьби.

2. Національно-визвольний рух на Закарпатті за браком досвіду і кращої підготовки не сягнув галицького рівня, все ж учасники його *«не злякалися жорстоких режимів... першими на Закарпатті повели боротьбу за незалежну Україну»*.

3. Участь усіх без винятку борців національно-визвольного руху за незалежну Україну, імена яких згадувались вище, закінчилася трагічно: одні з них засуджені до розстрілу, інші полягли у бою, поодинокі опинились за кордоном, а решта стали довголітніми політв'язнями таборів ГУЛАГу, частина з них покоїться в сирій землі Сибіру, а ті, кому всупереч сатанинським зусиллям режиму все ж Божим провидінням вдалося вийти з такого жахливого пекла, і до сьогодні не удостоєні належного визнання з боку владних структур України, яку вони виборювали, не шкодуючи для її незалежності своїх молодих життів.

Джерела та література

1. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С. 124-130.
2. Іван Коршинський // Вихід вбачаю у відродженні нації. Інтерв'ю О. Чумакова
3. Іван Коршинський // Україна здолає нинішні негаразди». Інтерв'ю І. Берез
4. Конституції України – 15 років. І. Коршинський
5. Іван Коршинський // Скальпелем і пером. Факти, події, роздуми у дзеркалі преси.
6. Маркусь В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного свідомлення східного Закарпаття // Хустська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород : Гражда, 1994. – С. 8-16.
7. Маркусь В. Від народу-племіні через автономістичні прагнення до державности й соборности // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – С. 9-26.
8. Маркуш О. Августин Волошин // Наш рідний край – 1924. – № 8 – С. 2-4.
9. Мишанич О. Юліан Химинець і його книжка про Закарпаття // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С. 139-143.
10. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації – Ч. 1 (1918-1945 рр.). – Ужгород : Карпати, 1968.
11. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки Другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). – Ужгород, 1995.

12. Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. – Видання друге, доповнене і перероблене. – Ужгород : ВАТ «Патент», 1997.
13. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. – Ужгород : Закарпаття, 1993.
14. Піпаш-Косівський В. Правда через 72 роки // Карпатський край – 1991. – 19 січня.
15. Поп І. І. Закарпатська школа живопису // Нариси історії Закарпаття. – Т. 2. – С. 448-454.
16. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. – Ужгород : Карпати, 1995. – С. 26, 57, 104.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Кухарчук О. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 23.12.2012 р.

ДИПЛОМАТІЯ РОСІЇ В ОСМАНСЬКІ ІМПЕРІЇ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX СТОЛІТЬ КРИЗЬ ДІЯЛЬНІСТЬ В. С. ТАМАРИ ТА А. Я. ІТАЛІНСЬКОГО

На основі аналізу листів В. С. Тамари (1797-1802) та А. Я. Італінського (1802-1806), вміщених до «Архіву князя Воронцова», розкрито дипломатію Росії в Османській імперії в кінці XVIII – початку XIX ст., яка припала на час наполеонівських війн.

Ключові слова: антинаполеонівські коаліції, «Архів князя Воронцова», дипломатія, єгипетський похід Наполеона.

На основани анализа писем В. С. Тамары (1797-1802) и А. Я. Италинского (1802-1806), помещенных в «Архив князя Воронцова», раскрыто дипломатию России в Османской империи в конце XVIII – начале XIX вв., которая пришлась на время наполеоновских войн.

Ключевые слова: антинаполеоновские коалиции, «Архив князя Воронцова», дипломатия, египетский поход Наполеона.

The article contains an analysis of V. S. Tamara's (1797-1802) and A. Ya. Italinsky's (1802-1806) letters published in Prince Vorontsov's Archive and consequently covers Russian diplomacy in Ottoman Empire during late XVIII – early XIX century when Napoleonic wars took place.

Keywords: Antinapoleonic coalitions, Prince Vorontsov's Archive, diplomacy, Napoleon's campaign in Egypt.

Міжнародна ситуація в Європі кінця XVIII – початку XIX ст. вимагала від провідних країн континенту ведення активної дипломатії заради захисту своїх інтересів. Потреба в такій надзвичайній активності була викликана наслідками революційних подій у Франції (1789-1799) та діяльністю Наполеона Бонапарта, яка представлена цілою епохою наполеонівських війн (1800-1815). Це повною мірою стосувалося й Російської імперії. Вона, проводячи свою дипломатію в Європі, протягом усього XVIII століття мала постійно озиратися на Туреччину через споконвічну загрозу військового конфлікту. У кінці століття знову стояло питання забезпечити тили Росії з боку Порту. До Стамбула відправляється дипломат В. С. Тамара.

Василь Степанович Тамара (Томара) (1740-1813), виходець з родини козацького полковника на Полтавщині. Під час служби в дипломатичному відомстві Росії пройшов

шлях від перекладача до дипломатичного представника імперії в різних державах (Венеція, Грузія, Персія, Османська імперія). Він підтримував товариські стосунки з різними видатними російськими діячами, у тому числі з графами братами Воронцовими: з канцлером Олександром Романовичем (1741-1805) і послом в Англії Семеном Романовичем (1744-1832). З ними В. Тамара вів тривалу переписку (починаючи з 1770-х рр.). Ці листи ввійшли до відомого «Архіву князя Воронцова» [1, с. 233-260], що видавався протягом 1870-1895 років Петром Бартедьовим (1829-1912). Про життя та діяльність В. Тамари, на жаль, мало відомо. Вивчення матеріалів вказаного «Архіву» дозволяє не лише краще дослідити життєпис Василя Степановича, а й побачити проблеми міжнародної дипломатії, які існували під час його місії в Стамбулі у важливий момент російсько-турецьких взаємин буремного часу наполеонівських війн.

А час був непростим. У квітні 1796 року генерал французької Директорії Наполеон Бонапарт розпочав завойовницькі походи в Центральній Європі. Під контроль Франції перейшла Північна Італія. Після таких успішних дій французи звернули увагу, зокрема, на Середземноморський регіон. У свою чергу російська дипломатія оцінювала перемоги Наполеона як загрозу її інтересам в Європі, на Балканах, Близькому Сході. За цими успіхами французів могли настати окупація Стамбула, Балкан, чорноморських проток. Останнє представляло собою пряму загрозу для Північного Причорномор'я [6, с. 129]. Такого повороту подій в Росії не могли допустити. У Петербурзі розуміли, що назріла необхідність захистити свої інтереси в Османській імперії, а при можливості залучити султана до чергової антифранцузької коаліції (Австрія, Англія, Росія, Королівство Обох Сицилій). Із цим завданням до Стамбулу прибуває В. Тамара, призначений посланцем у травні 1797 року.

Василь Степанович Тамара прибув до султанської столиці в момент напруженої ситуації у Східному Середземномор'ї. Незадовго до цього Наполеон у 1796-1797 рр. захопив Північну Італію та змусив Австрію просити миру. Перша антифранцузька коаліція розпалася. Російські та англійські дипломати намагалися спільно схилити Порту до участі у новій (другій) коаліції. При цьому переконували султана в готовності своїх держав у випадку агресії французів прийти на допомогу. Так, Василь Тамара у квітні 1798 року повідомив турецькому уряду про вихід російського флоту для крейсерства в Чорне море, який мав у разі необхідності підтримати османський флот. Проте на пропозицію Тамари в Стамбулі відповіли відмовою, османи росіянам не довіряли [5, с. 795].

На цей момент сама Османська імперія знаходилася у непростій ситуації. Французькі кордони наблизилися до Балкан. У Стамбулі вагалися в тому як треба реагувати на нові зміни в Європі. З однієї сторони ще з XVI ст. продовжував існувати франко-турецький альянс (починаючи з часів короля Франциска I та султана Сулеймана I Кануні), з

іншої – султан і його уряд не знали як вести себе з новою республіканською Францією. Проте довго міркувати не довелося. У липні 1798 року французька армія на чолі з Наполеоном вторглася до Єгипту. Розпочався так званий Єгипетський похід (1798-1801).

Єгипет кінця XVIII століття номінально відносився до Османської імперії, але фактично тут правили мамлюцькі беї, які визнавали владу султана та платили данину. Французи, користуючись такою ситуацією, бажали уникнути війни з Портою. Наполеон у всій своїй діяльності намагався переконати єгипетську громадськість у тому, що він друг турецького султана. Для підтвердження істинності цих намірів він просив османського правителя Єгипту Бакр-пашу (султанського намісника), який покинув країну після поразки мамлюків у Битві під пірамідами (10(21) липня 1798), повернутися та надалі виконувати свої обов'язки. Республіканський головнокомандуючий обіцяв, що він збереже за пашею попередні доходи, а сама імперія продовжуватиме отримувати ту данину, яку їй платили мамлюки до цього часу [2, с. 59].

Проте Бонапарту не вдалося зберегти нейтральність Порти. Висадка французів у Єгипті стала поворотною для російсько-турецьких взаємин. 14(25) серпня 1798 року В. Тамара у своєму листі писав: *«Старых друзей своих Турков Франция трактует гораздо хуже, нежели новых. Какое странное коварство в нападении на Египет!»* [1, с. 247]. Зараз складно сказати, що звучить в словах дипломата: наївність чи продумана риторика про підступний напад французів. Адже єгипетська експедиція була частиною наполеонівської кампанії проти англійців і їх колоніальної політики в Індії. Тож біля пірамід передусім велася боротьба між цими двома одвічними ворогами. Проте Османська та Російська імперії під час цього двобою не стояли осторонь.

Коли в Стамбулі стало відомо про висадку французів в Єгипті, Василь Тамара разом з англійським посланцем був запрошений на надзвичайне засідання Дивану (уряду), де йому повідомили про намір Порти оголосити війну Франції, якщо Росія надасть допомогу султану. Тамара негайно запросив адмірала

Ушакова зі своєю ескадрою ввійти до Босфору. Після цього у вересні Туреччина оголосила Франції війну. Щоб не втрачати час, сторони вирішили до укладення союзного договору дозволити Ушакову вести на морі військові дії – на основі попередніх умов. Ці умови були підписані за пропозицією Василя Тамари 19 (30) серпня 1798 року в Буюкдере. Окрім флоту Тамара пропонував Порті на допомогу 70 тисяч сухопутних військ для спільних дій проти французів або для придушення повсталого виддінського паші Пазванд-оглу, але Порту, боячись появи у себе російських військ, відмовилася [5, с. 795].

23 грудня 1798 (3 січня 1799) року строком на 8 років був укладений оборонний союз між Портою та Росією [10, с. 500-502]. Всі попередні домовленості (остання – Ясський мирний договір 1791 року) були підтверженні. Обидві держави взаємно ручалися за збереження своїх володінь. Російський імператор визнавав всі володіння Блискучої Порти, які були напередодні нападу на Єгипет; а султан – російські володіння, які існували на момент укладення договору. Кожна із сторін зберігала повну свободу міжнародних зносин, але не могла укладати договори, направлені проти одна одної (Росії чи Порти). У разі нападу третьої сторони, атакована держава за своїм бажанням могла вимагати від союзника допомогу в одній із форм: пряма військова допомога, військова диверсія, фінансова підтримка. Допомога мала надходити не пізніше трьох місяців після запиту атакованого союзника.

Роль В. Тамари в укладенні цього союзного договору незаперечна. Саме він брав участь у формуванні тексту договору та поставив підпис від російської сторони. Проте варто зазначити, що Василь Степанович у листі до Семена Романовича Воронцова від 27 грудня 1798 (7 січня 1799) року згадує, що в укладенні союзу відіграли значну роль старання його попередника на дипломатичному поприщі – Віктора Павловича Кочубея [1, с. 248]. Очевидно, події в Єгипті були більше каталізатором російсько-турецького зближення, аніж його передумовою. Після нападу Франції Османська імперія була зацікавлена

у швидкому поверненні під свій контроль єгипетських володінь, адже наполеонівська експедиція носила не просто військовий характер, а військово-колоніальний. Це означало привнесення французами до Єгипту певних рис європейського управління, що для османів могло вилитися у безповоротну втрату цієї багатой та давньої провінції.

Наприклад, 16 (27) серпня 1798 року Бонапарт підписав декрет про заснування Єгипетського інституту, перед яким стояло подвійне завдання: 1) здійснення прогресу в просвіті країни; 2) пошук, вивчення та публікація природознавчих і історичних фактів про Єгипет. На першому засіданні інституту розглядалися питання про засоби покращення випікання хлібу, виробництва пива, пороху, про будівництво вітряних і водяних млинів, очищення нільської води, створення юридичної системи та системи просвіти.

За рекомендацією Єгипетського інституту була зроблена спроба запровадити в країні сучасні поняття про адміністративну та муніципальну служби. Єгипет був розділений на провінції, на чолі яких були поставлені адміністративні органи – «дивани» – з впливових шейхів. За наказом Бонапарта були складені генеральні плани Каїру та Олександрії, підготовлений детальний атлас Нижнього Єгипту. У Каїрі було створено чотири військових шпиталі, фабрики з виробництва пива та тютюну, винний завод, пекарня. У місті з'явилися французькі бані. Невдовзі стали виходити французькі газета та журнал [9, с. 57]. Було очевидно: французи прийшли до Єгипту всерйоз і надовго. На перших порах здавалось, що їм ніщо не заважає заснувати свою африканську колонію. Англійці змогли розбити французький флот у морській битві при Абукірі (21-22 липня (1-2 серпня) 1798 року), але на цьому на певний час їх успіхи завершилися. Наполеон, будучи відрізаний від батьківщини, зумів закріпитись в Єгипті. На час єгипетської походу над країною було встановлено протекторат Франції. Проте англійці не збиралися відступати. У перспективі ставало все більш очевидним, що їм може вдасться вибити французів, а то й окупувати Єгипет. Тому османи поспішали

укласти домовленості з Росією та Великою Британією й оголосити війну республіканській армії (восени 1798 року), щоб не втрати свої єгипетські володіння.

Після оформлення російсько-турецького союзу, на Середземному морі почав діяти російський флот спільно з турецькою ескадрою під загальним командуванням віце-адмірала Ф. Ф. Ушакова. Кораблям союзників вдалося на початку 1799 року відібрати у французів Іонічні острови, які раніше належали Венеції. Оскільки Венеціанська республіка пала внаслідок італійського походу Наполеона 1796-1797 рр., постало питання визначення долі звільнених островів.

Врегулюванням даної проблеми стали займатися в Стамбулі. У листі від 16 (27) червня 1799 року Тамара писав О. Р. Воронцову: «...*Ныне начал я дело об учреждении в островах, прежде бывших Венециких, правления, по воле Государя, весьма противной цели Турков...*». При цьому зазначив, що перед ним стояло завдання не допустити утворення нової васальної для султана держави «*на подобии Валахии и Молдавии*». 1(12) листопада він повідомляв, що справа островів рухається по наміченому в Петербурзі плану [1, с. 250].

23 березня (4 квітня) 1800 року Тамара інформує про завершення роботи над врегулюванням статусу Іонічних островів [1, с. 252]. Архіпелаг підпадав під подвійну протекцію Росії та Порту, нове державне утворення отримало назву Республіка Семи Островів. Невдовзі у зв'язку із змінами зовнішньополітичного курсу імператора Павла I (намітилося зближення з Бонапартом) та поразкою австрійців (які вийшли з війни) російський флот восени того року повернувся до Чорного моря.

Загальновідомо, що Наполеон в серпні 1799 року залишив Єгипет і вирушив до Франції рятувати Республіку від її поразок в Європі. Французькі війська лишилися під командуванням генерала Клебера. Про цю подію повідомляв Василь Тамара в листі від 1(12) листопада 1799 року: «*Ген. Бонапарте уехал из Египта, воспользовавшись отплытием от берегов в Кипр Англичан и Турков. Командующий по нем Клебер продолжает*

предлагать визирю мир, а сей Клеберу свободный возврат во Францию. Дело, по-видимому, обойдется на договоре о сем; ибо Турки, после неудачи при Абукире, мало надеются на армию в. визиря, которой союзные флоты подкрепить не могут» [1, с. 250-251]. У листі йшла мова про сухопутну битву при Абукірі (14 (25) липня 1799 року) між французькими та турецькими військами. Останніх підтримував англійський флот. У цій битві війська султана зазнали повного знищення при мінімальних втратах наполеонівського війська. Тому не дивно, що після такого результату Тамара очікував домовленості з французами про їх почесний відступ з Єгипту.

Але переговори затягувались. В червні 1800 року Клебер був убитий. На зміну йому прийшов генерал Мену, який на відміну від попередника відстоював думку про створення колонії в Єгипті [2, с. 66]. Це в свою чергу ще далі відкладало час евакуації. Цим двом французьким головнокомандуючим вдалося утримувати Єгипет під протекторатом Франції. Тому англійці приймають рішення у 1801 році разом із турецькими силами вибити французів, не чекаючи від останніх «добровільної» капітуляції.

Василь Степанович Тамара уважно стежив за подіями в Єгипті та інформував про них і про те, які були відповідні настрої у Стамбулі. Так, за його спостереженнями (лист від 1(13) березня 1801 року) Порта не бажала втручання англійських сил у єгипетські справи, а якщо до цього справа дійде, була б не проти поразки британців від французьких вояків. Крім того, як повідомлялося в листі від 16 травня, у французів протягом весни існувала можливість здійснити евакуацію, не вступаючи у великі бої з англійським десантом, адже покійний Павло I «...*целье три месяца держал в недействии Турков и чрез них Англичан...*» [1, с. 256]. Проте французи не скористалися нагодою та влітку 1801 року капітулювали.

З приходом до влади імператора Олександра I (1801-1825) Російська імперія проводить значні зміни у зовнішній політиці. Була визначена політика «вільних рук». Тобто російська дипломатія проголошувала

себе вільною від усіх своїх зобов'язань, які існували до цього часу в системі міжнародних відносин [11, с. 10]. Зрозуміло, що мало було проголосити нову дипломатичну доктрину. Треба було забезпечити її «легітимність» в очах міжнародної дипломатії.

На початку XIX століття три держави задавали тон у європейській політиці: Російська імперія, Велика Британія, Франція. Задля дійсно «вільних рук» імператор Олександр мав упорядкувати взаємини з цими останніми державами. Для російської дипломатії 1801 року найважливішими домовленостями з шойно названими державами стали: Петербурзька англо-російська конвенція (5 (17) червня 1801 року) [7, с. 29-41] та російсько-французькі договори (26-28 вересня (8-10 жовтня) 1801 року) [8, с. 259-270].

У 3-й статті Паризької таємної конвенції (26 вересня (8 жовтня)) передбачалося, що Наполеон має укласти мир з Портою за посередництва російського імператора [8, с. 266-267]. Проте ні мирний договір, ні секретна конвенція не зняли протиріч між Росією та Францією на Близькому Сході. Мирна угода між цими двома державами ще не була укладена, а Олександр I давав інструкції В. Тамарі боротися проти підступів наполеонівських агентів у Османській імперії [3, с. 52].

Однак невдовзі головний тягар ведення російської дипломатії на Босфорі перейшов іншому діячу. У липні 1802 року Василь Тамара був відкликаний зі своєї місії. Його наступником став Андрій Якович Італінський (1743-1827). Народився у Києві, отримав освіту в Київській духовній академії. 1763 року вивчав медицину в Англії, де тоді посланцем Росії був О. Р. Воронцов. Хоча ці два діячі познайомилися в ранні молоді роки, їх кореспонденція (разом із листами С. Р. Воронцова) в «Архіві» представляє пізніший період (1787-1806) [1, с. 262-320]. Андрій Якович, будучи в Лондоні, прилучився до різних наукових товариств. Тому він відомий не лише своєю дипломатичною діяльністю, а й дослідницькою. А. Італінський вивчав класичну археологію, орієнталістику. Служив російським дипломатом у Неаполі, Стамбулі, Римі [1, с. 262].

У столиці Порти А. Італінський з'явився восени 1802 року, прибувши з Неаполя, де знаходився до початку жовтня та виступав посланцем Росії в Королівстві обох Сицилій [1, с. 289]. До кінця року в Санкт-Петербурзі дедалі більше стали усвідомлювати про неефективність політики «вільних рук». Ця політика проводилась урядом Олександра I для того, щоб, убезпечивши західні кордони імперії, звернути головну увагу на Схід. Однак Наполеон своїми діями швидко розладнав царські плани. Після укладення з Портою миру (червень 1802 року), перший консул негайно повернувся до старої політики заступництва Туреччини. Йому вдалося за короткий час повернути домінуючий вплив Франції на Диван [3, с. 54].

У своєму листі від 27 березня (8 квітня) 1803 року Андрій Італінський повідомляв Олександра Воронцова: *«Когда я прибыл к посту сему, имела она [Порта – М.П.] некоторыя сомнения касательно России; но ныне совершенно верит благонамерениям, изъясляемым ей со стороны Государя Императора. Султан и министерство его свидетельствуют мне сие во всех случаях; они желают возобновления тройнаго союза»* [1, с. 290]. Отож на початку місії Італінського на Босфорі проявилися ознаки похолодання в російсько-турецьких взаєминах. Спрацювала наполеонівська дипломатія. Проте, як бачимо з наведеного фрагменту, до весни ситуація знову змінюється.

Такий поворот викликаний тим, що Франція розпочала концентрацію військ, готуючи воєнний десант, як тоді вважали, на західне узбережжя балканських провінцій Османської імперії (Морея) [1, с. 291; 11, с. 17]. Саме це і викликало бажання султана відновити союз з російським імператором і англійським королем, який існував в час Єгипетського походу Наполеона.

У Санкт-Петербурзі вирішили діяти, доки Порта не була остаточно залякана французами. Росія починає збільшувати свою військову присутність на Іонічних островах. До осені 1804 року було зосереджено бл. 11 тисяч солдат та понад 16 військових кораблів. Для посилення контингенту командування здійснило також переведення російських військ з

Неаполя. Повноважний представник імперії в Республіці Семи островів граф Г. Д. Моченіго отримав дозвіл створити міліцію з православною населення регіону (греків, албанців, чорногорців) [11, с. 18-19]. Росіяни робили все можливе, щоб не втратити довіру османів і захистити їх від нової можливої французької експансії. Проте Наполеон не виступив проти султана. Бонапарт вів тонку дипломатичну гру.

У 1804 році він організував процес отримання імператорського титулу – імператора французів. Ще не відбулася коронація (20 листопада (2 грудня) 1804 року), а французька дипломатія стала вимагати від міжнародної спільноти визнання Бонапарта імператором. Такий крок був добре прорахований, адже дипломатичне визнання даного титулу санкціонувало всі нові завоювання Франції, які були здійсненні нею до моменту цього визнання [11, с. 7]. Наполеонівський посол у Порті маршал Гійом Брюн зайнявся цим питанням.

Він безперестанку вимагав від султана визнати новий титул Наполеона. Для цього використовував різні засоби: *«ласкательство, обнадеження, високомерие, угрозы, коварные внушения и посулу чиновным Туркам»*. Але Диван вистояв перед натиском цього дипломата. Незважаючи на такий перебіг подій, А. Італінський остерегався, що відсутність належної уваги Росії до взаємовідносин між Портою та Францією містить в собі загрозу всім попереднім здобуткам російської дипломатії в регіоні. Султан продовжував триматися осторонь Франції. У Стамбулі чекали від Росії та Англії реальних дій, інакше він міг прийняти сторону Парижа. У своєму листі від 14(26) жовтня 1804 року Італінський резюмував: *«Крайне нужно удовлетворить желанию султана касательно возобновления союзных трактатов: без сего придет он в сомнение о усердии к нему нашего двора и Английского, и инфлюенция [влияние – М.П.] наша здесь, столь по мнению моему полезная для обеих наций, уничтожится»* [1, с. 299].

Отримавши такий тривожний сигнал від А. Італінського, у столиці в грудні 1804 року підготували рескрипт на ім'я Андрія

Яковича. У ньому наказувалося приступити до відновлення російсько-турецького союзу 1798 року, хоча до закінчення терміну дії залишалось ще два роки. Головною метою цього передчасного відновлення стало відволікти Порту від зближення з Францією та зобов'язати її приєднатися до анти-наполеонівської коаліції [4].

«Агітувати» султана за новий союз приступили разом англійська та російська дипломатія. Це й не дивно, адже друга половина 1804-1805 рік стали «золотим часом» англо-російських зносин. Олександр I зробив ставку на Англію [11, с. 23]. До цього моменту російський цар устиг повністю розчаруватися у дипломатії «вільних рук», оскільки Наполеон не зважав на цей дипломатичний нейтралітет і перешкоджав російським інтересам, зокрема на Босфорі.

Протягом 1805 року Італінський працював над відновленням російсько-турецького союзу, укладеного В. Тамарою в грудні 1798 року. Переговорний процес затягувався, османи довго не могли остаточно зважитися на нього. Вони постійно озиралися то на Францію, то на Росію з Англією. Втім протягом року позиції французів ослабли. Цьому сприяло й те, що більше року французька дипломатична місія лишалася без очільника. Ще у грудні 1804 року французький посол Гійом Брюн покинув столицю Порти: *«6(18) числа [декабря – М.П.] последовал в самом деле отъезд его в Адрианополь. Происшествием сим прекратилось волнование, в котором Порты находилась, желая сохранить дружбу союзников своих и не прогневать Бонапартия...»* [1, с. 299]. І 11(23) вересня 1805 року нарешті було укладено союзну угоду [4]. Проте такий, здавалось, триумф російської дипломатії тривав недовго.

20 листопада (2 грудня) того року зійшло «сонце Аустерліца». В Аустерліцькій битві на полях Моравії російсько-австрійські війська зазнали нищівної поразки від наполеонівської армії. Ряд балканських провінцій Австрії (у тому числі Далмація, територія Катарської затоки) перейшов до Франції. Остання стала безпосереднім сусідом Порти. Однак не лише це стало ударом по інтересах Російської імперії. З утратою Катарської

затоки, росіяни втратили одну з своїх опорних баз у Середземному морі (тепер лишалась тільки Республіка Семи Островів). Андрій Італінський у листі від 17(29) січня 1806 року повідомляв: *«Все плоды посильных трудов, понесенных мною здесь в течении трех лет, пропали; сильная и, можно сказать, исключительная наша здесь инфлюенция кончилась; впредь разделяема она будет Франциею...»* [1, с. 306-307].

Такі події дуже вплинули на Стамбул. У січні 1806 року султан Селім III визнав імператорський титул Наполеона та згодився відрядити до Франції свого посла. Проте ще кілька місяців він не знав напевно як себе вести, оскільки за словами Італінського ще в лютому Порта продовжувала боятися і Францію, і Росію [1, с. 308]. У квітні Порта просила А. Італінського скоротити число кораблів, які проходили до Середземного моря. У липні це прохання переросло у вимогу. Восени 1806 року протоки були остаточно закриті для російських військових кораблів [3, с. 58].

У листах за перше півріччя 1806 року Андрій Якович постійно інформував про військові приготування, які проводила Османська імперія у балканських провінціях. При цьому говорити про точний напрям майбутніх дій цієї армії говорити не доводилося. Османи намагалися так вести свою гру з французами та росіянами. Влітку ситуація стала прояснюватися. Було очевидно, що військові приготування направлені проти Росії.

У словах Італінського все більше звучала безпорадність російської дипломатії на Балканах. При цьому, можна почути ледь не звинувачення в адресу російського та англійського дворів у такому ускладненні ситуації на Босфорі. Так, у листі від 1 (13) червня він писав: *«Удивляюсь безопасности, которую вижу, как у нас, так и в Англии, касательно Турков, между тем как Бонапарте безпрестанно печется и все возможные меры берет, дабы поработить их или союзом, или войною. Теперь дипломатические средства безуспешны; покуда можно было употреблять оныя с пользою»* [1, с. 313]. А вже 16(18) червня

посилав ще тривожніший сигнал: *«Скоро будет [французский – М.П.] посол Себастиани; я уверен, что учинено им будет множество предложенных предосудительным нашему и Англинскому дворам... Порта считает Англию слишком занятою в других странах, Россию считает безсильною в разсуждении Франции... Потеряем мы Порту, и какое ужасное тогда составит она приобретение для Франции!»* [1, с. 313-314]. Цими словами закінчився останній лист Італінського, вміщений у «Архіві князя Воронова».

Прогноз Андрія Яковича стосовно приїзду Себастьяні та його дій підтвердився. Орас Франсуа Себастьяні почав вести переговори про створення союзу з Портою проти Росії. Наполеон планував використати армію Селіма як буфер, який зробить можливим подальший рух французів на Балканах [12, с. 566]. У кінці 1806 року розпочалася чергова російсько-турецька війна (1806-1812). Дипломатична місія Андрія Яковича Італінського закінчилася. Точніше, перервалася, в якості російського посланця він знову повернеться до Стамбулу в 1812 році.

Для повноти картини діяльності Андрія Яковича в Порті варто звернути увагу на його особисті стосунки з англійськими дипломатами. Він часто писав про спільні з ними дії при султанському дворі. При цьому про них постійно позитивно відгукувався. У листах В. Тамари свідчень такої товариськості не знаходимо. Це одна з відмітних рис обох кореспонденцій. Цікаво, що листам Василя Степановича до Воронцових притаманний дружній тон. У той же час переписка Італінського з Воронцовими витримана у більш офіційних рамках.

На час першої стамбульської дипломатичної місії Андрія Яковича (1802-1806) в Османській імперії працювали три англійських представника: граф Ельгін (1799-1803), Вільям Друмонд (1803-1804), Чарльз Арбутнот (1804-1807). У кореспонденції А. Італінського часто згадуються імена В. Друмонда та Ч. Арбутнота. Російський дипломат зі своїми англійськими колегами мав не лише тісну співпрацю, а й щирі (за переконаннями Італінського) дружбу.

Красномовний той факт, що перебуваючи останні дні в Неаполі (7 (18) жовтня 1799 року), перед відплиттям до османської столиці, Андрій Якович висловив побажання, *«чтоб г-н Друмонд по малой мере мог следующей весны [1803 года – М.П.] сменить лорда Ельгина»* [1, с. 289]. Так ми можемо робити висновки про значення для Італінського особистих відносин в його дипломатичній діяльності. Майже в усіх листах, які він надсилав з столиці Порту, згадувалося про Друмонда, а пізніше – Арбутнота.

А. Італінський неодноразово інформував своїх адресатів про спільні дії з англійцями [наприклад, див.: 1, с. 292, 295, 307, 313]. Він запевняв про надзвичайно довірливі відносини. Переконають у цьому його листи. Ось кілька прикладів. *«Г-н Друмонд читал мне некоторые перечни депеши, которую курьер привез ему; предписано ему советовать со мною по всем обстоятельствам политического поведения его»* (29 червня (11 липня) 1803 року) [1, с. 295]. У цьому листі Італінський також писав: *«На прошедшей неделе сведал я чрез секретные каналы, что Брюн почти уверил ее [Турцію – М.П.], что Россия держит сторону Франции и, имев сношение с г-ном Друмондом, предложил ему средства уничтожить Брюнову ложь; он послушался, и Порта образумилась»* [1, с. 296].

Після укладення австро-французького Пресбурзького миру (14 (26) грудня 1806 року) ряд австрійських балканських територій, зокрема Далмація та землі Катарської затоки, переходили під владу Наполеона. *«Далматы и Катарцы»* збиралися опиратися при умові надання їм підтримки англійськими чи російськими військовими силами. Італінському про це стало відомо, про що він і писав: *«По несчастию, во всем Адриатическом море не имеется ни наших, ни Англинских ни одного военного судна; я советовал г-ну Арбутноту отправить к адмиралу Коллингвуду нарочного с известием о условиях мира и предложит ему, не рассудит ли он за благо отрядить эскадру в Адриатическое море и несколько фрегатом к Константинопольскому проливу: г-н Арбутнот сделал сие, послал нарочного чрез Смирну и Корфу»* (17 (29) січня 1806 року) [1, с. 308].

Наведені фрагменти листів ілюструють, яку роль у дипломатичній діяльності грали в житті А. Італінського дружні взаємини з союзними дипломатами. Потрібно пам'ятати, що цей дипломат за роки перебування в Англії, у 1760-х роках, зробився «англоманом». Ця обставина сприяла не лише його любові до англійського та дружби з англійцями, а й певному авторитету в англійському суспільстві. Про останнє свідчив російський посол у Лондоні Семен Воронцов: *«Я с удовольствием примечаю, и здешнее министерство с неменьшей похвалою отзывается, что столь тесная связь существует между вами и г-м Друмондом... Ничто не может быть для меня радостнее, как видеть, что политическая связь между вами и г-м Друмондом утверждена еще к всеобщей пользе частной дружбою...»* (28 серпня (9 вересня) 1803 року) [1, с. 315-316].

Діяльність російської дипломатії на Босфорі на зламі XVIII – XIX століть досягла надзвичайної активності. У цей час вона значно тісніше перепліталася з європейською дипломатією, ніж будь-коли раніше. Надзвичайна активізація французів у балканському та близькосхідному регіонах, нерозривність цього вектору зовнішньої політики Франції з європейським обумовили таку ситуацію. Якщо дотепер для Санкт-Петербурга було головною потребою забезпечувати нейтральність Стамбулу стосовно подій в Європі, тепер постала необхідність залучати Порту до спільних дій в інтересах Росії та її союзників.

Зрозуміло, що успіхи чи невдачі російської дипломатії залежали від роботи дипломатичної місії в Османській імперії, зокрема її очільників. Такими в той час були Василь Степанович Тамара (1798-1802) та Андрій Якович Італінський (1802-1806). Завдяки старанням В. Тамари в укладенні союзного договору та створенні лояльного державного утворення в Іонічному морі (Республіка Семи Островів) Росії вдалося досягти найвищого впливу на Босфорі за все XVIII століття. А. Італінському довелося підтримувати досягнення свого попередника. Це виявилось непростим завданням у зв'язку із новими геополітичними змінами в Європі

(примирення Франції з Портою, військові та дипломатичні успіхи Наполеона). Врешті-решт, як ми бачили, до 1806 року у зовнішній політиці на Босфорі Росія зазнала невдачі, яку згодом виправила силою своєї зброї в російсько-турецькій війні (1806-1812).

Приписувати успіхи російської дипломатії В. Тамарі чи невдачі А. Італінському є неправильним. Адже дипломати виступають

не як одинаки, а члени політичної «команди» своєї держави. Їм сприяє діяльність цілої плеяди російських полководців і дипломатів. Василь Степанович і Андрій Якович є представниками тієї когорти діячів, яка будучи під тінню воронцових, суворових, ушакових, забезпечувала реалізацію великодержавної політики та славила правління свого монарха.

Джерела та література

1. Архив князя Воронцова. Книга двадцатая: Бумаги графов А. Р. и С. Р. Воронцовых. – М., 1881. – 520 с.
2. Адамба Ф. М. Религиозная политика французских оккупационных властей в Египте в 1798-1801 гг. (Бонапарт, Клебер, Мену) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 13. Востоковедение. – 1995. – № 4. – С. 49-71.
3. Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII – начало XX в. / Отв. ред. Н. С. Киняпина. – М. : Наука, 1978. – 434 с.
4. Гальберштадт Л. И. Восточный вопрос (1911) / Сведения о роли Италинского в русско-турецких отношениях периода Наполеоновских войн [Электронный ресурс] / http://www.museum.ru/1812/Library/Sitin/book2_05.html
5. Дипломатический словарь: В 2 т. Т. 2 (Л-Я) / гл. ред. А. Я. Вышинский, С. А. Лозовский. – М. : 1950. – 995 с.
6. История России. Часть 3. / Ермолаев И. П., Иванов Ю. Н., Мухамадеев А. И. и др. – Казань : Казанский гос. ун-т, 2007. – 152 с.
7. Мартенс Ф. Собрание Трактатов и Конвенция, заключенных Россией с иностранными державами. Т. XI: Трактаты с Англиею. 1801-1831. – СПб. : Типография А. Бенке, 1895. – 492 с.
8. Мартенс Ф. Собрание Трактатов и Конвенция, заключенных Россией с иностранными державами. Т. XIII: Трактаты с Франциею. 1717-1807. – СПб. : Типография А. Бенке. – 338 с.
9. Перминов П. Бонапарт в Египет, или недолгое царствование султана эль-Кебира // Азия и Африка сегодня. – 1984. – № 3. – С. 55-61.
10. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XXV. 1798-1799. – СПб., 1830. – 935 с.
11. Сироткин В. Г. Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция: в 1801-1812 гг. / Сироткин Владлен Георгиевич. – М., 1966. – 208 с.
12. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа: [пер. с англ.] / Кэролайн Финкель. – М. : АСТ, 2010. – 829 с.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.

© Мацюта П. А., 2013

Дата надходження статті до редколегії 12.12.2012 р.

УКРАЇНЬСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА – ЗАСІБ БОРОТЬБИ ЗА ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена вивченню передумов та причин виникнення такої відомої правозахисної організації як Українська Гельсінська спілка. Маловідомими залишаються вимоги та ідеали цієї групи, до складу якої входили переважно представники дисидентства. Саме тому метою статті є висвітлення політичної діяльності цієї організації.

Ключові слова: спілка, дисидентський рух, права, Гельсінська угода.

Статья посвящена изучению предпосылок и причин возникновения такой известной правозащитной организации как Украинский Хельсинский союз. Малоизвестными остаются требования и идеалы этой группы, в состав которой входили преимущественно представители диссидентства. Именно поэтому целью статьи является освещение политической деятельности этой организации.

Ключевые слова: союз, диссидентское движение, права, Хельсинское соглашение.

This article is devoted to the study of conditions and causes such as the well-known human rights organization – Ukrainian Helsinki union. Not popular are requirements and ideals of this group in the complement of which representatives of dissents. Therefore, the purpose of the article is to highlight the political activities of the organization.

Keywords: union, dissident motion, right, Helsinki agreement.

Українська Гельсінська спілка – створена політв'язнями опозиційна владі організація, що стала якісно новим явищем у житті УРСР. Формально вона була правозахисною організацією, проте за своїми справжніми завданнями відповідала політичній організації, яка боролася за реформування тоталітарного режиму та проголошення незалежності України.

Поріділі чисельно, але й досі сповнені рішучості, дисиденти у 1975 році дістали новий імпульс, коли СРСР підписав Гельсінську угоду і офіційно погодився шанувати громадянські права своїх підданих. Повіривши Кремлеві на слово, дисиденти організували відкриті й, на їхню думку, юридично санкціоновані групи, завдання яких полягало в тому, щоб наглядати за дотриманням громадянських прав з боку Кремля. У листопаді 1976 року, в Києві з'явилася перша така організація – Українська Гельсінська група (УГГ) [1, с. 159].

В УГГ не було випадкових людей, переважна більшість вже не перший рік брала участь у правозахисному русі. Серед них: Ніна Строката, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Юрій Шухевич, Петро Григоренко, Святослав Караванський, Микола Руденко та інші [2, с. 352].

В'ячеслав Чорновіл так характеризував УГС: «Українська Гельсінська група є водночас прямим продовженням у нових умовах українського національного демократичного руху, що зродився на після-сталінському згарищі, діставши скромну назву шістдесятники... УГГ є сьогодні найбільш дієвою формою ознайомлення українського народу, усього світу з проблемами українства» [3, с. 658].

Українська Гельсінська спілка (УГС) була сформована на основі Української Гельсінської групи у березні 1988 року і одразу ж стала організацією республіканського масштабу. Її лідером став політв'язень Левко Лук'яненко.

УГС заявила себе федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій. Фактично вона була політичною організацією, платформа якої багато в чому збігалася з програмними вимогами народних фронтів Прибалтійських республік [4, с. 502].

Поява в республіці організованої політичної сили не могла пройти поза увагою місцевого керівництва. Комуністична влада була серйозно стурбована появою так званого «конкурента». Проти УГС було кинуте весь репресивний і пропагандистський апарат. Але своїми діями КПУ лише популяризувала український самостійницький рух.

Один із лідерів УГС Михайло Горинь згадує наступне про ці події: *«Ми вимагали зміни статусу УРСР у системі СРСР. З цього розпочалася серія мітингів. Влада не зуміла рішуче проти них виступити. Уряд завжди програє, коли вагається, або хоче тільки злегка вдарити. Можна провести аналогію зі злочинним світом: коли даєш злочинцеві ляпасу, то він готовий тебе вбити, а якщо ти збиваєш його з ніг, то він тікає. Радянська влада легенько лякала і легенько била нас – то 200 чи 2 000 рублів штрафу, то 15 діб (арешту)... Це були напівзаходи: людину, яка була готова сидіти до смерті, залякати 15-ма добами – то є смішне. Нерішучі спроби зупинити рух опору не приглушили його, а викликали новий спалах»* [5, с. 172].

УГС була легальною, загальнонаціональною організація, яка ставила за мету право нації на самовизначення й прагнула в майбутньому перетворити СРСР на конфедерацію незалежних держав. Виходячи зі своїх легалістичних поглядів, члени УГС вважали, що найкращим шляхом до незалежності України є застосування гарантованого в радянській конституції права на вихід з СРСР. На їхню думку, найефективніший спосіб «деколонізації» Радянського Союзу полягав у тому, щоб дозволити його народам провести насправді вільні вибори.

Заслугує на увагу також відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів Української Гельсінської спілки, в якому в'язні намагалися переконати Л. Брежнєва проявити великодушність і ознайомитися із

«справами» так званих «інакодумаючих». Як зазначали ув'язнені: *«Ви ужахнетесь, що людей, які посміли мати переконання, не згодні в чомусь із переконаннями тих чи інших догматиків, тримають в умовах, яких не знайдеш в найбільших тиранських країнах... Коротше кажучи, всі умови ув'язнення розраховані на повільне психічне й фізичне убивство людей»* [6, с. 96].

Впродовж 1980-х років відбувалися масові репресії членів Гельсінської групи. Це призвело до того, що після арешту в березні 1981 року І. Кандиби, весь склад УГГ всіх поколінь опинився за ґратами. Діяльність легальної правозахисної організації було жорстоко придушено, а її членів депортовано за межі республіки. Можливо саме тому дії новоствореної УГС були уже значно радикальнішими, ніж в кінці 70-х років. Звільнившись після ув'язнень дисиденти вирішили твердо добитися своєї мети – свободи України.

7 липня 1988 року УГС оприлюднила свою «Декларацію принципів». В документі підкреслювалося, що УГС – *«федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами»* [7, с. 12]. Автори документа підкреслювали, що Спілка *«бачить своє завдання в всебічній активізації мас, у виробленні механізму участі народу в управлінні державою та надійного контролю за державним апаратом. Щодо найважливішого питання, себто питання державної незалежності України, то позиції УГС ясні: «Українська Гельсінська Спілка уважає, що відновлення української державності, яка існує лише на папері, була б основною підставою гарантій забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України»* [8, с. 388].

Незважаючи на її назву, УГС вже не можна було віднести до суто правозахисних організацій. Як зазначав голова виконкому УГС Левко Лук'яненко, її діяльність *«...є типово політична. Суспільна філософія УГС полягає в тому, що доля окремого громадянина залежить у величезній мірі від долі всієї нації»* [9, с. 6].

В активі Спілки за вісім місяців існування розбудова структури у всеукраїнському масштабі (УГС налічує сотні дійсних членів та тисячі симпатиків, організації і групи Спілки є в більшості областей України та за її межами).

Головним для УГС, крім лібералізації режиму стало досягти значного зростання її рядів. *«Створення повноцінних органів там, де в нас поки що малі групи чи окремі члени; активніший вихід у народні маси – насамперед до робітників і селян».*

«Маємо право вже сьогодні сказати: Українська Гельсінська спілка стала масовою життєздатною організацією, потрібною народові і підтримувана народом».

Невід'ємним елементом УГС є «Український вісник», який так само, як і організацію було відновлено. Наприкінці 1986 – на початку 1987 року В. Чорновіл особисто приступив до підготовки журналу, свідченням чого є його лист до В. Яременка, в якому він просить надсилати ніде не опубліковані цікаві матеріали, зокрема пов'язані зі В. Стусом. М. Горинь згадує, що в липні 1987 року у Львові крім нього, В. Чорновола та І. Геля не знайшлося жодної людини, яка захотіла б випускати «Український вісник». Страх і почуття безвихідності панували повсюдно. На той момент не всі

колишні однодумці були готові включитися в активну опозиційну діяльність, отож частина з них відмовилася від пропозиції В. Чорновола розпочати видавати «Вісник» [10, с. 30].

Проте, В. Чорновіл не побоявся одним із перших приступити до створення організованого національного середовища. Його «Відкритий лист» до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова став широко відомим не лише на Україні, але і за кордоном. У листі В. Чорновіл протиставив позиції консерваторів і реформаторів, зазначивши, що підтримуватиме реформаторський курс М. Горбачова лише за умови належного вирішення національного питання і забезпечення прав та свобод громадян.

«Українському віснику» судилося стати першим своєрідним каталізатором інакодумства в Українській РСР у добу «перебудови».

Таким чином, завдяки Гельсінським угодам відновилася легальна можливість виступати за права людини, права української нації на незалежність. У лавах УГС було багато дисидентів, спадкоємців тих часів, які не виправдали їхніх сподівань на свободу. Саме тому тепер вони були налаштовані більш радикально. Можливо через це члени УГС доклали чи не найбільше зусиль для створення НРУ за перебудову.

Джерела та література

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. / Г. Касьянов – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
2. Кемерова Т. Ю. Історія України. Комплексний довідник / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Харків : Весна, 2012. – 480 с.
3. Чорновіл В. Заява до Української Гельсінської групи / В. Чорновіл. Твори в 10 томах. Т. 5. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 658.
4. Новітня історія України (1900-2000) / Гусев В. І., Дрожжин В. П., Слісаренко А. Г. – К. : Вища школа, 2000. – 653 с.
5. Відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів Української Гельсінської Спілки / Бердник О., Ребрик Б., Лук'яненко Л. // Збірник документів і матеріалів. – К. : Либідь, 2000. – С. 170-174.
6. Горинь М. М. Запалити свічу / М. М. Горинь. – Х. : Права людини, 2009. – 328 с.
7. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових політичних партій України) / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 196 с.
8. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Л., 1983. – 646 с.
9. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / передм. упорядк.: О. В. Гарань. – К. : МП «Пам'ятки України», 1991. – 191 с.
10. Чорновіл В. Твори в 10 т. Т. 7: Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2011. – 1079 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Мисечко А. І., Захарія С. Р., 2013

Дата надходження статті до редколегії 27.10.2012 р.

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ НАРАДИ В. ГУРКО (1906 р.)

Розглянуто зміст напрацювань Народи за головуванням В. Гурка в аграрному законодавстві. Досліджено розуміння Народою сутності аграрного питання в Російській імперії початку ХХ ст. та шляхів його вирішення.

Ключові слова: Народа В. Гурко, аграрне питання, аграрне законодавство, общинне землеволодіння, селяни-вихідці.

Рассмотрено содержание наработок Совещания под председательством В. Гурко в аграрном законодательстве. Исследовано понимание Совещанием сущности аграрного вопроса в Российской империи начала ХХ века и путей его решения.

Ключевые слова: Совещание В. Гурко, аграрный вопрос, аграрное законодательство, общинное землевладение, крестьяне-выходцы.

The content of developments meeting under the chairmanship of V. Gurko in agricultural law. Researched understanding of the essence of her agrarian question in Empire early twentieth century. and how to resolve it.

Keywords: Meeting V. Gurko, the agrarian question, agrarian legislation, communal land tenure, peasant immigrants.

Загострення соціально-економічних та суспільно-політичних протиріч у середині державної моделі Російської імперії на початку ХХ ст., невдала для країни російсько-японська війна, політизація та радикалізація свідомості широких верств населення тощо зумовили широкомасштабні потрясіння 1905-1907 рр. Характерною рисою революції була масова участь у ній селян. Причиною селянського невдоволення були традиційні проблеми сільського господарства: селянське малоземелля, низька урожайність, недоїдання селян. Розвиток країни безпосередньо залежав від кардинальних зрушень в аграрному секторі, саме тому на початку ХХ ст. в Російській імперії аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл. Про це говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій і нарад. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Народа за головування В. Гурка.

Вище означена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії. Окремі питання запропонованої автором теми висвітлено в дослідженнях В. Казарезова [1], Д. А. Селіхова [2], С. М. Сидельникова [3], М. С. Симонової [4], та ін., але загалом проблема залишається відкритою.

Автор запропонованої публікації ставить за мету проаналізувати зміст напрацювань Народи за головуванням В. Гурка, окресливши розуміння нею сутності аграрного питання в Російській імперії початку ХХ ст. та шляхів його вирішення.

Під впливом наростання селянської боротьби 3 листопада 1905 року Микола II підписав Маніфест [5, с. 463-464]. Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян із 1906 року на 50 %, а з 1907 року – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни отримували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк.

Для узгодження цих та інших положень Маніфесту із чинним аграрним законодав-

ством Російської імперії 25 січня 1906 року було створено Наряду за головування В. Гурка (далі – Наряд В. Гурко). Перше, ніж проаналізувати зміст напрацювань цієї інституції, вважаємо за доцільне окреслити розуміння сутності аграрного питання та шляхів його вирішення В. Гурко. На наше переконання, це сприятиме глибшому розумінню сутності розробленого Нарядом В. Гурко законопроекту.

Наріжним каменем позиції заступника міністра внутрішніх справ у аграрній проблемі була теза про те, що під час проведення аграрної реформи неприпустимо керуватися прагненням задовольнити, хоча б і частково, прагнення селян і у такий спосіб зробити спробу припинити селянську революцію. На думку В. Гурко, аграрне питання в імперії потрібно розглядати поза загальним революційним контекстом. В іншому випадку революційна реальність не дозволить поставитися до нього «спокійно та об'єктивно». Очільник Наряди був глибоко переконаний у тому, що *«дивитися на нього (аграрне питання – автор) кризь заграви і дим сільських пожеж не можна»* [6, с. 5]. У таких судженнях, на наш погляд, є сенс. У такий спосіб чиновник прагнув відмежуватися від політичної кон'юнктури і осмислити аграрне питання як саме по собі, як проблему, що потребує вирішення загалом, як загальнодержавна проблема, а не лише у контексті селянської революції.

Примусове відчуження навіть окремих угідь від великого землеволодіння та їхній розподіл між малоземельними селянами, згідно з поглядами заступника міністра внутрішніх справ, не пом'якшить, а навпаки – загострить аграрну кризу. Примусове відчуження не є панацеєю ще й тому, що його застосування сформує у свідомості селян стійкий стереотип стосовно того, що завдяки погромам можна завжди досягти бажаного. Отже, він був упевнений, що зреалізувавши на практиці примусове відчуження влада продемонструє лише власне безсилля, чого категорично не варто робити за умов суспільно-політичних потрясінь, не вирішивши аграрної проблеми [6, с. 3].

Окрім негативного політичного ефекту додаткове наділення селян за рахунок відчужених у великих землевласників угідь не принесе властям і бажаного економічного результату, – вважав високопосадовець. По-перше, розміри наділів малоземельних селян максимально зможуть збільшитися менше, ніж на половину, отже все одно не становитимуть необхідного мінімуму, а тому будуть непридатними до інтенсивного господарювання. По-друге, примусове відчуження негативно вплине на розвиток крупних та середніх сільськогосподарських багатопрофільних комплексів, які не лише забезпечують ринок сільськогосподарською продукцією, а і є джерелом додаткових фінансових надходжень до селянських бюджетів. Втрата селянами заробітків, нехай і сезонних, негативно позначиться на їхніх і так скромних статках. По-третє, виникне загроза детоваризації сільськогосподарського виробництва. Його натуралізація зумовить втрату промисловістю ринку збуту своїх товарів, відповідно скорочення обсягів виробництва, безробіття тощо [6, с. 15-16].

У підсумку, зауважував В. Гурко, передача значної частини угідь великих землевласників селянам, тобто її дрібнення на невеликі володіння, не лише не покращить добробуту селян, а навпаки – посилить злидні. Такий спосіб вирішення аграрної проблеми призведе до повного економічного краху країни, знищить промисловість, зменшить торгівельний обіг, перетворить зовнішньоторговельний баланс країни у від'ємний. Примусове відчуження – юридично незаконне, економічно шкідливе, антисоціальне. *«Це не що інше, як стрижка всіх під одне лекало; зрівняння вниз, а не в гору ... Стане неможливим виокремлення окремих особистостей із селянського середовища, ... їхнє сходження соціально-економічними сходами»* [6, с. 17, 23].

Головна помилка прихильників додаткового наділення селян землею, на думку В. Гурка, полягає в їхньому прагненні рівномірно розподілити майнові багатства країни до їхнього нагромадження. Зусилля держави мають спрямовуватися в інше річище – дбати про зростання багатства країни, взятого у сукупності. Заступник міністра внутрішніх

справ у цьому контексті апелює до західного досвіду. Зокрема, зауважує, що потрібно прагнути до ефективного використання всієї робочої сили населення, незалежно від сфери її застосування: *«Отже, не забезпечення всіх нерухомим земельним майном, а забезпечення кожного роботою – ось чого варто досягти»*. У такий спосіб необхідно створити в Росії такий аграрний лад, який би зумовлював приріст народних багатств незалежно від їхнього рівномірного/нерівномірного розподілу та безземелля [6, с. 18, 20-21].

На перешкоді переходу общинників до інтенсивного господарювання буде рутинна, властива загалом селянському способу життя та господарювання. Тому державі у цьому процесі можна покладатися лише на окремих, найбільш підприємливих селян. У такому разі пріоритетними напрямами урядової аграрної політики, на переконання високопосадовця, повинні бути такі:

- по-перше, надання права кожному общиннику на виокремлення своєї ділянки з общинного землеволодіння у приватне;

- по-друге, спрощення порядку купівлі-продажу земель, що їм належать на засадах приватної власності, між селянами;

- по-третє, сприяння розвитку хутірського господарювання на відрубках. За умов послідовної реалізації на практиці окреслених заходів, проблема малоземелля зникне, виникне інше питання – забезпечення населення роботою [6, с. 21, 38, 54].

Вище означене, на думку В. Гурко, неспростовно засвідчує нагальну потребу боротьби держави із общиною. У своїй роботі *«Отрывочные мысли по аграрному вопросу»* він формулює принцип державної політики у цій сфері: *«Борьба з общиною за таких обставин є державною необхідністю»*. У цьому він був солідарним із С. Вітте, П. Столипіним, хоча по-іншому бачив аграрні перспективи Російської імперії.

У згаданій праці привертають особливу увагу судження її автора щодо сутності общини, общинного землеволодіння, їхньої природності стосовно селянського буття. Так, наприклад, заступник міністра внутрішніх справ наводить цікаві міркування, що відображають, на нашу думку, історіософські

погляди В. Гурко. Він переконаний, що общинне землекористування жодною мірою не стосується історичних особливостей російського народу, воно є лише первісним, примітивним способом використання земельних ресурсів. Первісність та примітивізм суперечать цивілізаційному землекористуванню. Протиріччя містяться у тому, що культура та община за своїм глибинним змістом – непримиренні антагоністи [6, с. 52]. Вищенаведені думки кардинально дисонували з позицією прихильників збереження общини, котрі доводили необхідність її подальшого існування *«відповідністю общини природності селянського буття»*, тим, що община – прадавня, історично сформована форма суспільної організованості російського народу.

Як не дивно, але за умов російської імперської дійсності початку ХХ ст. високопосадовець дозволяє собі й критику істеблїшменту, до якого належав і він, зокрема, попередньої аграрної політики уряду, що спрямовувалася на збереження общини, її використання державою задля реалізації фіскальних функцій. В. Гурко таку опікунську аграрну політику влади називає *«державним соціалізмом»*: опіка властей над частиною населення, застережливі заходи щодо його непролетаризації на практиці перетворилася, з одного боку, на адміністративну сваволю, а з іншого – перешкоджає покращенню матеріальних статків економічно активним селянам. Заступник міністра внутрішніх справ закликав колег відмовитися від подібної політики, створити умови для розвитку приватної ініціативи. Пишучи про умови, насамперед він мав на увазі розробку відповідної законодавчої бази, зміст якої не суперечив наріжним принципам культури та цивілізації: не порушувати принципових законів, що є підґрунтям сучасного суспільного ладу – недоторканість життя та майна окремих громадян [6, с. 40].

Беручи до уваги ту обставину, що значну частку в сільськогосподарському виробництві Російської імперії посідало велике землеволодіння, що за своїм характером наближалось до латифундій, в якому домінувало екстенсивне господарювання, Володимир Йосифович вважав, що, дотримуючись принципу недоторканості

приватної власності, влада все ж таки має право вжити заходи і розподілити територію країни на такі окремі володіння, розміри яких найбільшою мірою сприяли б зростанню багатства держави. Засобом реалізації пропонованого він вважав запровадження прогресивного поземельного оподаткування. Прогресивний поземельний податок як природний економічний механізм змусив би великих землевласників, які господарювали екстенсивно, або здавати в оренду надлишки землеволодіння, або продавати бажаним розширити розміри власного землеволодіння. У такий спосіб в країні переважало б середнє землеволодіння, в якому домінувало інтенсивне господарювання.

Логічним висновком міркувань В. Гурко стала теза про те, що основне завдання нової аграрної політики уряду загалом, аграрної реформи зокрема – збільшення у структурі сільськогосподарського виробництва країни частки середнього землеволодіння як найбільш ефективного порівняно з дрібним та великим. Поширення в Російській імперії середнього землеволодіння з інтенсивним господарюванням сприятиме трансформації сільського господарства в сільськогосподарську промисловість. Лише такі радикальні зміни на селі, на переконання заступника Міністра внутрішніх справ, дозволять владі зберегти монархію, правлячу династію, а також створити «економічний міст» між малозаможними та заможними верствами російського імперського соціуму [6, с. 54, 32, 56-57].

Вищенаведене навряд чи дозволяє погодитися з критиками В. Гурко, зокрема з П. Мілюковим, у тому, що Володимир Йосифович інтереси чисельно незначної частини землевласників поставив над інтересами держави [7, с. 66]. Вважаємо, що заступник міністра внутрішніх справ саме і дбав про інтереси держави, правлячої династії, намагаючись узгодити їх із соціально-економічними викликами початку ХХ ст.

З'ясувавши погляди В. Гурко на сутність аграрного питання в Російській імперії, проаналізуємо роботу очолюваної ним наради, основний зміст запропонованих нею аграрних ініціатив. Діяльність Наради

В. Гурко тривала п'ять днів: 25, 27, 31 січня та 4, 7 лютого 1906 року. Було сформульовано узгоджене рішення. Воно стосувалося того, що для усунення усіх правових обмежень селян щодо їх наділів недостатньо простої кодифікації існуючого стосовно цього законодавства. Видання подібного закону через Державну Думу займе багато часу. Водночас позбавляти селян права розпоряджатися тривалий час своїм наділом члени Наради В. Гурко вважали несправедливим. У зв'язку з цим було визнано за доцільне запровадити необхідні зміни у чинному аграрному законодавстві, дозволивши окремим господарям вільно виходити зі складу общини та закріплювати свої наділи у приватну власність із виокремленням в одну ділянку з правом продажу без згоди общини.

Полеміку викликало питання щодо розмірів землі, яка закріплювалася у приватну власність після виходу селянина зі складу общини, в яких відбувалися переділи. Члени Наради розподілилися на два табори.

Перший – більшість. Вони вважали, що закріплювати у приватну власність за селянином потрібно стільки землі, скільки ним оброблялося, коли він перебував в общині. Такий механізм, на думку представників першого табору, хоча й не усуне соціальної нерівності між селянами, але й не порушить господарського укладу інших селян.

Їхні опоненти – другий табір – вважали по-іншому. На їхнє переконання, закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність за фактичним принципом призведе до насильного нищення общини. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що після виходу з общини усіх, хто мав надлишки землі, позбавить подальшого сенсу проведення общинних переділів. Адже земельних резервів в общині не буде. Більше того, селяни-общинники втратять своє право і можливість розширити надільне землеволодіння, на що вони розраховували кожний раз під час земельних переділів. Зокрема, директор Департаменту державного земельного майна О. Ріттіх акцентував на тому, що община занадто багато значить для імперії. Вирішувати її долю без Державної Думи недоречно. Він пропонував запровадити

такий порядок, за якого «община могла б боротися за своє існування і вживати заходів проти розграбування її земель, не позбавляючи при цьому права бажаних вийти з неї». Директор Департаменту державного земельного майна вніс пропозицію закріплювати за селянами-вихідцями їхній наділ у приватну власність по факту попереднього користування, але не пізніше трьох років після проведеного перерозподілу землі в общині.

Окрім того висловлювалися рекомендації стосовно безкоштовного закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність, включаючи наділи їхніх предків. Розмір закріплюваного виділу мала визначати община. У випадку розбіжностей чи спорів – суд. Однак такі міркування були відхилені.

У підсумку дискусії члени Народи В. Гурко прийняли узгоджений висновок. Його зміст зводився до такого. У тих общинах, де перерозподілу землі не проводилося упродовж 24 років, за селянами, що бажали вийти з общини, сплативши борги за викупними платежами, у приватну власність закріплюється вся надільна земля, що перебувала в його постійному користуванні. До уваги не бралися розміри орендованих угідь. У тих общинах, де перерозподіли землі були постійні, у приватну власність селян-вихідців із общини безкоштовно мав закріплюватися такий розмір землі, що відповідав складу селянської родини. Надлишки теж могли закріплюватися, за умови сплати селянином-вихідцем общині їхньої вартості. Також селянам-вихідцям дозволялося користуватися общинними випасами, сінокосами тощо на попередніх умовах.

Однак колеги В. Гурко певною мірою забюрократизували процедуру виходу селян із общини. Наприклад, вони вважали, що рішення общини про вихід із її складу селянина було законним, якщо за нього проголосувала більшість сільського сходу. У такий спосіб, традиційно, доля селянина залежала від волі общини. У випадку, коли упродовж місяця з моменту подання заяви про вихід із общини, рішення не приймається

або виникає непорозуміння між селянином та общиною, у приватну власність селянина-вихідця з общини наділ закріплює уповноважена у селянських справах повітова установа.

Дискусія у Народі В. Гурко розгорнулася навколо виділення укріплених за селянином-вихідцем із общини наділів в одному місці. Більшість – п'ятірка – вважала, можливим зведення наділу в одне місце. Однак на певних умовах. Вони були такими:

1. селянин повинен був сплатити викупні платежі;
2. відсутність боргів у селян надавала йому право вимагати від общини відведення йому ділянки, адекватній сумі виплати, в одному місці;
3. якщо община була не в змозі виконати право селянина, вона відшкодовувала йому суму, сплачену ним.

Спори, що виникали стосовно зведення наділу селянина-вихідця з общини в одне місце, розглядали повітові з'їзди.

Меншість – два члени Народи В. Гурко – на цю ситуацію дивилися по-іншому. Представляючи Міністерство юстиції, у своїх міркуваннях вони керувалися юридичною практикою. Двійка вважала, що виділення закріпленого за селянином-вихідцем із общини наділу в одне місце могло відбуватися у будь-який час за добровільною згодою общини та селянина-вихідця з неї. Якщо община не надавала такої згоди – лише під час найближчого у часі перерозподілу землі.

Д. Пестержецький та Г. Блосфельд наполягали на тому, що за відсутності добровільної згоди між общиною та селянином-вихідцем із неї, перша могла виділити наділ і на вимогу членів общини. У такому випадку селяни-вихідці з общини повинні були отримати рівноцінні з закріпленими ділянки або компенсувати селянину-вихідцю з общини його викупні платежі.

Були окреслені заходи для полегшення концентрації надільної землі у руках економічно заможних селян. Закріплені за ними наділи могли продаватися, здаватися в оренду як односельцям, так і представникам інших общин. Продаж землі здійснювався на

загальних підставах. Право власності на придбану землю могло підтверджуватися не тільки відповідними документами, а й рішеннями сільських сходів. Закріплену у приватну власність землю дозволялося продавати, закладати у заставу Селянському банку. Останній міг купувати закладені у ньому землі винятково для того, щоб надалі перепродувати їх селянам. Позички під закладені селянами приватні наділи видавалися лише для придбання селянами нових угідь.

Певною мірою обмежуючи права Селянського банку в операціях із землею, члени Народи В. Гурко були переконані, що у такий спосіб його діяльність буде справді корисною селянам. Керуючий Селянським банком думав по-іншому. Його не влаштувала нехай і позитивна, але дискримінація підшефної йому установи. На його переконання, потрібно викреслити цей пункт із проекту. Натомість він висловився за те, щоб чітко прописати правомочність банку в операціях із землею [8].

Отже, проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян. Вони не були переобтяжені багаточисельними зобов'язаннями, які фактично унеможлилювали їхній вихід із общини, покращення матеріального становища селянських родин. Община серйозно обмежувалася у своїх повноваженнях, хоча і не скасовувалася. Найважливішими моментами, на нашу думку, у цьому законопроекті є таке.

По-перше, за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася у приватну власність.

По-друге, він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися.

По-третє, земля стала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо.

Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків. Зокрема, занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці.

Загалом нарада справилася з покладеними на неї зобов'язаннями. Вона дала чітку та конкретну відповідь стосовно узгодження положень Маніфесту 3 листопада 1905 року із чинними законодавством про селян.

Законопроект Народи В. Гурко став об'єктом обговорення Державної ради 18 та 24 березня 1906 року. Представляв його С. Вітте. Він доводив доцільність прийняття законопроекту без участі Державної Думи, посилаючись на аргументи авторів законопроекту, з якими він цілковито погоджувався. Найвагомий аргумент прем'єра полягав у тому, що прийняття законопроекту Народи В. Гурко, по-перше, припинить антиурядові виступи селян, по-друге, селянських депутатів у Думі налаштує продержавницьки.

Консервативно мисляча більшість Державної ради провалила законопроект Народи В. Гурко. Ні аргументи С. Вітте, ні аргументи В. Гурко їх не переконали. Контраргументом було те, що запропоновані урядові заходи призведуть до *«докорінних змін у законодавстві про селянське землекористування»*. Законопроект може не відповідати думській концепції вирішення аграрного питання. На цьому може виникнути непорозуміння між Думою та урядом, що стане підґрунтям нестабільності державного аграрного курсу. Останнє є категорично небажаним, оскільки стане *«джерелом смуту в умах населення»* [9].

Таким чином, влада у котре відмовлялася від вирішення аграрного питання. Поведінка влади більше, ніж дивна. Маючи загалом помірковані проекти державних аграрних нововведень, в яких адекватно відображено інтереси селян та великих землевласників, на фоні селянської революції, правлячі кола імперії відтягували їхнє запровадження. Кожний раз знаходилися якісь другорядні, а часом геть нераціональні міркування, що зводили нанівець конструктивні аграрні законопроекти. Влада сподівалася невідомо на що. Очевидно, на те, що козаки нагайками розженуть селян і все залишиться без змін. У такий спосіб самою династією фактично пилявся стовбур – основа російської державності.

Джерела та література

1. Казарезов В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.) / В. Казарезов. – Т. 1. – М. : Колос, 2000. – 472 с.
2. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Д. А. Селіхов : Дис... к.ю.н. – Х., 2002. – 210 с.
3. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – 289 с.
4. Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М. С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
5. Манифест «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения» (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – М. : Изд-во МГУ, 1994.
6. Гурко В. Отрывочные мысли по аграрному вопросу. – СПб., 1906. – 57 с.
7. Милуков П. Вторая Дума: Публицистическая хроника. 1907. – СПб. : Общественная польза, 1908. – 302 с.
8. РДІА, ф. 1291, оп. 119, спр. 2, арк. 13-15.
9. РДІА, ф. 1291, оп. 122, спр. 12, арк. 197-198.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Священко З. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 09.01.2013 р.

УЯВЛЕННЯ ПРО ПАТРІОТИЗМ ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ І ПАТРІОТИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ У ПРАВОСЛАВНІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ кінець XVI – початку XVII століття

В громадській думці України кінця XVI – початку XVII століття ставлення до польської влади з боку православних русинів було подвійним. З одного боку, прокатолицька політика Речі Посполитої в конфесійній сфері спричинила появу в громадській думці питання про те, що влада в Речі Посполитій перебуває в руках поляків-католиків, а православні – піддаються гонінням з боку цієї влади. З іншого боку, політичні реалії, в яких опинилася Русь, відбиті в свідомості соціальних верств, включених у політичну систему Речі Посполитої (аристократія, шляхта), створили основу для формування дворівневого уявлення про політичну батьківщину. Перший рівень – Русь – розглядався як органічна складова частина єдиного державного організму Речі Посполитої, другого рівня.

Ключові слова: громадська думка, патріотизм, конфесійність, політична батьківщина.

В общественной мысли Украины конца XVI – начала XVII века отношение к польской власти со стороны православных русинов было двойственным. С одной стороны, прокатолическая политика Речи Посполитой в конфессиональной сфере вызвала появление в общественной мысли вопроса о том, что власть в Речи Посполитой находится в руках поляков-католиков, а православные – подвергаются гонениям со стороны этой власти. С другой стороны, политические реалии, в которых оказалась Русь, отраженные в сознании социальных слоев, включенных в политическую систему Речи Посполитой (аристократия, шляхта), создали основу для формирования двухуровневого представления о политической родине. Первый уровень – Русь – рассматривался как органическая составная часть единого государственного организма Речи Посполитой, второго уровня.

Ключевые слова: общественная мысль, патриотизм, конфессиональность, политическая родина.

The article focuses on the fact that the attitude to the Polish authorities by Orthodox Ruthenians public thought in Ukraine late XVI – early XVII century was ambivalent. On the one hand, the pro-Catholic policy of the Commonwealth in the religious sphere has caused the emergence of the issue in the public thought that the power of the Commonwealth is in the hands of Polish Catholics, and Orthodox are intimidated by this government. On the other hand, the political realities in which Ruthenia was existed been reflected in the consciousness of social groups that are included in the political system of the Commonwealth (the aristocracy, the gentry). They formed the basis for the formation of a two-level representation of the political homeland. The first level – Ruthenia – was seen as an organic part of a single state body of the Commonwealth, the second level.

Keywords: public thought, patriotism, confessional, political homeland.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття українсько-білоруські («руські») землі Речі Посполитої були позбавлені єдиного політичного центру, внаслідок чого роль етноконсолідаційних чинників відігравали

окремі інститути, що зберігали загально-національне значення. Серед цих інститутів можна виділити особливу роль православної церкви, яка в умовах Речі Посполитої виконувала функції національної руської

церкви. Тотожність у певному контексті термінів «руський» і «православний» визнавалася і православними, і католиками.

Водночас той факт, що значна частина русинського суспільства була втягнутою в політичне життя Речі Посполитої, робив неможливим формування всієї системи поглядів цих верств на підґрунті етноконфесійної самосвідомості. Тому, поруч із радикальними православними антикатолицькими поглядами, мали місце й віротерпимі, побудовані на ідеї міжконфесійного співробітництва задля інтересів спільної батьківщини. У цьому повідомленні буде розглянуто дві системи поглядів, одна з яких (в основному йдеться про кола, близькі до православної церкви), доводячи до крайнощів православну руську самосвідомість, заперечувала повністю можливість активного втягнення Русі в польські справи, а інша намагалася ідеологічно обґрунтувати роль і місце Русі в системі політичних інститутів й інтересів Речі Посполитої.

Ставлення до польської влади з етноконфесійного погляду

Зі збільшенням політичної напруженості в Речі Посполитій і викликаній нею ворожості православних русинів щодо католиків взагалі й поляків зокрема дедалі гостріше почав відчуватися інославний характер влади Речі Посполитої. Тим більше, дії влади (запровадження нового календаря, нав'язування церковної унії), з погляду православних, свідчили про те, що влада виражає інтереси не всього народу, а тільки католиків.

Це погіршувало ставлення православних до влади, наводило на думку, що часи співробітництва церкви й влади відійшли в минуле. Тому формується ставлення до влади як до релігійно чужої, відносини з якою треба будувати на основі принципу «Відавайте кесареві кесареві, а Боже – Богові» (Мф 22,21; Мк 12,17; Лк 20,25). Політичні інститути Речі Посполитої сприймаються як неприродні для православної Русі [4, стб. 105], але, водночас, як такі, що об'єктивно існують і вимагають лояльного до них ставлення. З іншого боку, категорично не допускається втручання світського «кесаря» в справи Божі.

У зв'язку з цим змінюється ставлення до патронату короля над православною церквою й до подавання королем кандидатур на духовні уряди. Закінчилося це самовільним поставленням нової православної ієрархії за допомогою патріарха Феофана, а розпочалося неприйняттям поданих королем владикуніатів. Іван Вишенський закликає: *«И всякого такого, который сам насакует, не приимайте и от короля данного без вашего избрания изждените и прокляните: не в папѣжа бо вы крестилися и не в крелеву власт, да вам дает волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники»* [2, с. 315]. Спочатку пастиря треба обрати жеребком, *«тогда свѣтскую власт (се ест короля, да вам того подает) ищите, которого если не схочет вам подати и не послушает вас, узрите его скоро до конца оглохнувши и онѣмѣвши: зане поставлен суд прав судити, а не своее вѣры прелесть фолкговати... Сих проклятых владык никакож не приимайте и молитесь, да отгнани будут, аще ли же власт свѣтская не хочет, узаконите собѣ день молитвенный во всѣх градѣх и помолитесь Богу. Тогда узрите игрушку короля вѣры папы римского, хто владѣет над православными, дурною Русю и в неволи будущими греками»* [2, с. 315]. Православних Іван Вишенський закликає: *«Не бойтесь... ляха, але убойтесь ляхова Творца...»* [2, с. 333], а владу попереджає: *«Не надѣйтесь, власт мирская, королѣ, и всякое приложенство, и всяк послушник папы Римского, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хоцут...»* [2, с. 368].

На думку автора «Перестороги», польські королі захопили Русь обманом [11, с. 27]. Виявляється, що як влада поляки програють навіть «невірним» туркам, які, принаймні, не примушують змінювати своєї релігії: *«Стосугубнѣй некрещеные во имя Отца и Сына и Святого Духа, прелценые от диявольского слуги и лжепророка Махомета, турки честнѣйшии ест пред Богом в судѣ и правдѣ какой-такой, нежели крещеные ляхи, которые на евангельскую науку сопротивно борют и оную своим злым житием и гордостию антихристового духа пожерши попирают!»* – каже Іван Вишенський [2, с. 334]. Цю думку поділяв і Христофор

Філалет [16, стб. 1786], і багато інших письменників; вона була так поширена, що, за словами Касіяна Саковича (який вже на той час перейшов у католицизм), «*часто лунають голоси схизматичних братчиків, а особливо простого народу: «ми бажали б бути ліпше під турчином, аніж під владою папи»*» [17, стб. 25-26].

Таким чином, радикальні православні, найбільш характерним представником яких був Іван Вишенський, відчували владу Речі Посполитої як чужорідну, іновірну, правомочну тільки в тій мірі, в якій вона не втручається в церковні справи.

Політичний патріотизм

Окрім етноконфесійного патріотизму, великою мірою побудованого на несхваленні по-суті католицького правління на території православної Русі, повсякденна практика народжувала й інший тип патріотизму – патріотизм політичний, який бачив стосунки Русі й Польщі у дещо іншому світлі.

Входження Русі до складу польської й литовської держав, що відбулося в минулому, було, на думку авторів кінця XVI – початку XVII ст., легітимним. Навіть автор «Перестороги», який зазначав, що сусідні народи («*угорці, поляки й литва»*) скористалися міжусобицями руських князів, щоб прибрати до рук «*панство руське»*» [11, с. 27], каже про польське правління на Русі як про законне [11, с. 29]. В цілому королів вважали законними наступниками давньоруських князів. Різноманітні привілеї, на яких будувалася тодішня система суспільних стосунків, «*надавалися» «через княжата руськіи»* і потім, за словами з «Апокрисиса», «*потвержались» «через королѣ полскіи»*» [16, стб. 1070].

Христофор Філалет пише: ми «*под панованьем короля его милости здавна послушне мешкаемо, будучи члонками единой и нероздѣльной Речи Посполитой»*» [16, стб. 1752]. У іншому місці він називає Русь «*члонками единого тѣла Речи Посполитое»*» [16, стб. 1796]. Автор «Перестороги» пише про події навколо унії: «*самі на себе повстали ляхове з руссю»*» [16, с. 41], розглядаючи конфлікт «ляхів» і «русів» як внутрішній.

Причинами такого пов'язування Русі з Річчю Посполитою, наголошення на їхній політичній єдності можна вважати не лише констатацію наявного стану речей (єдина держава, сейм якої складається з представників усіх воєводств, у тому числі й руських), і не тільки бажання деяких письменників підкреслити свою лояльність державі. Середньовічна, а відтак і ранньомодерна мораль накидала підданам активне відстоювання інтересів сюзерена; у даному разі йдеться про відстоювання «руськими обивателями» інтересів короля й Речі Посполитої. Царина поширення поняття «політична батьківщина» («отчизна», «ойчизна») не обмежувалася рамками деякою мірою автономної Русі, а охоплювала весь цілісний політичний організм, усю державу, співвідносилася, таким чином, з усією Річчю Посполитою.

Православний етноконфесійний патріотизм свого православного руського народу співіснував із загальнодержавним патріотизмом. Панегіристи того часу вихваляли аристократів як «*въ церкви презацныхъ и в Речи Посполитой оуслужою значныхъ»*» [5, с. 103], підкреслюючи таким чином дві сторони рицарського служіння: захист віри й захист сюзерена. Про важливість державної служби каже й ректор Київської братської школи Касіян Сакович у «Віршах на жалостный погреб гетмана Сагайдачного» [13, с. 221].

Захарія Копистенський, який відстоював інший підхід до понять «Русь» і «ойчизна», в присвяті князю Святополку-Четвертинському одної з виданих у Лаврі книг торкається ідеї вірності сюзеренові: про предків князя він каже, що вони завжди «*вѣрою а цнотю ся тѣшачи, кролем паном своим вѣрне служили... в правдѣ многи з дому того и на високих рады, обокъ панскій, достоенствах годни сѣдѣти»*» [8, с. 73]. Памво Беринда в присвяті панам Балабанам хвалить Маркіяна Балабана за те, що він «*за милую отчизну свою Корону Полскую полѣг, собѣ память вѣчную, а зацному дому своему знаменитыи заслуги у к(о)р(о)ля ег(о) м(и)л(ості) и Речи Посполитой еднаючи»*» [1, с. 186]. В «Supplicatii» зазначається: «*Вітчизна наша мила дуже дорога нам, а вольності її ще дорожчі»*» [18, с. 252].

Отже, політичне розуміння батьківщини на Русі наприкінці XVI – на початку XVII ст., відбиваючи об'єктивну реальність, що сприймалася через погляди суспільних верств, утягнутих у політичну діяльність, мало складний характер. Воно мало на увазі наявність політичної батьківщини – Речі Посполитої і в її складі – «малої батьківщини» – Русі. Так державний патріотизм співіснував з регіональним, формуючи своєрідну модель етнополітичної свідомості, відображену у відомій формулі Станіслава Оріховського (Ожеховського) «*genere Ruthenus, natione polonus*» («родом русин, за національністю поляк») з особливим акцентом у тих чи інших верств суспільства на першу чи другу частину цієї формули.

У стосунках Русі й Речі Посполитої з третіми країнами їхні інтереси завжди збігалися. Навіть проблеми, що виникали у стосунках русинів із владою (календар, пізніше – церковна унія тощо), турбували руських публіцистів не лише з погляду інтересів Русі, але й з погляду (щиро чи ні) загальнодержавної безпеки. Христофор Філалет ставить завданням свого «Апокрисису» зробити так, щоб майбутні покоління могли судити «о речах, а особливе и о причинѣ злого в Речі Посполитой, гдѣ бы до него пришло» [16, стб. 1012-1014]. Навіть Іван Вишенський висловлює своє побоювання з приводу того, що єзуїт Пьотр Скарга своєю «лжею» (наклепом) «на гнѣв своего короля на руский народ возбуждает» [3, с. 131].

Й уніати, й не уніати були єдині в тому, що в політичному плані головне завдання їхньої боротьби – упередження шкоди державі, звинувачували одне одного в «турбуванні» Речі Посполитої. Православні категорично не погоджувалися зі звинуваченнями греко-католиків у «бунтуванні» шляхти й козаків й неповазі до короля, називали короля «*тобожным и святоблывым, и от многих лѣт пожадным паном нашим*» (Клірик Острозький) [7, с. 286], просили короля в обмін на захист брати «з нас дани... ку потребѣ, ведле уподобаня свого» (львовські міщани) [10, с. 66].

А в раді звинувачують як раз уніатів, які роздмухують полум'я релігійної ворожнечі.

«За примушаньем пришло до васни, – пише Філалет про аналогічну ситуацію в Європі перед початком релігійних конфліктів, – з васни до ростырков, з ростырков до розорванья, з розорванья до внутренней войны...» [16, стб. 1898] «У нас гдѣ бы ся той поломень (которого Боже, уховай!) появил, прудко бы вси того широкого панства мазанки попепелѣли! Там (у Європі. – М.С.) турок – одлеглый, о татаринѣ – ледво слыхати! А мы их тут теж при боку маем; и хотя в згодѣ мешкаючи, от них в небеспеченствѣ уставичном; а к тому и з иных сторон покоем, пріязню и примирьем – не до конца убезпечени естесмо» [16, стб. 1802]. Для захисту інтересів Речі Посполитої не потрібно церковної єдності, досить політичної згоди [16, стб. 1750].

В «Протестації» зауважується, що католики-радикали «*хочуть радше проти русі, яка на шиях своїх татар і турків носить, мечі свої обернути, ніж проти ворога християнського імені*». «...І ніщо інше так Річ Посполиту й Україну не підриває, – йдеться далі, – як унія й викликані нею переслідування русі, як несправедливості й утиски вбогого люду» [12, с. 318, 324]. Мелетій Смотрицький у «*Verificatii niewinności*» пише, що укладення унії призвело до розладнання роботи всієї політичної системи Речі Посполитої (сейміків, сеймів, судів, короля), ускладнення стосунків між жителями країни [14, с. 336].

Відстоювання інтересів Речі Посполитої на міжнародній арені стосувалося також відносин з православними країнами. Усвідомлюючи в рамках етноконфесійної самосвідомості свою близькість до православних народів, цілий ряд православних авторів ставить вище політичні інтереси Речі Посполитої.

Відомий поет Кирило Транквіліон-Ставровецький (щоправда, уніат) на проводах подільського воєводи Томаша Замойського на війну сказав: «*Хай боїться татарин успадкованой тобою від батька доблесті, хай оживе в тобі твій батько Замойський, завойовник татар, турок, москалів і молдаван*» [17, с. 268].

На одну дошку ставилися росіяни й татари й у анонімному панегірику князеві

Семену Михайловичу Лику з Київського літопису першої чверті XVII століття:

«Зачим от Москвы и от татар успокоил Украину, тым

здорове людеи и мест украинных обваровал своим» [6, с. 113].

У цьому панегірику містяться й конкретні описи подвигів князя Лика:

«Кгда за его приводом замок московский Белгород добывали,

кгда през итурмъ добыл места и замку, где войско добило скарбу немало.

Потом збурил Рылскъ и Путивел

с подивенемъ всех, яко оныи княз был таким рыцерею» [6, с. 113].

Подібне ставлення до Московії та інших сусідніх народів, у тому числі православних, зустрічаємо й у літописах того часу: не лише Київському XVII століття, а й Львівському, Густинського монастиря тощо. В «Протестації» зауважується, що православні настільки лояльні до Речі Посполитої, що постійно жертвують зв'язками з Московією: *«Природніше було б і патріархові, і нам, і козакам діяти на боці Москви, з якою у нас одна віра й служба Божя, один рід, одна мова і спільні звичаї»* [12, с. 317].

Вперше заклик до об'єднання конфесійності й політичної практики чітко прозвучав з вуст патріарха Єрусалимського Феофана, який, відбуваючи з України на батьківщину, вмовляв козаків, *«ставши на торжици посередї града,.. дабы от того времени не ходили на Москву на родъ христіанській бранію»* [9, с. 16]. Але є й інша трактовка цієї події, викладена Мелетієм Смотрицьким у «Verificatii niewinności»: це Сагайдачний просив у патріарха прощення за пролиття православної крові під час московського походу, на що Феофан відповів: *«Все, що в цій московській експедиції відповідно до права підданства за наказом короля пана свого робили, ви були змушені робити за обов'язком підкорення»*, отже, мовляв, за ваші вчинки відповідатиме перед Богом влада [14, с. 340].

Русь розглядалася публіцистами як специфічна частина Речі Посполитої, яка не тільки мала певні етнографічні особливості (мова, релігія), але й виконувала в державі окремі функції, відмінні від функцій інших

«члонків» Речі Посполитої. Ці функції визначалися прикордонним географічним становищем Русі, яка завжди першою приймала на себе удар сусідів, особливо кримців. Христофор Філалет з гордістю пише: *«Однимиж завжди, однако потуужными, однако хвалу Божию милующими, и однаково тиранови турецкому нехутливими былимы, естесмы и будемо мы, народу руского и литовского обывателѣ!»* [16, стб. 1750]. Як писав Захарія Копистенський князю Стефану Святополк-Четвертинському, він є *«сторожъ правъ, свободъ и волностей и сторожем Короны и першим вструтом татаринови...»* [8, с. 72].

Ставлення до польської влади з боку православних русинів було подвійним. З одного боку, прокатолицька політика Речі Посполитої в конфесійній сфері народжувала в православному середовищі серйозні сумніви в правильності цієї політики. В громадській думці вперше гостро порушується питання про те, що влада в Речі Посполитій перебуває в руках поляків-католиків, а православні – піддаються гонінням з боку цієї влади. Тому влада була важливою ланкою в ланцюгу наростання конфронтаційного ставлення православних русинів до поляків-католиків: від несприйняття католицизму до несприйняття полків, тісно пов'язаних з владою. Далі, від обурення втручанням інославної влади в православні справи – до ще більшого несприйняття поляків і католицизму. Такий хід думки, вочевидь, був характерним не тільки для радикальних церковних кіл, але й для тих верств православного руського суспільства, які не були безпосередньо включені в політичну систему Речі Посполитої й чий конфронтаційний настрій не міг бути послаблений наявністю загальнодержавних, спільних і для православних, і для католиків, інтересів (йдеться, звичайно, про соціальні низи – частину міщан, козаків, служилу безправну шляхту, боярство тощо).

З іншого боку, політичні реалії, в яких опинилася Русь, відбиті в свідомості соціальних верств, включених у політичну систему Речі Посполитої (аристократія, шляхта), створили основу для формування

дворівневого уявлення про політичну батьківщину. Перший рівень – Русь – розглядався як органічна складова частина єдиного державного організму Речі Посполитої, другого рівня. В цих умовах сформувалося уявлення про неподільність національних інтересів Русі й Речі Посполитої, отже, оцінюючи будь-які стосунки держави на

міжнародній арені, руські публіцисти опинялися на її боці, навіть коли йшлося про війни проти сусідніх православних країн – Молдови й Росії. Лояльне ставлення руської шляхти до Речі Посполитої в майбутньому лягло в основу пропольської політики київського митрополита Петра Могили та його сподвижників.

Джерела та література

1. Беринда Памва. Посвящение панам Димитрию и Даниилу Федоровичам Балабанам книги «Лексіконъ славеноросскій и имен толокованіє» // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 185-186.
2. Вишенський Іван. Книжка // Українська література XIV – XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов, В. Л. Микитась та ін. – Київ, 1988. – С. 306-368.
3. Вишенский Иван. Краткословный ответ Феодула... Петру Скарге // Вишенский Иван. Сочинени. / Подгот. И. П. Еремин. – М.-Л., 1955.
4. Вопросы и ответы православному з папезником // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – СПб., 1882. – Стб. 1-110.
5. Земка Тарасій. На герб зацной и шляхетной фаміліи панов Долматов // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні. – С. 103.
6. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 103-114.
7. Клирик Острожский. Отпис на другий лист велебного отца Ипатия // Українська література XIV – XVI ст. – С. 279-288.
8. Копыстенский Захария. Посвящение князю Стефану Яковлевичу Святополк-Четвертинскому, помещенное в некоторые экземпляры книги «Беседы св. Иоанна Златоуста на 14 посланий св. ап. Павла» // Тітов Х. Матеріали для історії книжної справи на Україні. – С. 68-80.
9. Летопись Густынского Троицкого монастыря // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1848. – № 8. – Отд. 2. – С. 10-26.
10. Лямент або мова православних львовських мещан к Сигизмунду III о своих притеснениях // Голубев С. Т. Материали по истории западно-русской церкви. Вып. первый. – Киев, 1891. – С. 65-66.
11. Пересторога // Українська література XVII ст. / Упоряд. В. І. Кречотень. – Київ, 1987. – С. 26-66.
12. Протестація Йова Борецького та інших українських єпископів // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – Київ, 1988. – С. 313-327.
13. Сакович Касіян. Вірші на жалосний погреб... гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. – С. 220-238.
14. (Смотрицкий Мелетий). Verificatia niewinności // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. 8. – Киев, 1914. – С. 279-344.
15. (Транквіліон-Ставровецький Кирило). Прощальне слово, складене шляхетному панові Томашу Замойському, коли він на другу битву відходив із Шаргорода // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – С. 265-273.
16. Христофор Филалет. Апокрисис або Отповедь на книжки о съборе Берестейском // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Стб. 1003-1820.
17. Sakowicz Kassian. Sobor Kiiowski schismaticki // Памятники полемической литературы в Юго-Западной Руси. Кн. 1 // Русская историческая библиотека. – Т. 4. – СПб., 1878. – Стб. 21-48.
18. Supplicatia do... senatu w roku... 1623 do Warszawy na seym walny przybyłego. Od obywatelow... zawołania szlacheckiego, religiey starożytney graeckiey, posłuszeństwa Wschodniego // Документи, объясняющие историю западнорусского края и его отношение к России и Польше. – СПб., 1865.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Масненко В. В., д.і.н., проф.

БИТВА КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО З ТАТАРАМИ ПІД СОКАЛЕМ (1519 р.)

Висвітлено передумови, перебіг та наслідки битви польсько-українсько-литовських військ під орудою князя Костянтина Острозького з татарським військом хана Мехмед Гірея I під Сокалем у 1519 році.

Ключові слова: битва, військо, джерело, літопис, хроніка, татари, тактика.

Исследовано предпосылки, ход и следствия сражения польско-украинско-литовских войск под руководством князя Константина Острожского с татарским войском хана Мехмед Гирея I под Сокалем в 1519 году.

Ключевые слова: битва, войско, источник, летопись, хроника, татары, тактика.

The article investigates the pre-conditions, course and results of the battle between the Polish-Ukrainian-Lithuanian army under the leadership of Prince Konstantin Ostrozhski and the Tatars army of Khan Mehmed Girey I near Sokal in 1519.

Keywords: the battle, an army, a source, chronicle, the Tatars, tactics.

Однією із повчальних подій української історії ранньомодерного часу була Сокальська битва, яка продемонструвала приклад того, як неузгоджені та нескоординовані дії польського військового керівництва спричинилися до трагічної поразки у протистоянні кримським татарам.

Питання про час і місце Сокальської битви в сучасній історичній літературі загалом не викликає сумнівів. Ця подія відбулася 2 серпня 1519 р. Битва проходила на лівому березі Західного Бугу поблизу й на території зруйнованого татарами міста Сокаля, у Белзькому воєводстві [41, с. 1009]. Однак обставини її перебігу потребують уточнення й доповнення.

Особливістю другого десятиліття XVI ст. були активні набіги татарських загонів (чапулів) на українські землі, головним чином із метою захоплення ясиру. У 1516 р. татари тричі напали на Україну: в червні й липні – на галицькі землі, а в листопаді – на Поділля. В 1517 р. напади повторилися: наприкінці листопада ординці вторглися на Волинь і в Белзьке воєводство, а в 1518 р. знову на Волинь [7, с. 96; 16, с. 124].

Ця тенденція мала продовження в 1519 й наступних роках. Нове вторгнення на українські й польські землі татари розпочали в липні 1519 року, про що сповіщає хроніст О. Гваньїні. «Тоді татари в липні місяці, діючи незвичайно, через Волинь, пройшли руські землі аж до Бугу; перейшли річку і спустошили вогнем і мечем Львівське (Львівську землю Руського воєводства. – І.Т.), Белзьке і Люблінське воєводства. Забрали велику кількість простих людей» [4, с. 370].

Однією із причин безкарних грабівницьких дій татар була беззахисність кордонів Польського Королівства, тобто відсутність ефективної оборонної системи, належних оборонних укріплень на кордоні та боєздатної сторожової служби. Безперервні напади татар змусили, нарешті, шляхетський сейм ухвалити кредити на утримання трьохтисячного війська на Русі та статут про почергову службу шляхти для захисту південного кордону [6, с. 7].

Однак низьку боєздатність шляхетських ополченців не могла компенсувати ні сторожа королівських і приватних замків, ні приватні військові загоони окремих шляхетських родів. Великого надвірного війська українських

та іноземних магнатів було теж недостатньо, адже князі Острозькі могли виставити 6-8 тис. воїнів, а князі Вишневецькі, Збараські, Корецькі й Заславські – по 2 тис., решта великопанських родів – кількасот добре озброєних панцирних воїнів. Їхні хоругви були достатньо мобільними, до того ж магнати, виконуючи функції урядовців на місцях, були зацікавленими у збереженні краю від розорень і діяли більш рішуче. На початку XVI ст. польський уряд, переконавшись у малоефективності шляхетських посполитих рушень, ухвалив рішення про збільшення «кварцяного» війська (основа оборони краю з 1499 р.) та посилення порубіжної охорони. Тим часом татари, у відповідь на оборонні заходи польського уряду одразу відповіли тактичними змінами проведення наскоків, які все частіше проводили незначними силами (по 200-300 чол.), але їх кількість зростала. Під час цього не виключалися вторгнення й із великими силами. Наймане військо, що налічувало 2,5-3 тис. служебних, хоч і відзначалося кращою дисципліною, професіоналізмом та постійною відмобілізованістю, порівняно із ополченнями, проте потерпало від нестачі коштів для оплати служби. Тому зтяжні часто самовільно покидали службу або вдавалися до пограбувань місцевого населення. Замкові найманці рідко залишали фортифікації, незважаючи на королівські накази охороняти всю прикордонну лінію. Тому вони не могли зупинити просування рухливої татарської кінноти. Крім замкової сторожі, існувала ще й польова (польна). Міщани зазвичай не відбували польової служби, але тих, хто мав коней, неодноразово зобов'язували брати участь у переслідуванні ординців. Решта безкінних міщан у той час продовжувала нести замкову варту. Звільнити від цих обов'язків міг лише володар. Польна сторожа несла роз'їзну службу чи чатувала на річкових переправах непостійно. Шляхтичі будь-що намагались уникнути небезпечних прикордонних виправ і повсякчас вимагали звільнити їх від шеститижневої служби на «татарських шляхах», але король ішов на поступки, лише зважаючи на похилий вік особи. Та в цілому

оборона краю повністю лягала на плечі місцевої адміністрації [15, с. 19-20; 24, с. 20, 21]. Так у загальних рисах виглядали оборонні сили Польської Корони на час нового вторгнення ординців у 1519 році.

Мета статті – проаналізувати повідомлення джерел про цю подію, уточнити хронологію, шляхи вторгнення та перебіг бойових дій між польсько-українським і татарськими військами в ході битви, а також її наслідки.

Історичні джерела, у яких мовиться про битву поблизу Сокаля, достатньо чисельні. Головним чином, це українські літописи й польські хроніки. Із українських літописів згадки про цю подію містять такі джерела як Львівський літопис, Острозький літописець та Київський літопис [1, с. 100, 125; 21, с. 103]. Згадується вона в білорусько-литовських літописах, зокрема у Познанському літописному збірнику кінця XVI ст. й кодексі Рачинських із Познанської бібліотеки (Польща) [10, с. 169]. Повідомляється про Сокальську битву в польських хроніках Бернарда Ваповського (1450-1535) [32, с. 159-162], Мартина Бельського (1495-1575) [40, с. 1007-1009] і Матвія Стрийковського (1547-1582) [39, с. 392]. Більш повно вона описана італійським хроністом Олександром Гваньїні (1534-1614) [4, с. 370-371]. Стисло сповіщає про неї й мемуарист Михайло Литвин (1490-1560) [12, с. 67-68].

Деякі відомості про Сокальську битву подає у своєму донесенні королівський секретар і канцлер Петро Томіцький (1464-1535), збереглися вони також у окремих королівських листах [28, с. 72-73]. Характер літописних і хронікальних повідомлень, як правило, – стислий і лаконічний. Так, наприклад, в Літописі Крехівського монастиря зазначено лише дату й назву битви, а в Літописі Рачинського читаємо: *«Лїта по народженю Исуса Хрыста сына божего 1519, месеся августа. Татарове, вторгнувши до земли Бэльзькое, великие шкоды чинили, зачым собравшыся поляцы, до которых и князь Константин Острозкии приехал, маючы не много при собѣ литвы и руси; билися с татари у Сокаля, преможене и побити суть наши от великости татаров»* [18, с. 2; 10, с. 169]. А Київський літопис про цю подію

повідомляє так: *«Року 1519 Татарє сь поляками зрадившєся, на голову нашихъ под Сокалемъ поразили, а другихъ въ Бугу потопили»*. Поіменний перелік загиблих у битві польських військових достойників подає Патріарший або Ніконовський літопис [19, с. 75; 11, с. 33-34].

Незважаючи на достатню кількість джерельних відомостей про Сокальську битву, в українській історіографії вона висвітлена ще недостатньо. Згадують про цю подію у своїх дослідженнях Денис Зубрицький [8, с. 23], Михайло Грушевський [6, с. 27-28], Іван Крип'якевич [9, с. 168], Наталя Яковенко [26, с. 71-72], Борис Черкас [24, с. 23-25] та ін. Однак в історико-краєзнавчому виданні «Історія міст і сіл УРСР» у статті про місто Сокаль немає навіть згадки про битву з татарами у 1519 році. Автор нарису обмежився лише зауваженням про спалення міста ординцями та перенесенням нової забудови з лівого на правий берег Західного Бугу [20, с. 722].

У польській історіографії це питання теж недостатньо висвітлене, а розглядається лише в контексті загальноісторичних подій XVI ст. Частково цієї події торкалися історики Петро Боравський [31], Станіслав Хербст [36], Павло Ясеніца [37], Лешек Подгородецький [44] та ін. Виняток становить рідкісна книжка Мацея Фафляка [33].

Зрештою, це зрозуміло, адже битва не принесла бажаної перемоги і слави, про які, звичайно, легше говорити, ніж про поразки. Отже, недостатня вивченість цієї події зумовлює актуальність її дослідження.

У роботі над історичним матеріалом ми послуговувались одним із головних наукових методів – принципом історизму, тобто об'єктивним вивченням обставин перебігу цієї битви.

Важливу роль у спрямуванні татар на українські землі відіграв зовнішньополітичний фактор. Адже відомо, що після розгрому Менглі Гіреєм військ Великої Орди хана Ших Ахмета на Лівобережній Україні, Кримське ханство стало наймогутнішою татарською державою у Східній Європі. Кримські хани прагнули підкорити інші татарські держави, а саме Астраханське

ханство і Касимівське князівство, і на їх основі створити східноєвропейську імперію. Але Москва перешкодила здійсненню цих планів, бо теж прагнула гегемонії в цьому регіоні [23, с. 98-99].

Про імовірний мотив татарського вторгнення в 1519 р. свого часу писав хроніст Мартин Бельський, який зауважував, що цей татарський напад мав відбутися за намовою московського князя Василя Великого (1505-1533). *«На той час Василь Великий, князь московський, побратавшись із ханом перекопським міцно заохотивши його упоминками*, виправив хана із 40 тисячами людей воювати руські землі короля Сігізмунда»* [41, с. 1007]. *«Василем III напали Волинь і Русь...»* [35, с. 458]. Про це ж писав і М. Балінський: *«Цар підмовив татар до нового нападу на Червону Русь, а сам власне військо аж до Вільно спрямував»* [29, с. 121].

Розрахунок московського царя, ймовірно, передбачав відвернення можливого вторгнення кримських татар до Московського князівства і спрямування ординського походу на Польщу для реалізації власних загарбницьких планів у Прибалтиці. Чи не про це якраз говорить хроніст О. Гваньїні: *«Року 1519 великий князь московський Василь, побратавшись із перекопським ханом і сильно його до себе привернувши упоминками, відправив його із 40 тисячами війська воювати руські землі; сам же мав вдертися до Литви з другого боку»*. Про наміри спільного з російськими військами походу у «лядську землю» не двозначно мовиться й у Патріаршому або Ніконовському літописі. На цю обставину звертав увагу й російський історик XIX ст. Афанасій Ярушевич, за спостереженнями якого Василій III, відправив багаті упоминки ханові підбурюючи його напасти на Литву одночасно із московським військом, однак останнє спізнилося, і татари в кількості 40 тисяч, під орудою калги Богатиря, вторглися в Галичину [4, с. 370; 11, с. 33; 27, с. 149].

* Упоминки – дарунки, що надсилалися «кримському цареві» з доброї волі, якими Польське королівство і Московія фактично відкуповувалися від татарських набігів.

Водночас не виключався й внутрі-політичний фактор. Зокрема Михайло Володимирський-Буданов пов'язував розігрування татарської карти із боротьбою між Литвою та Польщею за частину Поділля, захоплену поляками. *«Взаємна боротьба Литви й Польщі за частину Поділля, давала привід у залученні татар і турків»*, – писав дослідник [3, с. 14].

Отже, напад кримських татар на українські й польські землі у 1519 році міг бути зумовлений як зовнішніми, так внутрі-політичними чинниками.

Із початком вторгнення відбувся розрив союзу Криму з польським королем Сигізмундом, а напад на українські і польські землі татарська сторона виправдовувала збитками, завданими Криму від походів українських козаків, що доходили аж під Очаків. Для відновлення миру хан зажадав нових упоминків та пропонував свої послуги проти московського князя, з яким Литва вела війну. Характерно, що із московським князем хан проводив аналогічну політику*. Власне, похід козаків на володіння Кримського ханства, а саме на улуси перекоців біля Очакова, організований на початку літа

1519 року з метою затримати новий напад татар шляхом блокування дніпровських переправ, очевидно, послужив зручним приводом для вторгнення 40-тисячного кримського війська на українські землі в липні 1519 р. [2].

У трактуванні хронології Сокальської битви теж є певні відхилення. Сьогодні прийнято вважати, що битва відбулася 2 серпня 1519 року, проте у джерелах натрапляємо й на помилкове датування цієї події. *«Року 1518 битва сокальская»* [1, с. 125], занотував автор Острозького літописця. У Львівському літописі під 1518 роком читаємо: *«Битва [у] Сокаля була»* [1, с. 100]. А в Хроніці Литовській і Жмудській ця подія позначена аж під 1521 роком. *«Року 1521 татаре, вышовши, Белскую, Любелскую и Хелминскую землю звоевавши, поразили у Сокаля поляков...»* [22, с. 106]. Точне датування Сокальської битви надibuємо у Київському літописі першої чверті XVII ст. *«Рок 1519. Татаре зрадившис под Сокалем на голову наших поразили, а других в Бугу потопили»* [22, с. 103]. Достовірною є також хронологія згаданої події і в Літописі Дворецьких *«Року 1519-го под Сокалем бытва была з ордами»* [14, с. 227].

Якщо в українських літописах помітними є певні відхилення в хронології, то польські хроніки одноставно датують цю подію 1519 роком. Докладний опис битви під Сокалем подає у своїй хроніці Бернанд Ваповський. Повідомлення Б. Ваповського про цю битву вагоме й із точки зору достовірності, адже засноване воно на розповідях учасників події [32, с. 159-162; 42, с. 38].

Згадуючи у своїй хроніці про події 1519 року, М. Бельський зазначає, що напад татар розпочався ще у липні 1519 р. силами чисельністю у 80 тис. вершників, які через Волинь проникли в Руське, Белзьке та Люблінське воеводства [41, с. 1007-1008]. Інший хроніст – М. Стрийковський, повідомляючи про це вторгнення татар, писав: *«Місяця серпня 1519 р. татари звоювали Белзьку, Люблінську і Холмську землі»* [40, с. 392].

* Складність зовнішньополітичного становища Польщі і Литви полягала в тому, що незважаючи на мир з Османською імперією, їм доводилося потерпати від набігів кримчаків, що нагадували про необхідність регулярної виплатити данини (15 тис. злотих щорічно). Але в даному випадку Мехмед Гірей був зацікавлений у збереженні «сприятливих» політичних обставин для продовження кримських атак на Москву та затягуванні московсько-литовської війни. Хан подбав про те, щоб польсько-литовські війська у боротьбі з Москвою не досягли значної переваги, бо їхні надмірні успіхи могли схилити Василя III до пошуків миру із Сигізмундом. Тому не дивно, що після військових успіхів польсько-литовської армії у 1518 р. хан влітку 1519 р. організував великий набіг на українські землі. Проте цей наступ Криму на Польщу не ламав тодішньої стратегічної лінії Османської імперії у Східній Європі, а створював сприятливі умови для наступу Криму і Порти проти Московської держави та Угорщини (Греков Б. Османская империя, Крым и страны Восточной и Центральной Европы в первой четверти XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV – XVI вв. – М. : Наука, 1984. – С. 143).

Зайшовши в землі Руського воєводства Чорним шляхом*, ординці, ймовірно, перейшли на Кучманський тракт*, де знаходилися Гримайлів, Теробовля, Зборів, Золочів, які були зруйновані нападниками [36, с. 296; 43, с. 48]. Просуваючись у глиб краю, татари спустошили міста Жовкву і Лежайськ, а далі аж до Вісли [34, с. 48; 45, с. 40].

Три тисячі коронного війська під проводом великого маршалка коронного Станіслава Ходецького та подільського воєводи Мартина Кам'янецького не змогли їх стримати. До поляків приєдналося посполите рушення («служба земська») з Волині під проводом князя Острозького та коронні війська на чолі з великим гетьманом коронним Миколаєм Фірлеєм, так що загальна кількість польсько-українського війська зростає до семи тисяч [2].

До вирішального зіткнення польсько-українських військ із татарами дійшло 2 серпня 1519 р. поблизу Сокаля. *«Проти них наші жовніри-поляки, – пише О. Гваньїні, – виступили з руською шляхтою, до яких прибув і Костянтин (Острозький) зі своїми людьми. Тоді наші наздогнали татарські війська, котрі йшли назад* і гнали перед собою велику масу людей і худоби...»* [4,

с. 370, 371]. Проте поляки самі не наважувалися вступати в битву доки не приєднався К. І. Острозький із двохтисячним військом.

Очільником польсько-українсько-литовських військ був український князь Костянтин Іванович Острозький*. Командувач закликав своїх підлеглих до виваженості у прийнятті рішень, що можуть вплинути на результат майбутньої битви. Зокрема, враховуючи малочисельність армії (5 000 воїнів), князь радив польським командирам зайняти більш зручні позиції і дочекатися підходу додаткових військових сил, бо зайнята позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна. Князь, зокрема, радив дочекатися доки якась частина татар переправиться, а не нападати на усіх разом [41, с. 1008; 7, с. 97; 6, с. 28]. Це було зумовлено значною чисельною перевагою супротивника.

Військо К. Острозького складалися із волинського ополчення та польського допоміжного загону. Уточнюючи чисельність військових сил союзників під Сокалем, польський історик Станіслав Хербст зауважував, що об'єднані сили становили 7 тис. воїнів і включали волинську земську службу К. Острозького, посполите рушення під орудою маршалка Станіслава із Ходча, а також загони подільського воєводи Мартина Кам'янецького, тоді як татарські війська, очолювані сином хана Богатир Гіреєм налічували 40 тис. осіб. Це співвідношення підтверджується й джерелами, зокрема воно зазначено у листі коронного канцлера Петра Томіцького до познанського єпископа І. Любранського [36, с. 133]. Таку чисельність татарських військ вважають реальною й інші польські дослідники, зокрема К. Гурський і В. Войце-

* Чорний шлях – старовинний торговельний шлях; починався біля Перекопського перешийка, перетинав пониззя Дніпра, проходив верхів'ями р. Інгулець, Інгул, Тясмин, а далі повертав на Захід. Тут Чорний шлях розділявся на Кучманський шлях і ще два розгалуження північне і південне. Перше проходило поблизу Корсуня, Звенигородки, Богуслава, Лисянки, а південне: біля Шполи, Умані, Яніва, Дашевця. Біля Липовця обидва розгалуження з'єднувалися і прямували до Тернополя. На північ від Тернополя він з'єднувався з Кучманським шляхом. Далі Чорний шлях йшов на захід, у напрямку Львова. Цим шляхом користувалися кримські татари для нападів на Правобережжя та Західну Україну й Польщу в XVI – XVII ст.

* Кучманський шлях – одне з відгалужень Чорного шляху, яким у XVI – XVII ст. користувалися кримські й ногайські татари для нападів на Подільське й Руське воєводства та польські землі. Починався цей шлях у верхів'ях Інгулу, біля м. Вознесенська Миколаївської області, перетинав Південний Буг і прямував до м. Бар Вінницької обл., біля Тернополя з'єднувався з Чорним шляхом.

* Йдеться про тактику переслідування татар обтяжених здобиччю під час їхнього повернення до Криму, яку успішно застосовував К. І. Острозький.

* Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460-1530) – український князь, Великий гетьман литовський (1497-1500, 1507-1530), староста брацлавський, вінницький, звенигородський. Після поразки біля р. Ведроші (1500 р.) в районі Дорогобужа, потрапив до російського полону, звідки у 1507 р. утік до Литви. З 1507 р. староста луцький і маршалок волинський. Від 1511 р. каштелян віленський. Переможець татар під Вишневецом у 1512 і росіян під Оршею у 1513 роках. З 1522 р. – воєвода троцький. У 1527 р. розбив наголову татар під Вільшаницею біля Канева.

ховський [37, с. 161]. Наведені показники чисельності узгоджуються також із сучасними дослідженнями. *«Беручи до уваги, те що у татар, як звичайних кочівників, кожний чоловік був потенційним воїном, можна припустити, що в середині XVI ст. кримський хан за умови тотальної мобілізації усіх боєздатних чоловіків, міг вивести в поле 40-50 тис. воїнів»*, – писав російський історик В. Пенской [17, с. 58].

Очевидно, саме така кількість воїнів відповідала тогочасним мобілізаційним можливостям Кримського ханства. Проте М. Бельський і О. Гваньїні, мабуть, перебільшують ці показники, вказуючи аж 80 тис. татар, хоча в них, одночасно, фігурує й цифра 40 тис. воїнів. Сучасний дослідник цього періоду Борис Черкас реальною чисельністю татарських військ вважає 20 тисяч вояків [41, с. 1008; 4, с. 370; 25, с. 126]. Тут, мабуть, враховано, те що чисельність татарської військової одиниці – тисяча не завжди буквально відповідала даному числові.

Отже, співвідношення військових сил напередодні битви 7 тис. польсько-українсько-литовських військ проти 40 чи 20 тис. татарських засвічує повну чисельну перевагу напасників та слухність тактичних рекомендацій князя К. Острозького.

Командувач, як уже зазначалося, радив дочекатися тієї пори, коли частина татар перейде на правий берег Бугу й громити ординців по частинах. Або ж відтермінувати початок битви на один день для того, щоб дочекатися підходу військ Яна Творовського із Поділля [41, с. 1008; 36, с. 296]. Про ці наміри гетьмана литовського говорить і О. Гваньїні. Князь *«порадив ротмістрам та їхнім товаришам, щоб вони стали десь між водами, де через тісняву легше було б битися проти ворога, який не зміг би з ними зав'язати битву на широкому полі. Якби так не вдалося зробити, то щоб не переправлялися через Буг, а чекали, доки якась частина татар переправиться, і тоді з нею, а не з усією татарською силою, зійшлися в битві»* [4, с. 370-371]. На думку Юліана Бартошевіча, пропозиція князя К. Острозького про розташування польсько-українського війська у міжводді (між певними водними рукавами Бугу. – І.Т.) передбачала також

захист флангів польсько-українських сил і уникнення відкритого бою та розгром частини татарського війська на переправі. Не заперечуючи сказане, історик Борис Черкас зауважує, що К. Острозький *«пропонував утриматися від битви на відкритій місцевості і, використовуючи укріплення військового табору та Сокальського замку, дочекатися підкріплень»* [30, с. 83].

Таким чином, в умовах чисельної переваги противника К. Острозький намагався за всяку ціну уникнути великих втрат та можливого оточення своїх військ. Водночас він прагнув завдати ворогові нищівного удару в невіддільних для нього місцях, а саме під час переправи через Буг. Власне тому й наполягав не переправлятися самим, а дати змогу це зробити противнику. *«Князь благально просив своїх командирів відкласти бій хоча б до ранку, аби встигли підійти відділи Я. Творовського, литвини і волохи»*, – писав М. Бельський. Ідеться про молдавський кінний загін у 600 вояків, відділ Яна Творовського з 500 кіннотників та загони ополченців з волинської шляхти [41, с. 1008; 35, с. 459; 24, с. 24].

Однак керманічі польського коронного війська наполягали на невідкладному наступі на лівому березі Бугу, не чекаючи на переправу татар. Більше того, молоді польські командири звинуватили князя К. Острозького у нерішучості та небажанні слави для польського війська. Вони проігнорували застереження українського князя і змусили його розпочати бій за умов невіддільних для українсько-польських сил. Тоді розгніваний князь із нечисленними військом напав на татар [41, с. 1008; 35, с. 459], щоб врятувати союзників від цілковитого розгрому.

Польські війська форсували ріку й атакували татар, однак були засипані градом татарських стріл, тому не змогли розвернутися у бойовий порядок і понесли при тому серйозні втрати. Річ у тім, що татари стояли на протилежному високому березі Бугу й про напад на них не могло бути й мови. Але польські командувачі, на чолі із Фрідріхом Гербуртом, проігнорували пропозиції князя відкласти битву, дочекатися підходу допоміжних литовських і подільських загонів і

переправи самих татар. Більше того, вони розпочали переправу, не знайшовши надійного броду, тому чимало вояків втопилися. А ті з них, що перебралося, довго не могли піднятися до татар, які стояли на крутому березі ріки і зверху били поляків на вибір. І лише напад на татар К. Острозького з тилу змусив останніх розвернути війська проти волинян, і це дозволило полякам вибратися на берег і взяти участь у битві. Хроніст М. Бельський цей епізод описує так: *«Костянтин в іншому місці бродом переправив своїх волинян полякам на порятунок, і коли вклинився у татар, поляки із тих долин вибралися і зав'язали з татарами жорстокий бій»* [27, с. 149-150; 41, с. 1008].

Отже, оцінивши ситуацію як загрозливу, князь Острозький переправив своїх солдатів іншим бродом і зв'язав татар боєм, що дозволило, нарешті, польським військам розвернутися до битви. Оскільки татари мали значну кількісну перевагу, а терен був важким для дій лицарської кінноти, польсько-литовські війська були обійдені з флангу. Наприкінці бою більшості польських і литовських вояків удалося пробитися з оточення і відійти.

У результаті непогодженості дій польського війська значними були втрати серед його командного складу. Загинула й потрапила в полон більша частина ротмістрів (14 осіб). У цій битві загинули князі Василь, Олександр і Лев Корецькі, Василь Четвертинський, Олександр Буремський та інші військові достойники, такі як, Михайло Соколовський, Ольбрахт Бучацький, Станіслав Мишковський, Ян Скорутський, Фрідріх Гербурт, Микола Фірлей [2; 27, с. 150; 38, с. 447-448; 4, с. 371]. *«Днем нищівної поразки руських ротмістрів, – писав польський історик Людвік Колянковський, – була безладна битва 2 серпня 1519 р. на зарищах Сокаля. У бою із чамбулами Мехмед Гірея полягло більше десяти ротмістрів»* [39, с. 148-149; 11, с. 33-34].

Несправедливе намагання відомого вченого звинуватити в поразці під Сокалем руських (українських) ротмістрів є спробою перекласти вину за невдачу на українську сторону. Однак вона є непереконливою й упередженою, тому що прізвище головного

винуватця поразки відоме – це Фрідріх Гербурт та його прихильники. Останній, відчуючи свою провину та неминучі докори, умисне кинувся на татар, щоб бути убитим. Більше того, сам польський хроніст М. Бельський прямо говорить, що то була *«гаряча польська молодь»*, котрій руський гетьман К. Острозький радив утриматися від наступу. Власне на цьому наголошує й інший польський хроніст М. Стрийковський: *«Татари розгромили наших під Сокалем, бо ті не хотіли слухати розумної поради гетьмана литовського К. Острозького, який прибув з литвинами і руськими (українцями. – І.Т.) рятувати поляків»* [41, с. 1008, 1009; 40, с. 392].

Однак повернімося до обставин самої битви, яка, за описом О. Гваньїні, відбувалася чомусь не на лівому, а на правому березі Бугу. *«Польські загони стали переправлятися через Буг на татар, які вже були готовими до бою. Перебравшись на правий берег Бугу, вони (поляки) були засипані татарськими стрілами»* [4, с. 371; 36, с. 296]. Отож переправа польського війська лише послабила наступальні можливості основних військових сил К. Острозького і прискорила їхній розгром.

Якими ж були дії татарського війська? Якщо кримські воєначальники відчували, що перевага на їхній стороні, а місцевість сприятлива для дій легкої кінноти, й високими є шанси на перемогу (або ж противник змушував татар прийняти бій), то вони наважувалися на битву [17, с. 59]. Мабуть, саме такими міркуваннями керувалися татарські воєначальники під Сокалем у серпні 1519 року. Ба, навіть у сприятливих для себе випадках ординці намагалися діяти так, щоб із найбільшою ефективністю використати свої головні тактичні переваги – швидкість, маневр і масовий обстріл ворога із луків. *«Вони (татари. – І.Т.) дуже відважно вступають у битву з ворогом здалека, – зауважував, С. Герберштейн, – однак це триває недовго: далі вони демонструють навмисну втечу і, відчувши сприятливий момент, пускають стріли назад у переслідувачів, а потім, несподівано повернувши коней, знову нападають на розпорошені ряди ворога. Коли ж їм доводиться битися у*

відкритому полі, й неприятель знаходиться на віддалі польоту списа, тоді татари вступають у бій не бойовим порядком, а «вигинають» своє військо і кружляють навколо ворожого, оточуючи його з усіх сторін, щоб точніше і зручніше стріляти у ворога. Такий вид бою за своєю схожістю нагадує танок, тому й зветься у них танцем» [5, с. 168].

Очевидно, такі тактичні прийоми були застосовані татарами й на полі битви під Сокалем для того, щоб оточити поляків. Тут, зокрема, застосовано масовий обстріл ворога із луків та кружляння з оточенням. Підтвердження цього знаходимо в описі Сокальської битви О. Гваньїні. «На лівому березі ріки, – писав хроніст, – було згарище містечка (Сокаля), яке спалили татари. Оскільки вони (поляки) не знали про доли та балки, то почали входити до них, а татари, які стояли вгорі на безпечному місці, стріляли з луків по них та по їхніх конях. Поляки ж через загорожі, паркани та різні перешкоди не могли дістати татар ні рукою, ні стрілами. Побачивши це, Костянтин вдарив на татар на іншому місці, а поляки сяк-так із тих низин на ліпше місце вибрались і зв'язали з татарами жорстоку битву. Бій проходив на зраному полі, через що піднялася така курява, що наші майже нічого не бачили. Після цього потроху облягли наших, б'ючись у центрі» [4, с. 371].

Про це критичне становище польсько-українсько-литовського війська польський дослідник К. Гурський писав: «Розпочавши наступ, поляки й волиняни потрапили в оточення» [35, с. 459]. Однак наведене узагальнення хибує неточністю, бо якби волиняни на чолі із Острозьким потрапили в оточення, то не змогли б здійснити маневр і завдати удару в іншому місці, тому оточеними були лише польські частини. Підтвердження цього знаходимо у Хроніці Литовській і Жмудській, де відмічено, що, власне, литовське військо ніяких збитків не зазнало. «А войско литовское не отнесло жадного уцербьку, бо Константин на лѣвом скридлѣ стоячи з своїми литвою и русью, з шанцов албо з обозу выходячи, татар от себе отбивали и пречь отогнали» [32, с. 106].

Отже, головний удар татари все-таки завдали по центру і з правого флангу, де знаходилися польські хоругви.

На руїнах Сокаля поміж огорожами, куди потрапили поляки, неможливо було організовано піднятися до бою через розпорошеність військових лав. У даному випадку, на думку Б. Черкаса, «кримці, очолювані Богатир Гіреєм застосували власну класичну тактику. Спершу вони обманним підступом заманили служебних (найманців) на незручне для них місце біля спаленого Сокаля, де бойовий стрій наступаючих змішався. Скориставшись із замішання, перекопці оточили поляків» [24, с. 24].

І лише коли К. Острозький переправив волинян нижнім бродом і затримав татар, поляки таки зуміли відновити і розгорнути бойові порядки та у відкритому полі розпочати битву. Однак чисельна перевага напасників, труднощі просування польської кінноти по зраному полю, а також намагання ординців оточити наступаючих змусили польсько-українсько-литовське військо до відступу, який розпочався втечею із поля бою його керманічів [36, с. 296]. За словами М. Бельського «битва ця була на ріллі, котра, будучи збурена кіньми, спричинила сильну куряву, в якій не було нічого видно, тому татари наших поволі обійшли, б'ючись у центрі». Розуміючи безвихідність свого становища та неминучу поразку князь К. Острозький, подільський воєвода Мартин Кам'янецький та коронний маршалок Станіслав Галицький покинули армію і заховалися у Сокальському замку. Однак це не була звичайна втеча з поля бою, як сповіщає літописець, а бойовий прорив із оточення. Від повного знищення поляків врятував К. Острозький із волинцями та загонами кам'янецького каштеляна Мартина Кам'янецького та Станіслава Ходецького, королівського маршалка і львівського старости. Вони зуміли пробитися крізь татарське військо й сховатися за укріплення Сокальського замку [41, с. 1009; 1, с. 58; 24, с. 24].

Враховуючи край несприятливі обставини відступу згаданих військових сил, важко погодитися із М. Бельським і О. Гваньїні з приводу втрат поляками лише 1 200 вояків, а татарами – аж 4 000 воїнів (завдяки кращому

озброєнню поляків) [41, с. 1009; 4, с. 371]. Між тим польські історики К. Гурські та Ст. Хербст погоджуються із вищенаведеним співвідношенням втрат [35, с. 459; 36, с. 296]. На нашу думку, за цією згодою криється намагання приховати ганебність поразки й сумнівні дії польського командування, які українські літописці й польські хроністи справедливо пов'язували із легковажними «гарячими головами молодих» польських командирів.

Стосовно людських втрат, то в ті часи вони трактувалися не тільки як суто військова, а й соціальна та економічна невдача. «Кожна така втрата, – зауважує Л. Колянковский, – була не лише військовою поразкою, але й справжнім розоренням казни, котра мусила відшкодувати збитки родині кожного убитого або полоненого. Отож відшкодування казни за загиблих у Сокальській битві становило 2 102 флорини готівкою й 1 944 флорини сукном» [38, с. 478]. На основі цих витрат, очевидно, і встановлено число жертв цієї битви.

Сокальська битва зайвий раз засвідчила недостатню обороноздатність краю, нездатність малочисельних військових сил (головним чином приватних військових хоругв) Польської Корони ефективно протистояти напасникам. Як наслідок, ординцям вдалося дійти аж до Вісли, спустошити Подільське і значну частину Руського та Люблінського й Холмського воєводств, і безперешкодно повернутися з великим ясиром. «Татари, забравши трофеї – корогви й труби – з полоном і здобичею пішли собі додому через Волинь», – зазначав М. Грушевський [4, с. 371; 9, с. 168; 13, с. 300-304; 6, с. 27-28].

Сокальська катастрофа хоча й була шоком для підданих Корони, але не позбавила уряд рішучості та енергії. Були видані накази про набір нового тритисячного війська. Розпочато реформування оборони українських земель, яке передбачало створення двох оборонних ліній. Першу утворював розташований на Поділлі загін Яна Творовського із 600 служилих. Він мав завдання нести сторожову й розвідувальну службу, а також бути ядром ополчення у випадку нападу степовиків. Другу лінію складало

основне військо (кіннота, піхота, артилерія), в районі замків Олесько й Залісці. Польські воєначальники зобов'язані були координувати свої дії з князем Костянтином Острозьким – керівником оборони українських земель. Наступні події довели, що реформована оборона витримала перевірку. Наприкінці літа й на початку осені 1520 року двотисячне кримське військо, що вторглося на Поділля, було перехоплено й розгромлено [24, с. 24, 25].

Розглядаючи причини поразки польсько-українсько-литовських військ під Сокалем, варто згадати про мляві дії шляхти, яка «як завжди спізнилася із залученням до бою та протавила той момент, коли ворожі сили були роз'єднані» [35, с. 459]. Шляхетське ополчення не вступило своєчасно в бій із татарами й цим самим теж прискорило загальну поразку основних сил польської армії. На думку королівського секретаря і дипломата Венцеслава Міколаєвича, відомого в історії як Міхалон Литвин, у цій битві перевагу отримала татарська військова тактика. «Адже біля Сокаля, – писав мемуарист, – вони (татари) подолали нас не військовою силою, але хитрість і складність місцевості посприяли їм. Наше військо полягло, підступно замануте на місце цойно спаленого міста (Сокаля. – І.Т.), де скрізь виднілися провалля льохів, тобто підземель, ям і підземних ходів» [12, с. 67-68]. Така місцевість дійсно була незручною для розгортання бойового строю. Дослідник Юліан Бартошевіч у цьому зв'язку стверджує, що «хитрий ворог приготував там ями й заглиблення (пастки. – І.Т.), куди наші один за одним попадали, а коли починали вибиратися, то татари із-за огорожі стріляли в них із луків» [30, с. 83].

Отож тактична хитрість татар полягала саме в тому, щоб виманити польське військо на незручні для нього позиції на руїнах Сокаля та в заздалегідь підготовлені пастки, потрапивши у які жовніри ставали зручними мішенями для ординських лучників. Власне це повідомлення М. Литвина, на нашу думку, ілюструє скоріше другий етап битви, коли польські загоны уже вибралися на лівий берег Західного Бугу. Тоді як низини і балки, що ними проходило польське військо під обстрілом татарських лучників, про які

згадує О. Гваньїні, слід розуміти як русло річки Буг із його високими і крутими берегами, на які вибиралися польські вояки для того, щоб вступити у вирішальний бій із татарами. Якщо допустити, що усе було саме так, то можна говорити про два різні епізоди битви, зафіксовані у згаданих джерелах: форсування водної перешкоди, про що повідомляє Гваньїні, й далі розгортання битви на території зруйнованого Сокаля, про яке розповідає мемуарист М. Литвин.

Таким чином, проігнорувавши пораду великого литовського гетьмана князя Костянтина Острозького утриматися бодай до ранку від зіткнення із татарами, польське військо керівництво спровокувало командувача розпочати передчасно битву й самовільно вступило в бій. Так через зухвалу позицію польської частини командування, яка знехтувала розсудливими порадами князя К. Острозького щодо стратегії і тактики ведення бойових дій проти татар, польсько-

українсько-литовські війська зазнали поразки в цій битві, втративши 1 200 вояків. До неї призвели також недостатня маневреність та мобільність бойових підрозділів, зокрема кавалерії та шляхетського ополчення.

Від цілковитого оточення й розгрому польсько-українсько-литовські сили врятував князь К. Острозький, який зумів відволікти на себе татар і в такий спосіб допоміг польським жовнірам вибратися у відкрите поле й розгорнути бойовий стрій для відкритого бою. Однак на флангах польська кіннота виявилася неактивною, оскільки її маневреність сковувала рілля, в якій загрузли важкі польські гусари. За таких умов чисельна перевага татар дозволяла противнику повністю оточити польсько-українське військо. Щоб цього не сталося, гетьман К. Острозький наказав відступати. Битва закінчилася перемогою татар, які з великим ясиром і здобиччю повернулися до Криму.

Джерела та література

1. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К. : Наукова думка, 1970. – 198 с.
2. Битва під Сокалем (1519). Інтернет – ресурс // <http://uk.wikipedia.org/wiki>
3. Володимирський-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1890. – Том II. – 644 с.
4. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської о. Ю. Мицик. – К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
5. Герберштейн С. Записки о Московии // Перевод с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко ; Под ред. В. Л. Янина. – М. : Издательство МГУ, 1988. – 430 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.
7. Дзига Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К. : Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
8. Зубрицкий Д. Галицкая Русь въ XVI столѣтїи // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторїи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ. – М. : Университетская типографія, 1862. – Кн. 1. – 84 с.
9. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упорядник Б. З. Якимович – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
10. Летописи Белорусско-Литовские. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. – Т. XXXV. – М. : Наука, 1980. – 305 с.
11. Лѣтописный сборникъ, именуемый патрѣаршею или никоновскою лѣтописью // Полное собраніе русскихъ летописей изданное по высочайшему повелѣнію императорскою археографическою комиссією. – Т. 13 (первая половина). – Санкт-Петербургъ, 1904. – 302 с.
12. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Перевод В. И. Матузовой; отв. ред. А. Л. Хорошкевич. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 151 с.
13. Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 432 с.
14. Мыщк Ю. «Летописецъ» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники АН СССР, института истории СССР. – М., 1984. – С. 219-234.

15. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. // *Мандрівець*. – 2010. – № 1. – С. 15-23.
16. Панасенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Феодалізм на Україні: збірник наукових праць*. – К. : Наукова думка, 1990. – 132 с.
17. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // *Восток (Oriens)*. – 2010. – № 2. – С. 56-66.
18. Руська «кройника» з XVII в. / Подав Арістарх Крижановский Ч.С.В.В. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – 1904. – Т. 62. – Кн. 4. – Misc. – С. 1-3.
19. Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль Губернатор. – Киевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. – 322 с.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 798 с.
21. Уляновський В., Яковенко Н. Київський літопис першої чверті XVII ст. – Ч. II. Кройника о ранних речах тут найдеш чого треба // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 5. – С. 103-113.
22. Хроника Литовская и Жмойтская, и Быховца // *Полное собрание русских летописей*. – Т. XXXII. – М., 1975. – 214 с.
23. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть*. – К., 2000. – С. 97-118.
24. Черкас Б. Оборона українських земель від турецько-татарської агресії у 1515-1519 рр.: досвід польсько-литовсько-українського співробітництва // *Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива*. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 18-27.
25. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
26. Яковенко Н. Костянтин Острозький // *Історія України в особах: Литовсько-польська доба* / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. – К. : Україна, 1997. – 272 с.
27. Ярушевич А. Ревнитель православія, князь Константинъ Ивановичъ Острожскій (1461-1530) и православная литовская Русь въ его время. – Смоленск, 1896. – 249 с.
28. *Acta Tomiciana*. – Т. 5: Tomus Quintus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum, et Rerum Gestarum; Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regis Polonie et Magni Ducis Lithuanie 1519-1521. – Poznań, 1855. – 416 с.
29. Baliński M. *Historia Polski*. – Warszawa, 1844. – 248 s.
30. Bartoszewicz J. *Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i Tatarami*. – Warszawa, 1859. – 153 s.
31. Borawski P. *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986 – 316 с.
32. *Chronicorum V. Vapovii pars posterior [...] / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z społecznych historyków objaśnił J. Szujski] // Scriptores Rerum Polonicarum*. – Т. 2. – Cracoviae, 1874. – XXX, 363 s.
33. Faflak M. *Bitwa pod Sokalem*. – Warszawa, 1970. – 46 s.
34. Gašiorowski St. *Tatarzy niewolnicy na służbie Panów Żołkiwskich w XVII w.* // *Studia Historyczne*. – Rocznik XXXVIII. – Zeszyt. – Warszawa, 1995. – S. 481-489.
35. Gurski K. *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów* // *Biblioteka Warszawska*. – 1891. – Т. 2. – Zeszyt 6. – S. 448-458.
36. Hetrbst St. *Potszeba historii, czyli o polskim stylu życia. Wybor pism*. – Warszawa., 1978. – 387 s.
37. Jasienica P. *Polska Jagiellonów*. – Tom II. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. – 278 s.
38. Kolankowski L. *Obrona Rusi za Jagicellonów na przelomie XV i XVI wieku* // *Z księgi Pamiętkowej ku czci Bolesława Orzechowicza*. – Lwow, 1916. – S. 466-480.
39. Kolankowski L. *Roty Koronne na Rusi i Podolu 1492-1572* // *Ziemia Czerwińska*. – Lwów, 1935. – Roc. 1. – S. 141-174.
40. *Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi Maciej Strykowskiego*. – Warszawa, 1846. – Tom II. – 572 s.
41. *Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego*. – Т. 2. – Ks. IV, V. – Sanok, 1856. – 1064 s.
42. Lukas S. *Rozbior pjdługoszowej części Kroniki Bernarda Wapowskiego* // *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie*. – Т. XI. – Kraków : Akademia Umiejętności, 1879. – S. 3-79.
43. Popławska D. *Początki Złoczowa XV – XVI w.* // *Biblioteka Złoczowska. Szkicy Historyczne*. – Kraków, 1996. – 113 s.

44. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV – XVIII w. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1987. – S. 316.
45. Waławender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1587. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
46. Wojcechowski Z. Zygmunt Stary (1506-1548). – Warszawa, 1987. – 330 s.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Тимів І. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.11.2012 р.

*Історія
міжнародних відносин*

АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ

Проаналізовано зміст американсько-китайських відносин за адміністрації Барака Обами, тенденції їх розвитку, сфери спільних інтересів і суперечностей двох держав, вплив на двосторонні відносини нової азійсько-тихоокеанської стратегії Вашингтона.

Ключові слова: американсько-китайські відносини, адміністрація Обами, Азійсько-Тихоокеанський регіон.

Проанализирована суть американско-китайских отношений при администрации Барака Обамы, тенденции их развития, сферы общих интересов и противоречий двух государств, влияние на двухсторонние отношения новой азиатско-тихоокеанской стратегии Вашингтона.

Ключевые слова: американско-китайские отношения, администрация Обамы, Азиатско-Тихоокеанский регион.

The paper studies a nature of U.S.-Chinese relations, their main developments, the spheres of common interests and contradictions between the U.S. and China, and the influence of a new Barack Obama administration Asia-Pacific strategy on mutual relations.

Keywords: U.S.-Chinese relations, Barack Obama administration, Asia-Pacific.

За короткий проміжок часу, що пройшов від завершення біполярної епохи, відбулися значні зміни в системі міжнародних відносин. Після короткочасного періоду глобального домінування США процес формування багатополюсного світу на початку XXI ст. прискорився. Різко зросла вага Східної Азії в світовій політиці, значною мірою за рахунок перетворення Китаю на локомотив розвитку регіональної і світової економіки, особливо в умовах глобальної фінансово-економічної кризи, що розпочалася в 2008 р. Посилився вплив Китаю на вирішення регіональних і глобальних проблем. В цих умовах американсько-китайські відносини стали ключовими для збереження стабільності й поступової трансформації існуючого світового порядку.

Відносини між США і КНР перебувають в центрі уваги світових дослідницьких центрів, їх вивченню присвячено численні наукові публікації [1]. У вітчизняній історичній і політичній науці вони отримали найбільш глибокий аналіз в працях О. В. Шевчука, М. А. Тарана, Л. А. Лещенка, В. І. Голов-

ченка, ін. [2]. Метою даного дослідження є аналіз американсько-китайських відносин за адміністрації Б. Обами, їх стану, характеру, тенденцій розвитку, основних суперечностей і сфер спільних інтересів.

Адміністрація Б. Обами прийшла в офіс, шукаючи кооперативного партнерства з Китаєм, обстоюючи позицію, що створення позитивних і усебічних відносин співробітництва між США і Китаєм важливе для миру і безпеки в Східній Азії, вирішення глобальних проблем. Вже в програмній статті кандидата в президенти Б. Обами «Відновлення американського лідерства», опублікованій влітку 2007 р., зазначалася необхідність спонукати Китай відігравати «відповідальну роль як зростаючої влади» у вирішенні спільних проблем XXI століття. «Ми будемо конкурувати з Китаєм в деяких сферах і співробітничати в інших. Наше важливе завдання полягає в тому, щоб побудувати відносини, які розширюють співробітництво і водночас зміцнюють нашу здатність конкурувати» [3].

В основу зовнішньополітичної стратегії США за адміністрації Б. Обама було покладено принципи поєднання ідеології й прагматизму; концепцію «розумної влади», що реалізується шляхом використання повного набору дипломатичних, економічних, військових, політичних, юридичних і культурних заходів, їх правильної комбінації для кожної конкретної ситуації; визнання взаємозалежності світу, спільності загроз і викликів, що робить проблематичним одноосібне лідерство США. Вирішальну роль в реалізації зовнішньої політики покладено на дипломатію, на відміну від силових методів попередньої адміністрації Дж. У. Буша.

Визнання нової глобальної розстановки сил засвідчила ініціатива одного з провідних теоретиків зовнішньої політики США З. Бржезінського, оприлюднена ним в січні 2009 р., про створення «великої двійки» («G2») між США і Китаєм [4]. В квітні 2009 р. в умовах розгортання найбільш гострої фази глобальної фінансової кризи між президентами Б. Обамою і Ху Дзінтао досягнуто домовленість про розширення економічних переговорів на рівні кабінетів США і Китаю, які розпочалися за адміністрації Дж. У. Буша, до рівня «Американсько-китайського стратегічного і економічного діалогу», що охоплює широке коло двосторонніх, регіональних і глобальних питань поточного і довготривалого стратегічного інтересу. Його перший раунд за участю держсекретаря США Х. Клінтон, міністра фінансів США Т. Гейтнера, члена Держради КНР Дай Бінго і віце-прем'єра КНР Ванг Кішана відбувся у Вашингтоні в липні 2009 р. Центральними під час переговорів були наступні проблеми: економічне одужання й відновлення світової економіки; зміна клімату і «чиста» енергетика; безпека; розвиток. У виступі держсекретаря Х. Клінтон на переговорах зазначалося, що в наступні десятиліття великі держави буде вирізняти не здатність домінувати і розділяти, а спроможність вирішувати проблеми. Але реальність така, що жодна країна не може здолати сучасні виклики одна, їх вирішення вимагає нової глобальної архітектури. Тож, хоч в минулому відносини між США і Китаєм

розвивалися під впливом ідеї про баланс влади між великими державами, нове мислення ХХІ-го століття може призвести до зрушень «від багатополюсного до багатопартнерського світу» [5]. Отже, підкреслено бачення Вашингтоном нового статусу Китаю як глобального центру сили і важливого партнера США у вирішенні глобальних проблем.

В листопаді 2009 р. відбувся візит президента Обама до Китаю, під час якого наголошувалося, що США не намагаються стримувати піднесення Китаю і вітають його як сильного, процвітаючого й успішного члена спільноти націй. Проте з кінця 2009 р. почалося помітне погіршення американсько-китайських відносин, що було оцінено експертами в термінах початку «другої холодної війни».

Вирішальний вплив на американсько-китайські відносини мали успадковані з попереднього періоду проблеми фінансового і торгівельного характеру, пов'язані з існуванням значного торгівельного дефіциту США в торгівлі з КНР, що загострилися в умовах глибокого спаду американської економіки під впливом глобальної кризи. Дискусії стосувалися двох основних проблем – обмінного курсу юаня і американського боргу. Починаючи з 2008 р., Китай став основним кредитором США. В умовах глобальної фінансової кризи китайські інвестиції в боргові зобов'язання США різко зросли. Значною мірою інвестиції Китаю в державний борг США були пов'язані з тим, що американський ринок залишався критично важливим для експортно-орієнтованої китайської економіки (перед кризою на США доводилося близько 19 % експорту КНР). Рівноцінний ринок в близькій перспективі Китай знайти не міг. Якщо станом на січень 2008 р. в американські урядові облігації було вкладено 492,6 млрд. дол. золотовалютних резервів КНР, на травень 2009 р. – вже 801,5 млрд. дол. Станом на травень 2011 р. Китай володів 36 % усіх іноземних боргових зобов'язань американського уряду (16 % усього державного боргу США). У серпні 2011 р. вони склали 1 трлн дол. [6].

Така ситуація створювала значні ризики як для США, так і для КНР. Курс

адміністрації Обами на здешевлення долара та обмеження імпорту викликав стурбованість Пекіну, в інтересах якого було збереження міцного долара та стабільного обмінного курсу американської валюти, безперешкодний експорт китайської продукції на американський ринок. Від цього залежали безпека китайських інвестицій в боргові зобов'язання США та економічне становище самого Китаю. Вашингтон, у свою чергу, критикував Пекін за штучне заниження обмінного курсу юаню, що створювало переваги для китайського експорту на американський ринок і спричинило значний дефіцит США й інших країн в торгівлі з Китаєм, а врешті – глобальний фінансовий дисбаланс.

Значною мірою охолодженню відносин сприяли заходи Вашингтону, спрямовані на повернення лідерства США в Південно-Східній Азії (ПСА) і більш широкому Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), втраченого внаслідок Азійської фінансово-економічної кризи 1997-1998 рр. й глобальної війни з тероризмом за адміністрації Дж. У. Буша. Вони виявилися у зміцненні військово-політичних відносин США з союзниками; в інтенсивних контактах з АСЕАН; в поглибленні співробітництва в сфері оборони з Індонезією, налагодженні стратегічного партнерства з В'єтнамом і військового співробітництва з Камбоджею, у встановленні нового стратегічного партнерства з Новою Зеландією тощо. В березні 2010 р. США рішуче стали на бік Республіки Корея в конфлікті з КНДР через затоплення судна «Чеонан»; у вересні 2010 р. під час японсько-китайського конфлікту через о-ви Сенкаку одразу виступили на боці Японії, заявивши, що ця територія покривається американсько-японським оборонним договором.

Відбулося активне залучення Вашингтона як посередника до урегулювання ситуації в Південно-Китайському морі, де відновилися давні суперечності між країнами-претендентами через о-ви Спратлі. Держсекретар Х.Клінтон заявила на ханойському саміті АСЕАН в жовтні 2010 р., що багатостороннє рішення давніх диспутів в Південно-Китайському морі є сферою національних інтересів США, оголосивши таким чином про «повернення»

США до Південно-Східної Азії в контексті питання морської безпеки і «свободи морів». Найбільш чутливим питанням для Пекіну був продаж американської зброї Тайваню. Усі ці акції сприймалися керівництвом КНР як антикитайські і розглядалися в термінах здійснення США стратегії стримування.

Водночас зростання взаємозалежності Вашингтону і Пекіну, особливо в фінансово-економічній сфері, примушувало їх координувати свою політику в рамках двостороннього діалогу. Сигналом до поступового покращення двосторонніх відносин став успішний візит до США президента КНР Ху Цзінтао в січні 2011 р. В травні 2011 р. США відвідав начальник генерального штабу НВАК генерал Чен Бінгде, що стало важливим кроком для відновлення військових зв'язків між двома країнами. В червні 2011 р. відбулися перші американсько-китайські консультації зі справ Азійсько-Тихоокеанського регіону тощо. За таких обставин в травні-червні 2011 р. Вашингтон уник критики Китаю за чергові інциденти в Південно-Китайському морі, заявивши, що США не підтримують жодну сторону. На щорічній конференції з безпеки в Сінгапурі (червень 2011 р.) секретар оборони США Р.Гейтс відзначав, що військові відносини між двома країнами після регресу останніх років перебувають на «позитивній траєкторії».

В серпні 2011 р. на запрошення віце-президента КНР Сі Дзінпіна Китай відвідав віце-президент США Джо Байден. Під час переговорів, що відбулися через тиждень після історичного пониження кредитного рівня США, йшлося про домінування у відносинах між двома державами економічних проблем, про їх «відповідальність» зміцнити координацію макроекономічної політики, щоб разом відновити впевненість інвесторів і глобальну економічну стабільність [7]. Водночас метою переговорів було зміцнення контактів з майбутнім поколінням китайських лідерів, оскільки очікується, що саме Сі Дзінпін очолить партію в 2012 р. і буде обраний президентом в 2013 р.

Суперечливий вплив на американсько-китайські відносини мало азійсько-тихоокеанське турне президента Обами в

листопаді 2011 р., під час якого він взяв участь в саміті АТЕС (Гонолулу, Гавайї), в третьому саміті «АСЕАН-США» і Східно-азійському саміті (Балі, Індонезія), відвідав Австралію, провів двосторонні зустрічі з лідерами Індії, Індонезії, Малайзії, Філіппін. Виступаючи з програмною промовою в австралійському парламенті, Б. Обама оприлюднив рішення своєї адміністрації зробити присутність в АТР «основним пріоритетом» зовнішньої політики США. У зв'язку з цим, за його словами, скорочення оборонних витрат США не відбудеться за рахунок АТР: *«Ми будемо постійно зміцнювати наші можливості... Наші постійні інтереси в регіоні вимагають нашої постійної присутності. Сполучені Штати є Тихоокеанською державою і ми тут для того, щоб залишитися»* [8].

Нова азійсько-тихоокеанська стратегія США була підсумована заступником держсекретаря, головою Бюро зі східноазійських і тихоокеанських справ К. Кемпбеллом у шести основних позиціях: по-перше, поглиблення і розширення альянсів з Японією, Республікою Кореєю, Австралією, Таїландом й Філіппінами; по-друге, будівництво нових партнерств з новими регіональними гравцями – Китаєм, Індією, Сінгапуром, Індонезією, В'єтнамом, Малайзією і Новою Зеландією; по-третє, збільшення зобов'язань і взаємодії з регіональними інституціями АСЕАН, АРФ, Східноазійський саміт і Форум тихоокеанських островів; по-четверте, здійснення політики забезпечення більш територіально розосередженого, операційно гнучкого, політично стійкого становища військових сил у регіоні; по-п'яте, робота в напрямку просування вільної торгівлі й створення кращих умов для американського бізнесу; по-шосте, просування прав людини і демократичних цінностей від В'єтнаму до Бірми [9].

Ініціативи адміністрації Обама, висунуті в ході його Тихоокеанського турне (про створення першої тривалої присутності США в Австралії, про посилення значення Східноазійського саміту після вступу до нього США на противагу форуму «АСЕАН+3» тощо) викликали негативну реакцію Пекіну і

були розцінені в термінах «стримування», незважаючи на постійні заяви адміністрації Обама, що поглиблення відносин з країнами АТР не відбувається за рахунок Китаю, що розширення зв'язків з Китаєм є її пріоритетним завданням. Хоча, виступаючи на регіональних самітах в листопаді 2011 р., президент Обама зайняв більш наступальну позицію по відношенню до Китаю, закликавши Пекін «грати за правилами»: *«Ми хочемо й далі розвивати конструктивні відносини з китайським урядом, але будемо твердим, наполягаючи на тому, щоб він діяв за тими ж правилами, що й усі»* [10].

Цю тезу президент Обама повторив і під час зустрічі з віце-президентом КНР Сі Дзінпіном в ході його візиту до Вашингтону в лютому 2012 р.: *«США вітають мирне зростання Китаю»*, але прагнуть працювати з Китаєм за одними й тими ж правилами, коли йдеться про світову економічну систему. Це передбачає здійснення Китаєм практики чесної торгівлі, що призведе до більш збалансованих торгівельних потоків Китаю не лише з США, але також з усім світом. Під час переговорів піднімалося також питання про дотримання прав людини в Китаї, що знову стало пріоритетним в порядку денному адміністрації Обама в умовах передвиборчої президентської кампанії.

В квітні-травні 2012 р. значного резонансу набула «справа Чен Гуанченга», сліпого китайського активіста, який, перебуваючи після ув'язнення під домашнім арештом, зміг добратися до американського посольства в Пекіні й попросити там захисту для себе і своєї сім'ї. Вона виникла напередодні третього раунду Американсько-китайського стратегічного діалогу (травень 2012 р.) і могла спричинити ускладнення в двосторонніх відносинах. Але китайські власті пішли на поступки і дозволили Чен Гуанченгу і його сім'ї залишити країну для навчання в США.

Більш серйозним приводом для погіршення двосторонніх відносин міг стати черговий філіппінсько-китайський конфлікт в Південно-Китайському морі, що розпочався в квітні 2012 р. за міліну Скарборо. Подібна ситуація мала місце в 1994 р., коли Китай окупував Риф Пангалібан, відомий як Риф Місчіф.

Цього разу Філіппіни не лише звернулися за підтримкою до свого союзника США, але й закликали філіппінську діаспору в усьому світі організувати акції протесту біля китайських посольств і консульств, щоб привернути увагу світової спільноти до неправомірних дій Пекіну.

Хоч Вашингтон знову повторив, що не підтримує в даному конфлікті жодну сторону, вже після гострого дипломатичного конфлікту між Філіппінами і КНР за острови Спратлі в Південно-Китайському морі в травні-червні 2011 р. почалося помітне зближення між Філіппінами і США. В листопаді 2011 р. підтверджено союзні зобов'язання між двома країнами за договором 1951 р., визначено спільне бачення стратегічного, політичного, економічного співробітництва в XXI ст. В січні 2012 р. відбувся другий раунд щорічного Двостороннього стратегічного діалогу між США і Філіппінами, в квітні 2012 р. – перший двосторонній саміт у форматі «2+2» за участю міністрів закордонних справ і міністрів оборони. З іншого боку, щоб мати можливість впливати на ситуацію в Південно-Китайському морі без конфронтації з Китаєм держсекретар Клінтон закликала конгресменів ратифікувати Конвенцією ООН про морське право (1982 р., вступила в силу в 1994 р.) до кінця 2012 р. В кінці травня 2012 р. вона виступила з обґрунтуванням цієї ідеї перед сенатським комітетом конгресу з міжнародних справ [11].

Значне зростання впродовж останніх років оборонного бюджету КНР та «брак прозорості» у величезних військових витратах Пекіну викликає серйозну стурбованість у регіоні. За інформацією «Таймс оф Індія», в 2011 р. військовий бюджет Китаю зріс на 12,7 % (до 91,5 млрд. дол.), в 2012 р. – ще на 11,2 %. Основним двигуном такого зростання вбачається прагнення Пекіну втримати США від втручання на сусідні до Китаю території, передусім Тайвань [12].

Сприятливим тлом для посилення наступальної позиції Китаю в Тихому океані є значне зменшення загального розміру американського флоту. Якщо на початку 1990-х в ньому нараховувалося близько

600 суден, в 2012 р. – лише 285, приписаних до двох океанів майже порівну. В цьому контексті привертає увагу заява міністра оборони США Леона Панетти на щорічній конференції з проблем безпеки в Сінгапурі в червні 2012 р., згідно з якою, в рамках нової стратегії збільшення військової присутності США в АТР впродовж кількох наступних років Пентагон здійснить передислокацію флоту, в результаті чого до 2020 р. в АТР буде розмішено близько 60 % його складу [13].

Підтримуємо думку, що суперництво військово-морських стратегій має найбільш негативний вплив на американсько-китайські відносини. Китайській стратегії «заборони доступу» шляхом використання підводних човнів й анти-корабельних балістичних ракет, зайняття стратегічних рубежів у Південно-Китайському морі, протистоїть американська стратегія «розсіювання», забезпечення більш територіально розосередженого, операційно гнучкого, політично стійкого становища військових сил у регіоні. Обидві сторони запевняють, що розгортання їхніх сил в Тихому океані не загрожує іншій стороні, проте об'єктивно посилення безпеки однієї держави веде до зменшення безпеки іншої; розкручується спіраль їх взаємної невпевненості у власній безпеці, що створює підґрунтя для серйозних ускладнень у двосторонніх відносинах в майбутньому.

Водночас очевидним є прагнення обох держав уникнути загострення двосторонніх відносин. Тим більше, в «політичному» 2012 р., в кінці якого в обох державах розпочнеться зміна влади. Тож під час четвертого щорічного раунду стратегічного діалогу між США і Китаєм, що відбувся в Пекіні усього через кілька днів після американсько-філіппінського саміту в форматі «2+2» (травень 2012 р.), у виступах Держсекретаря Х. Клінтон і Державного радника КНР Дай Бінго звучала теза, що обидві сторони повинні уникнути історичних аналогій між державою, що намагається утримувати статус-кво, і державою, що піднімається. За словами Х. Клінтон, *«Разом США і Китай намагаються зробити щось безпрецедентне в історії – написати нову відповідь на старе питання, що відбувається,*

коли зустрічаються держава, що встановила свою владу, і держава, що піднімається... Наші країни і наші народи отримують набагато більше від співробітництва, ніж від конкуренції, тому ми віддані здійсненню позитивних, кооперативних, усебічних відносин» на двосторонньому, регіональному і глобальному рівні» [14]. Крім вищезазначених чинників, критично важливою для Вашингтона є підтримка Пекіну у врегулюванні глобальних проблем безпеки – відновлення переговорів з КНДР, особливо в умовах продовження її новим керівництвом провокацій проти сусідніх держав; проведення переговорів з Іраном; урегулювання ситуації в Сирії; зміни клімату тощо.

Таким чином, за адміністрації Б. Обама американсько-китайські відносини продовжують характеризуватися періодами потепління й охолодження, що відповідає характеру їх відносин «співробітництва-суперництва». Крім невирішених проблем в фінансово-торгівельній сфері, негативний вплив на двосторонні відносини мають заходи Вашингтону, спрямовані на повернення лідерства США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, які супроводжуються зміцненням військових альянсів США і нарощуванням присутності американ-

ських ВМС в регіоні. Вони вступають в протиріччя з більш наступальною регіональною політикою Китаю, в тому числі в Південно-Китайському морі, що супроводжується значним зростанням військових витрат КНР. Перевагою США є існування системи військово-політичних союзів у регіоні, зміцненої й адаптованої адміністрацією Обама до нових умов; зацікавленість регіональних держав у збереженні американської присутності як гаранта стабільності і балансу сил в АТР. Перевагою Китаю – фінансова й економічна влада, що перетворила його на рушійну силу економічного зростання регіону, а також велика китайська діаспора й спільні культурні цінності з азійськими націями регіону. Зростаюча взаємозалежність двох держав у фінансово-економічних питаннях, у вирішенні регіональних і глобальних проблем, в реформуванні глобальних інституцій і формуванні нового світового порядку примушує їх розвивати інтенсивний діалог на найвищому рівні, уникати конфронтації й шукати взаємовигідних компромісних рішень, що можливо лише за умови подальшого здійснення політики самостримування і «розумної влади».

Джерела та література

1. Sino-American Relations. Challenges Ahead / Ed. by Yufan Hao. – Farham, Surrey, England; Burlington, VT, USA, 2010; Halper, Stefan. The Beijing Consensus. – New York, 2010; Swaine, Michail D. America's Challenge. Engaging a Rising China in the Twenty-first Century. Washington, D.C., 2011, etc.
2. Шевчук О. В. Китай між США і Росією: геостратегічні відносини. – Миколаїв, 2008; Шевчук О. В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування і тенденції розвитку. – Миколаїв, 2010; Головченко В. І. Американсько-китайські взаємини й формування поліцентричної системи міжнародних відносин // США і світ: XXI століття. Колективна монографія пам'яті Є. Камінського. – К., 2012; Городня Н. Д. Еволюція американсько-китайських відносин в перше пост-біполярне десятиліття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2011. – № 108. – С. 7-10, ін.
3. Obama, Barack. Renewing American Leadership // Foreign Affairs. – Vol. 86, No. 4. – July-August 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://find.galegroup.com.proxy.lib.umich.edu/itx/start.do?prodId=ITOF>
4. Brzezinski, Z. The Group of Two that could change the world // Financial Times. – 2009, January 13 [Електронний ресурс] / Financial Times. – Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/d99369b8-e178-11dd-afa0-0000779fd2ac.html>
5. Remarks at Plenary Session of the U.S.-China Strategic and Economic Dialogue. Remarks Hillary Rodham Clinton, Secretary of State, Washington, DC, July 27, 2009 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/july/126521.htm>
6. Gorodnia, Nataliya. China's 21st Century Financial Foreign Policy // Китаєзнавчі дослідження. Збірка наукових праць. Том 1. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Українська асоціація китаєзнавців, 2011. – Р. 44 [Електронний ресурс] / Українська асоціація китаєзнавців. – Режим доступу: http://www.sinologist.com.ua/ukr/ukr_ch_st_2011.html
7. Biden: US-China relations crucial to economic stability. 18 August 2011 / BBC News. – Режим доступу: // <http://www.bbc.co.uk/news/world-us-canada-14570137>

8. Remarks By President Obama to the Australian Parliament [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament>
9. The U.S.-Philippines Alliance: Deepening the Security and Trade Partnership. Kurt M. Campbell Assistant Secretary, Bureau of East Asian and Pacific Affairs. Testimony Before the House Committee on Foreign Affairs Subcommittee on Terrorism, Nonproliferation and Trade, Washington, DC, February 7, 2012 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/p/eap/rls/rm/2012/02/183494.htm>
10. News Conference by President Obama [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/photos-and-video/video/2011/11/13/president-obama-holds-press-conference-apec-summit#transcript>
11. The Law of the Sea Convention (Treaty Doc. 103-39): The U.S. National Security and Strategic Imperatives for Ratification. Hillary Rodham Clinton. Secretary of State. Testimony before the Senate Committee on Foreign Relations Washington, DC, May 23, 2012 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2012/05/190685.htm>
12. Chinese military spending a «threat» Japan [Електронний ресурс] / The Times of India. – Режим доступу: [http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-06-02/rest-of-world/31983071_1_defence-spending-military-budget-military-spending; China hikes defence spend 13% to \\$91,5 billion](http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2012-06-02/rest-of-world/31983071_1_defence-spending-military-budget-military-spending; China hikes defence spend 13% to $91,5 billion) [Електронний ресурс] / Ibidem. – Режим доступу: http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2011-03-04/china/28657791_1_defence-budget-defence-expenditure-defence-spending, in
13. Panetta: Pentagon to shift warships to Pacific [Електронний ресурс] / Associated Press. – Режим доступу: <http://news.yahoo.com/panetta-pentagon-shift-warships-pacific-010731386.html>
14. Remarks Hillary Rodham Clinton Secretary of State, Victoria Nuland Department Spokesperson, Secretary of the Treasury Timothy Geithner, China, May 4, 2012 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/rm/2012/05/189315.htm>

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Городня Н. Д., 2013

Дата надходження статті до редколегії 02.07.2012 р.

SPÓR UKRAIŃSKO-RUMUŃSKI O WYSPĘ WĘŻOWĄ **Zarys problemu – wraz z wyrokiem** **Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości ONZ** **w Hadze z 3 lutego 2009 roku**

Нині існує маса суперечок з приводу островів у світі. Переможець такого спору може створити економічну зону навколо острова. Згідно із Законом Моря, її межа складає 200 м. від берегової лінії. Є тільки одна умова: острів має бути населений. Однією з проблем незалежної України були неврегульовані стосунки з Румунією. Острів Зміїний, невеликий острівцець у Чорному морі з площею півтора квадратні кілометри, став синонімом територіальної суперечки.

Ключові слова: територіальні спори, міждержавні спори.

В настоящее время существует масса споров по поводу островов в мире. Победитель может создать экономическую зону вокруг острова. Согласно Закону Моря, ее граница составляет 200 м от береговой линии. Есть только одно условие: остров должен быть населен. Одной из проблем независимой Украины были неурегулированные отношения с Румынией. Остров Змеинный, небольшой островок в Черном море с площадью полтора квадратных километра, стал синонимом территориального спора.

Ключевые слова: территориальные споры, межгосударственные споры.

At present, there are dozens of disputes over islands in the world. The winner can create an economic zone around the island. According to the Law of the Sea, its boundary is 200 m from the shoreline. There is only one condition: the island must be inhabited. One of the problems of independent Ukraine was unregulated relations with Romania. Snake Island, a small island in the Black Sea with an area of one and a half square kilometres, was a synonym of a territorial dispute. On 3 February 2009, the International Court of Justice decided that Snake Island was not part of the maritime boundary line (see Attachments 2-3), thus in the dispute between Romania and Ukraine over the establishment of a maritime boundary and division of the continental shelf it could not be recognized as the outermost point of Ukraine's territory. It seems that the ICJ's judgment of Solomon in the case concerning the dispute between Romania and Ukraine (15 judges unanimously agreed that Snake Island was an island entitled to the 12-nautical-mile arc of the territorial sea, but at the same time the judges established a new sea border, granting four-fifths of the disputable territory to Romania and the rest to Ukraine) can set a good example for other states.

Keywords: territorial disputes, intergovernmental disputes.

Współcześnie sporów o wyspy są na całym świecie dziesiątki. Zwycięzca może stworzyć wokół wyspy strefę ekonomiczną. Zgodnie z prawem morskim jej granica to 200 mil od linii brzegowej. Jest tylko jeden warunek – wyspa musi być zamieszkała.

Jednym z problemów niepodległej Ukrainy były długo nieuregulowane stosunki z Rumunią. Synonimem terytorialnego sporu była Wyspa Wężowa – niewielka, zaledwie 1.5 km² powierzchni, wysepka na Morzu Czarnym.

3.02.2009 r. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości ONZ w Hadze uznał, że Wyspa Wężowa nie jest częścią linii brzegowej. Bukareszt i Kijów są zadowolone z wyroku. Wydaje się, że salomonowy wyrok MTS ONZ w Hadze w kwestii sporu rumuńsko – ukraińskiego – jednomyślnie 15 sędziów uznało, że Wyspa Wężowa jest wyspą, która ma prawo do wód terytorialnych w promieniu 12 mil morskich; ale jednocześnie sędziowie wyznaczyli nową granicę morską, przyznając cztery piąte

spornego obszaru Rumunii, a resztę Ukrainie – mógłby być dobrym przykładem dla innych państw. Jednym z problemów niepodległej Ukrainy były długo nieuregulowane stosunki z Rumunią [5; 61 / 9]. Synonimem terytorialnego sporu [4; s. 321-322] była Wyspa Wężowa – niewielka, zaledwie 1.5 km² powierzchni, wysepka na Morzu Czarnym.

Problem Wyspy Wężowej (zwanej inaczej Wyspą Węży) to część o wiele większego zagadnienia – przynależności państwowej ziem znajdujących się pomiędzy Prutem i Dniestrem, a należących przed II wojną światową do Rumunii: północnej Bukowiny i Besarabii. Bukowina należała do Austro-Węgier. W 1914 roku Rumunia i Rosja zawarły układ, zgodnie z którym po spodziewanym rozpadzie monarchii cesarsko-królewskiej, Bukowina miała zostać podzielona. Północna część miała przypaść Rosji, a południowa – Rumunii. Besarabia, zamieszkała przez ludność rumuńskojęzyczną, w całości należała do Rosji – szanse na jej przyłączenie do Rumunii wydawały się nikłe. W 1918 roku rozpadły się jednak zarówno Austro-Węgry, jak i Rosja. W Czerniowcach lokalne Zgromadzenie Narodowe uchwaliło przyłączenie Północnej Bukowiny do Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Wkrótce Rumunia zajęła całość Bukowiny i – korzystając z wojny domowej w Rosji – całą Besarabię. ZSRR nigdy nie uznała aneksji Besarabii. W okresie międzywojennym na wschodnim brzegu Dniestru istniała niewielka Mołdawska Autonomiczna SRR, «przyczółek» dla późniejszej Mołdawskiej SRR. W tajnym protokole do układu Ribbentrop – Mołotow znalazło się stwierdzenie, że Niemcy nie są zainteresowane obszarami Europy Południowo-Wschodniej, a ZSRR interesuje się Besarabią. W 1940 roku ZSRR zażądał od Rumunii oddania ziem, które uważał za swoje. Bukareszt nie mógł liczyć na niczyje wsparcie – ani Zachodu, ani Niemiec. Wkrótce oddał i Besarabię (weszła w większości w skład Mołdawskiej SRR) i północną Bukowinę z Czerniowcami (weszła do Ukraińskiej SRR). Jednak po przystąpieniu do wojny po stronie Niemiec Rumunia nie tylko odzyskała Besarabię, ale i okupowała tak zwaną Transnistrię, czyli spory obszar Ukrainy z Odessą. Po wojnie Rumunia znów straciła wszystko: i Besarabię, i

północną Bukowinę. Wśród tych terytoriów znalazła się i Wyspa Wężowa [10].

W lutym 1996 roku rumuński minister spraw zagranicznych Teodor Melescanu oświadczył: «W 1948 roku nasz wiceminister podpisał w Moskwie porozumienie o przekazaniu Wyspy Węży Związkowi Radzieckiemu, ale nigdy nie zostało ono ratyfikowane przez Bukareszt. Nie sprzeciwiamy się faktowi, że wyspa znajduje się obecnie pod ukraińską jurysdykcją. Skoro jednak jej przejęcie było nielegalne, twierdzimy, że wokół niej nie powinna istnieć strefa ekonomiczna. Nalegamy też, by Ukraina potępiła układ Mołotow – von Ribbentrop. Nie sądzę, aby wywołało to zaniepokojenie Kijowa, bo częścią traktatu [który Ukraina ma podpisać z Rumunią] jest potwierdzenie nienaruszalności granic. Ale mogą oni uważać «potępienie» za otwarcie drogi dla «reparacji» [10].

W wypowiedzi dla rumuńskiej gazety «Azi» w styczniu 1996 roku naczelnik Departamentu Prawno-Traktatowego rumuńskiego MSZ Dumitru Causu szczegółowo przedstawił pogląd Bukaresztu na kwestię Wyspy Węży. Jego zdaniem, w wyniku postanowień traktatu pokojowego z 1947 roku znalazła się ona w składzie Rumunii, a bezprawnie oddana została dopiero po podpisaniu moskiewskiego protokołu w 1948 roku. «Mamy powody, by twierdzić, że protokół ten można uznać za nieobowiązujący: wola Rumunii nie została wyrażona we właściwy sposób» – stwierdził Causu. Z kolei Wołodymyr Wasylenko (główny negocjator ze strony Kijowa w rozmowach traktowych) uważał, że granica rumuńsko-ukraińska została ustalona w sposób dokładny i niepodważalny. Oznajmił: «Protokół z 1948 roku stanowił jedynie uszczegółowienie postanowień traktatu paryskiego i wcale nie wymagał ratyfikacji – wchodził w życie w dniu podpisania. W preambule tego dokumentu stwierdzono, że został on podpisany «zgodnie z art. 1 Traktatu Pokojowego z Rumunią, który wszedł w życie 15 września 1947 roku»; szczegółowo opisuje granice, podkreślając między innymi, że «Wyspa Węży, położona na Morzu Czarnym na wschód od ujścia Dunaju, wchodzi w skład Związku SRR». Co do paktu Ribbentrop – Mołotow: uważamy, że nie stanowi on prawnej podstawy do wejścia w skład Ukrainy jakichkolwiek terytoriów.

Skoro jednak Rumuni chcą osądzenia paktu, proponujemy im, byśmy ocenili i inne wydarzenia historyczne, na przykład zajęcie przez Rumunię w 1918 roku północnej Bukowiny i Besarabii» [10 / 8; 46].

Bukareszt godził się z tym, że wyspy może nie odzyskać. Chciał jednak korzystnego podziału szelfu kontynentalnego na Morzu Czarnym, gdzie najprawdopodobniej znajdują się bogate złoża ropy naftowej i gazu ziemnego. Bukareszt twierdził zatem, że Wyspa Wężowa nie jest tak naprawdę wyspą, ale skałą. A wokół skały nie może istnieć 200-milowa strefa ekonomiczna – z której korzysta Ukraina. W przypadku uznania spornego terytorium za skałę spora część wykorzystywanego przez Ukrainę szelfu przypadłaby Rumunii [10 / 11 / 15].

Zawarcie 2 czerwca 1997 roku układu międzypaństwowego o dobrym sąsiedztwie oraz współpracy między Rumunią i Ukrainą miało ogromne znaczenie nie tylko dla obu państw, ale i spokoju w tej części Europy. Strona rumuńska zgodziła się, iż jej granice z Ukrainą określają umowy między Rumunią i ZSRR z 1961 roku i dokumenty demarkacyjne z 1990 roku. Ukraina uzyskała potwierdzenie terytorialnego *status quo*, przy czym w układzie tym po raz pierwszy określono przynależność państwową Wyspy Wężowej do tego państwa. Rumunia odstąpiła też od warunku, by potępić pakt Ribbentrop – Mołotow. W zamian Ukraina zobowiązała się nie rozmieszczać na wyspie broni zaczepnej. Pozostała otwarta kwestia delimitacji szelfu kontynentalnego oraz specjalnych stref ekonomicznych w tym rejonie. Pomimo gromkich protestów rumuńskich nacjonalistów o zdradzie narodowej sprawa lądowych granic państwowych po zawarciu wspomnianego układu wydaje się definitywnie zamknięta [5; 361 / 13 / 2 ; 75 / 16 / 1; 319 / 28 / 11 / 21].

Sytuację potwierdziła zresztą podpisana w czerwcu 2003 roku przez prezydentów Ukrainy i Rumunii umowa o statusie granicy państwowej. Oprócz uznania zobowiązań układu z 1997 roku strony postanowiły, że nadal będą prowadziły rozmowy na temat delimitacji szelfu kontynentalnego i specjalnych stref ekonomicznych Ukrainy i Rumunii na Morzu Czarnym [24].

W 2004 roku Rumunia zwróciła się Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości

ONZ w Hadze o wyznaczenie morskich granic z Ukrainą [28 / 19 / 25 / 32 / 18]. W styczniu 2007 roku, po spotkaniu prezydentów Ukrainy – Wiktora Juszczenko oraz Rumunii – Trajana Basescu poinformowano, że ów długoletni spór rzeczywiście rozstrzygnie Trybunał. W. Juszczenko, odnosząc się do trwającego w Hadze procesu, stwierdził: «Mamy nadzieję, że w ciągu najbliższego roku, półtora sprawa ta zakończy się i Ukraina bez dwóch zdań uzna wyrok sądu». Akceptację wyroku sądu przez Rumunię zapowiedział także T. Basescu [17 / 31].

3 lutego 2009 roku Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości ONZ w Hadze uznał, że Wyspa Wężowa nie jest częścią linii brzegowej (patrz załącznik nr 1 i 2). Tym samym w ukraińsko-rumuńskim sporze o wytyczenie granicy morskiej i podział szelfu nie może być ona uznana za krańcowy punkt terytorium Ukrainy. Ten werdykt jest korzystny dla Rumunii, gdyż otrzyma ona 80 % spornego obszaru, gdzie znajduje się większość dość znacznych zasobów ropy i gazu szelfu (około 70 %). Wydobycie ropy i gazu będzie jednak wymagało od obu stron współpracy. Zainteresowanie eksploatacją złóż już wyrażały wielkie koncerny światowe. Bukareszt i Kijów są zadowolone z wyroku. *To wielki sukces naszego MSZ – powiedział prezydent Rumunii T. Basescu, a wiceminister ukraińskiej dyplomacji Aleksandr Kuczyszyn stwierdził, że jest to mądry kompromis, któremu podporządkują się obie strony* [30 / 20 / 23 / 27 / 26].

Sporów takich jak ten o Wyspę Wężową są dziś na całym świecie dziesiątki (patrz załącznik nr 3). *I są znacznie poważniejsze niż ten rumuńsko-ukraiński. Wyspa Wężowa nie ma aż tak ogromnych bogactw naturalnych – mówi profesor Edward Halizak z Uniwersytetu Warszawskiego. W Azji kłócą się głównie Japonia, Chiny i Wietnam. O wyspy Spratly i Paracelskie spiera się około dziesięciu państw. Słynny i długi jest spór Japonii z Rosją o Kuryle [33 / 3; s. 235-260]. Ostatnio zakończony został 40-letni konflikt chińsko-rosyjski o wyspy Bolszoi Ussurijskiej i Tarabarow. Szefowie dyplomacji obu krajów wyznaczyli linię demarkacyjną i podzielili sporne terytorium na pół. Rzecz idzie o prestiż i bogactwa naturalne znajdujące się pod dnem morza. Dlatego*

państwa angażują w walkę olbrzymie środki dyplomatyczne, polityczne, a nawet wojskowe – mówi profesor Halizak. Wojną zakończył się spór Wielkiej Brytanii i Argentyny o Falklandy. Jeszcze w 1988 roku na wyspach Spratly rozegrała się bitwa między Chinami i Wietnamem. Fregata wietnamska została zatopiona, zginęło kilkudziesięciu żołnierzy [33].

Zwycięzca może stworzyć wokół wyspy strefę ekonomiczną. Zgodnie z prawem morskim jej granica to 200 mil od linii brzegowej. Jest tylko jeden warunek – wyspa musi być zamieszkała [33].

Profesor E. Halizak jest przekonany, że wielkie spory dopiero rozgorzeją. *Ocieplenie klimatu i topniejące lody wywołają nowe spory o*

wyspy i akweny morskie – mówi. Jego zdaniem główną rolę będą odgrywać USA, Kanada, Rosja, Norwegia i Dania. *Ocieplenie klimatu spowoduje, że ujawnią się nowe akweny z nieodkrytymi zasobami ropy i gazu – dodaje [33].*

Wydaje się, że salomonowy wyrok MTS ONZ w Hadze w kwestii sporu rumuńsko – ukraińskiego – jednomyślnie 15 sędziów uznało, że Wyspa Wężowa jest wyspą, która ma prawo do wód terytorialnych w promieniu 12 mil morskich; ale jednocześnie sędziowie wyznaczyli nową granicę morską, przyznając cztery piąte spornego obszaru Rumunii, a resztę Ukrainie – mógłby być dobrym przykładem dla innych państw [20]. Czy jednak państwa zechcą skorzystać z tego doświadczenia?...

Załącznik nr 1. Podział bogactw Morza Czarnego – stanowiska Ukrainy, Rumunii oraz werdykt Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości ONZ w Hadze

Źródło: A. Kublik, *Sąd w Hadze dzieli gazowe eldorado między Rumunię i Ukrainę* – www.gazeta.pl.

Załącznik nr 2: Wyrok Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości ONZ w Hadze z 3 lutego 2009 roku w sprawie sporu o status Wyspy Wężowej – wersja dla prasy

No. 2009/9
3 February 2009

Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine)

The Court establishes the single maritime boundary delimiting the continental shelf and exclusive economic zones of Romania and Ukraine

THE HAGUE, 3 February 2009. The International Court of Justice (ICJ), the principal judicial organ of the United Nations, today rendered its Judgment in the case concerning Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine).

In its Judgment, which is final, binding and without appeal, the Court unanimously

«Decides that starting from Point 1, as agreed by the Parties in Article 1 of the 2003 State Border Régime Treaty, the line of the single maritime boundary delimiting the continental shelf and the exclusive economic zones of Romania and Ukraine in the Black Sea shall follow the 12-nautical-mile arc of the territorial sea of Ukraine around Serpents' Island until Point 2 (with co-ordinates 45° 03' 18.5" N and 30° 09' 24.6" E) where the arc intersects with the line equidistant from Romania's and Ukraine's adjacent coasts. From Point 2 the boundary line shall follow the equidistance line through Points 3 (with co-ordinates 44° 46' 38.7" N and 30° 58' 37.3" E) and 4 (with co-ordinates 44° 44' 13.4" N and 31° 10' 27.7" E) until it reaches Point 5 (with co-ordinates 44° 02' 53.0" N and 31° 24' 35.0" E). From Point 5 the maritime boundary line shall continue along the line equidistant from the opposite coasts of Romania and Ukraine in a southerly direction starting at a geodetic azimuth of 185° 23' 54.5» until it reaches the area where the rights of third States may be affected».

Three of the nine sketch-maps included in the Judgment are attached to this press release:

- Sketch-map No. 1: The maritime boundary lines claimed by Romania and Ukraine;
- Sketch-map No. 5: The delimitation area as identified by the Court;
- Sketch-map No. 9: Course of the maritime boundary as established by the Court in its Judgment.

Reasoning of the Court

Preliminary legal questions

The Court recalls that the dispute between Romania and Ukraine concerns the establishment of a single maritime boundary delimiting the continental shelf and exclusive economic zones between the two States in the Black Sea (paras. 17-19 of the Judgment). The Court notes that Romania has sought to found the Court's jurisdiction on Article 36, paragraph 1, of the Statute of the Court and on the compromissory clause contained in paragraph 4 (h) of the Additional Agreement concluded pursuant to Article 2 of the Treaty on Good Neighbourliness and Co-operation of 2 June 1997. It follows from the text of the compromissory clause that two conditions have to be met before either of the Parties is entitled to submit the case to the Court. The first condition is that no delimitation agreement should have been concluded «in a reasonable period of time, but not later than 2 years» since the start of negotiations. No agreement was reached between the Parties in the six years during which the negotiations were held. The second condition is that the Treaty on the Régime of the State Border should have entered into force. The Court notes that this condition has also been fulfilled, the said Treaty having entered into force on 27 May 2004. However, it observes that the Parties differ as to the exact scope of the jurisdiction conferred upon the Court (para. 22). The Court points out that, contrary to what has been suggested by Ukraine, nothing hinders its jurisdiction

from being exercised so that a segment of the line drawn may result in a delimitation between, on the one hand, the exclusive economic zone and the continental shelf of one State, and, on the other hand, the territorial sea of the other State at its seaward limit (para. 30).

The Court then turns to the applicable law. It observes that, while the principles listed in subparagraphs 4 (a) to (e) of the Additional Agreement may apply to the extent that they are part of the relevant rules of international law, the principles of maritime delimitation to be applied by the Court in this case are determined by paragraph 1 of Articles 74 and 83 of the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) (para. 41).

The existing maritime delimitation between the Parties

The Court notes that the Parties disagree as to whether there already exists an agreed maritime boundary around Serpents' Island for all purposes. They therefore disagree also on the starting-point of the delimitation to be effected by the Court. The Court states that to this end it must begin with «the determination of the starting-point of the delimitation as a function of the land boundary and territorial sea boundary as already determined by the Parties». It concludes that «in 1949 it was agreed that from the point represented by border sign 1439 the boundary between Romania and the USSR would follow the 12-mile arc around Serpents' Island, without any endpoint being specified». It adds that «[u]nder Article 1 of the 2003 State Border Régime Treaty the endpoint of the State border between the Parties was fixed at the point of intersection where the territorial sea boundary of Romania meets that of Ukraine», a point referred to by the Court as «Point 1» (para. 66).

The Court next turns to the question of whether, as Romania claims, a boundary delimiting the exclusive economic zones and continental shelf beyond Point 1, and extending around Serpents' Island, was established by the 1949 instruments (para. 69). It points out that paragraph 4 of Articles 74 and 83 of UNCLOS is relevant in this respect, since it provides that where there is an agreement in force between the States concerned, questions relating to the delimitation of the exclusive economic zone and the continental shelf «shall be determined in accordance with the provisions of that agreement» (para. 69). The Court notes that the 1949 instruments «make no reference to the exclusive economic zone or the continental shelf» (para. 70). It further observes that, while the 1997 Additional Agreement is the only agreement expressly dealing with delimitation of the exclusive economic zone and the continental shelf, «[i]t does not establish a boundary but rather a process for arriving at one» (para. 70). The Court concludes that «the 1949 instruments related only to the demarcation of the State border between Romania and the USSR, which around Serpents' Island followed the 12-mile limit of the territorial sea» (para. 76). Consequently, according to the Court, «there is no agreement in force between Romania and Ukraine delimiting between them the exclusive economic zone and the continental shelf» (para. 76).

Relevant coasts

The Court begins by pointing out that, from a legal point of view, the relevant coasts can play two roles in relation to the delimitation of the continental shelf and the exclusive economic zone: «First, it is necessary to identify the relevant coasts in order to determine what constitutes in the specific context of a case the overlapping claims to these zones. Second, the relevant coasts need to be ascertained in order to check, in the third and final stage of the delimitation process [see «Delimitation methodology» below], whether any disproportionality exists in the ratios of the coastal length of each State and the maritime areas falling either side of the delimitation line.» (Para. 78.)

The Court notes that the Parties are in agreement that the whole Romanian coast constitutes the relevant coast for the purposes of delimitation. As a result, the length of the relevant coast of Romania is approximately 248 km (para. 88).

The Court further notes that both Parties consider «the coast of the Crimean Peninsula between Cape Tarkhankut and Cape Sarych, as well as the Ukrainian coast from their common territorial boundary running for a short distance in a north and subsequently in a north-easterly direction until the Nistru/Dniester Firth (Romania designates this point as Point S) as the relevant Ukrainian coast». It observes that their disagreement in this respect concerns the coast extending from that point until Cape Tarkhankut (para. 98). The Court takes the view that the coasts of Karkinits'ka Gulf do not form part of the relevant coast, since they do not project in the area to be delimited; the coastline of Yahorlyts'ka Gulf and Dnieper Firth is to be excluded for the same reason. However, the Court considers the sectors of the Ukrainian coast between Point S and Cape Tarkhankut to be relevant, as they generate projections which overlap with the maritime projections of the Romanian coast. As a result, the length of the relevant coast of Ukraine is approximately 705 km.

The Court notes that «on the basis of its determination of what constitutes the relevant coasts, the ratio for the coastal lengths between Romania and Ukraine is approximately 1:2.8» (para. 104).

Relevant maritime area

The Court observes that the Parties hold different views as to whether the south-western and south-eastern «triangles» (as described in paragraphs 107 and 109) should be included in the relevant area. It notes that in both these triangles the maritime entitlements of Romania and Ukraine overlap. The Court finds that it is appropriate in the circumstances of this case to include both the south-western and the south-eastern triangles in its calculation of the relevant area (para. 114) (see sketch-map No. 5).

Delimitation methodology

The Court sets out the delimitation methodology in the present case. It will begin by drawing a provisional equidistance line between the adjacent coasts of Romania and Ukraine, which will then continue as a median line between their opposite coasts. At the second stage, it will consider whether there are factors calling for the adjustment or shifting of the provisional equidistance line in order to achieve an equitable result (para. 120). Third, it will verify that the said line does not lead to an inequitable result by reason of any marked disproportion between the ratio of the respective coastal lengths and the ratio between the relevant maritime area of each State by reference to the delimitation line (para. 122).

Establishment of the provisional equidistance line

– Selection of base points

The Court observes that its task is firstly to identify «the appropriate points on the Parties' relevant coast or coasts which mark a significant change in the direction of the coast, in such a way that the geometrical figure formed by the line connecting all these points reflects the general direction of the coastline» (para. 127). After examining at length the characteristics of each base point relied upon by the Parties for the establishment of the provisional equidistance line, the Court decides to use the Sacalin Peninsula and the landward end of the Sulina dyke on the Romanian coast (para. 141), and Tsyganka Island, Cape Tarkhankut and Cape Khersones on the Ukrainian coast (para. 148). It considers it inappropriate to select any base points on Serpents' Island (para. 149).

Relevant circumstances

– The presence of Serpents' Island in the area of delimitation

The Court recalls that, as its jurisprudence has indicated, it may on occasion decide not to take account of very small islands or decide not to give them their full potential entitlement to maritime zones, should such an approach have a disproportionate effect on the delimitation line under consideration (para. 185). It notes that all of the areas subject to delimitation in this case are located in the exclusive economic zone and the continental shelf generated by the mainland coasts of the Parties and are moreover within 200 nautical miles of Ukraine's mainland coast. The Court

observes that Serpents' Island is situated approximately 20 nautical miles to the east of Ukraine's mainland coast in the area of the Danube delta. Given this geographical configuration and in the context of the delimitation with Romania, any continental shelf and exclusive economic zone entitlements possibly generated by Serpents' Island could not project further than the entitlements generated by Ukraine's mainland coast because of the southern limit of the delimitation area as identified by the Court. Further, any possible entitlements generated by Serpents' Island in an eastward direction are fully subsumed by the entitlements generated by the western and eastern mainland coasts of Ukraine itself. The Court also notes that Ukraine itself, even though it considered Serpents' Island to fall under Article 121, paragraph 2, of UNCLOS, did not extend the relevant area beyond the limit generated by its mainland coast, as a consequence of the presence of Serpents' Island in the area of delimitation. In the light of these factors, the Court concludes that the presence of Serpents' Island does not call for an adjustment of the provisional equidistance line (para. 187). The Court further recalls that a 12-nautical-mile territorial sea was attributed to Serpents' Island pursuant to agreements between the Parties. It concludes that, in the context of the present case, Serpents' Island should have no effect on the delimitation in this case, other than that stemming from the role of the 12-nautical-mile arc of its territorial sea (para. 188).

– Other possible relevant circumstances

Besides the presence of Serpents' Island in the area of delimitation, the Court considers five other factors: the possible disproportion between lengths of coasts (paras. 158-168), the enclosed nature of the Black Sea and the delimitations already effected in the region (paras. 169-178), the conduct of the Parties (oil and gas concessions, fishing activities and naval patrols) (paras. 189-198), any cutting off effect (paras. 199-201) and certain security considerations of the Parties (paras. 202-204). However, the Court does not see in these various factors any reason that would justify the adjustment of the provisional equidistance line.

The line of delimitation

The delimitation line decided by the Court, for which neither the seaward end of the Sulina dyke nor Serpents' Island is taken as a base point, therefore begins at Point 1 and follows the 12-nautical-mile arc around Serpents' Island until it intersects with the line equidistant from Romania's and Ukraine's adjacent coasts; from there, it follows that line until it becomes affected by base points on the opposite coasts of Romania and Ukraine. From this turning point the delimitation line runs along the line equidistant from Romania's and Ukraine's opposite coasts (para. 206). The Court considers that the delimitation line follows the equidistance line in a southerly direction until the point beyond which the interests of third States may be affected (para. 209) (see sketch-map No. 9).

The disproportionality test

The Court checks finally that the result arrived at, so far as the envisaged delimitation line is concerned, does not lead to any significant disproportionality by reference to the respective coastal lengths and the apportionment of areas that ensue (para. 210). It indicates that this checking can only be approximate (para. 212). Noting that the ratio of the respective coastal lengths for Romania and Ukraine, as it has measured them, is approximately 1:2.8 and the ratio of the relevant area between Romania and Ukraine is approximately 1:2.1 (para. 215), the Court is not of the view that the line it has constructed requires any alteration (para. 216).

Composition of the Court

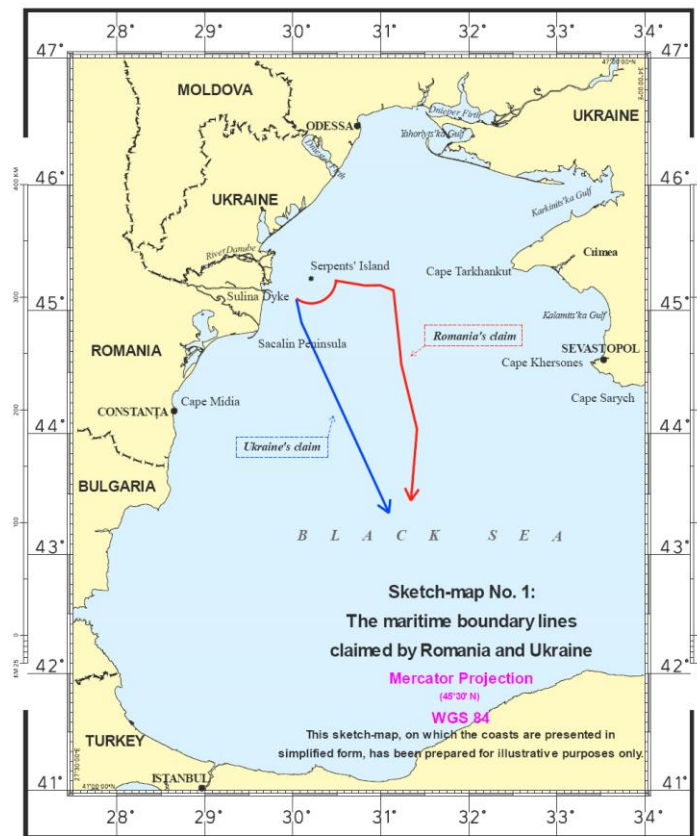
The Court was composed as follows: President Higgins; Vice-President Al-Khasawneh; Judges Ranjeva, Shi, Koroma, Buergenthal, Owada, Tomka, Abraham, Keith, Sepúlveda-Amor, Bennouna, Skotnikov; Judges ad hoc Cot, Oxman; Registrar Couvreur.

*

A summary of the Judgment appears in the document «Summary No. 2009/2». In addition, this press release, the summary and the full text of the Judgment can be found on the Court's website (www.icj-cij.org) under «Cases».

Annex to Press Release 2009/9

– Sketch-map No. 1: The maritime boundary lines claimed by Romania and Ukraine

– Sketch-map No. 5: The delimitation area as identified by the Court

– Sketch-map No. 9: Course of the maritime boundary as established by the Court in its Judgment

Źródło: www.icj-cij.org.

Załącznik nr 3: Współczesne sporne wyspy

Źródło: K. Zuchowicz, *Państwa walczą o wyspy* – www.rp.pl.

Bibliografia

Pozycje książkowe

1. *Abietka ukrajinskiej polityki 2001-2002. Dowidnik*, red. M. Tomienko / M. Tomienko – Kijów – 368 s.
2. *Chroniki sowriemiennoj Ukrainy. Tom III. 1997-1998*, red. M. Pogriebinskowo / M. Pogriebinskij – Kijów, 2001 – 380 s.
3. Donaj Ł., *Spór japońsko-rosyjski o Wyspy Kurylskie // Spory – konflikty zbrojne – terroryzm. Dysfunkcjonalne czynniki współczesnych stosunków międzynarodowych*, red. W. Malendowskiego / W. Malendowski – Poznań, 2006 – 368 s.
4. *Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych*, red. Cz. Mojsiewicza / Cz. Mojsiewicz – Wrocław, 2000 – 399 s.
5. Mojsiewicz Cz., *Wspólnota Niepodległych Państw i jej problemy // Stosunki międzynarodowe*, red. W. Malendowskiego, Cz. Mojsiewicza / W. Malendowski, Cz. Mojsiewicz – Wrocław, 2000 – 648 s.
6. Olszański T.A., *Trud niepodległości. Ukraina na przełomie tysiącleci* / T.A. Olszański – Kraków, 2003 – 211 s.
7. Serczyk W.A., *Historia Ukrainy* / W.A. Serczyk – Wrocław – Warszawa – Kraków 2001 – 427 s.
8. Walewskij A., Honczar M., *Struktura interesów geopolitycznych Ukrainy* / A. Walewskij, M. Honczar – Warszawa – Toruń, 1996 – 65 s.
9. *Współczesna Ukraina*, red. Ł. Donaja, A. Romaniuka / Ł. Donaj, A. Romaniuk – Łódź, 2007 – 220 s.

Artykuły w czasopismach

10. Butejkis J., *Drażliwe sprawy. Ukraina – Rumunia*, «Rzeczpospolita» 18.05.1995.
11. Kościński P., *Pomysł bez przyszłości. Perspektywy Trójkąta Polski, Ukrainy i Rumuni*, «Rzeczpospolita» 6.02.1997.
12. Kościński P., *Spór o skałę czy wysepkę*, «Rzeczpospolita» 25.04.1996.
13. Rudziński C., *Delta Dunaju: Wyspa Wężowa: dlaczego skalisty splachetek ziemi był przedmiotem wieloletniego sporu między Rumunią i Ukrainą?*, «Polska Zbrojna» nr 37, 19.09.1997.
14. *Struktura trójkąta. Bukareszt – Kijów – Warszawa*, «Rzeczpospolita» 17.11.1997.
15. Szewczenko A., *Obitajemyj ostrow*, «Korrespondent» 23.08.2002.
16. Walewska D., *Zanim będzie Europa... Konflikty narodowościowe w Europie Wschodniej i Środkowej*, «Rzeczpospolita» 22-26.12.1990.

Źródła internetowe

17. Bajor P., *Ukraina-Rumunia/Spór o Wyspę Wężową rozstrzygnie Trybunał ONZ* – www.psz.pl.
18. *Bułgaria i Rumunia przystępują do UE* – www.ec.europa.eu.
19. Kublik A., *Sąd dzieli gazowe eldorado między Rumunię i Ukrainę* – www.gazeta.pl.
20. Kublik A., *Sąd w Hadze dzieli gazowe eldorado między Rumunię i Ukrainę* – www.gazeta.pl.
21. Malik R., *Struktura trójkąta. Bukareszt – Kijów – Warszawa* – www.archiwum.rp.pl.
22. *Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine). The Court establishes the single maritime boundary delimiting the continental shelf and exclusive economic zones of Romania and Ukraine* – www.icj-cij.org.
23. *MTS: Wyrok ws. Wyspy Wężowej już jutro*, źródło: Business Standard – www.efi24.com.
24. *Podpisan dagawor «O reżimie ukraińsko-rumyńskiej gosudarstwiennoj granicy»* – www.liga.ua.
25. Pop A., *Wyzwanie dla Rumunii* – www.nato.int.
26. *Przygotowania do eksploatacji Wyspy Wężowej*, źródło: Mediafax – www.efi24.com.
27. *Rumuni i Ukraińcy w końcu mają granice. Morze Czarne podzielone*, mtom/tr – www.tvn24.pl.
28. *Rumunia chce uznania jej praw do szelfu kontynentalnego na Morzu Czarnym*, ms, PAP – www.gazeta.pl.
29. *Rumunia. Traktat rumuńsko-ukraiński. Bukowina. Wyspa Wężowa*, redPor – www.gazeta.pl.
30. *Ukraina przegrała spór z Rumunią o status Wyspy Wężowej*, m.in. BP. <abalc, AnG>, «Tydzień na Wschodzie. Biuletyn analityczny. Rosja. Kaukaz. Azja Centralna» nr 5 (80) z 4 lutego 2009 roku – www.osw.waw.pl.
31. *W Hadze o Wyspie Wężowej* – www.puizba.pl.
32. *Węglarczyk B., NATO przyjęło siedem nowych państw* – www.gazeta.pl.
33. *Zuchowicz K., Państwa walczą o wyspy* – www.rp.pl.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.

Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Łukasz Donaj, 2013

Дата надходження статті до редколегії 15.06.2012 р.

ЯЛТИНСЬКА ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто наслідки 9-ї Ялтинської зустрічі YES, яка відбулася 13-16 вересня 2012 р. В центрі уваги її учасників стали питання майбутнього розвитку України, Росії та всієї Європи в умовах тривалої економічної кризи, перспектив поглиблення європейської інтеграції України та її відносин з інституціями євразійського економічного співробітництва, дотримання ідеалів демократії та прав людини в Україні.

Ключові слова: Ялтинська європейська стратегія, Україна, Росія, Європа, Європейський Союз, економічна криза, демократія, права людини.

Рассмотрены итоги Девятой Ялтинской встречи YES, состоявшейся 13-16 сентября 2012 г. В центре внимания ее участников стали вопросы будущего развития Украины, России и всей Европы в условиях продолжительного экономического кризиса, перспектив углубления европейской интеграции Украины и ее отношений с институциями евроазиатского экономического сотрудничества, соблюдения идеалов демократии и прав человека в Украине.

Ключевые слова: Ялтинская европейская стратегия, Украина, Россия, Европа, Европейский Союз, экономический кризис, демократия, права человека.

In article results of the Ninth Yalta summit YES which was taken place on September, 13-16, 2012 are considered. In the center of attention of her participants there were questions of the future development of Ukraine, Russia and all Europe in conditions of a long economic crisis, prospects of a deepening of the European integration of Ukraine and her relations with institutions of the Euroasian economic cooperation, observance of ideals of democracy and human rights in Ukraine.

Key words: The Yalta European strategy, Ukraine, Russia, Europe, the European Union, an economic crisis, democracy, human rights.

Інтеграція до Європейського Союзу залишається провідним вектором зовнішньої політики України [1], яка демонструє світу свої прагнення влитися у європейську спільноту вже понад 15 років. Важливу роль у ставленні до цих прагнень і підтримці з боку світової спільноти надається форуму «Ялтинська європейська стратегія», започаткованому в 2004 р. завдяки сприянню фонду В. Зінчука. Про діяльність цієї міжнародної організації у 2004-2011 рр. ми писали в одній із наших статей [2]. У даній статті автори ставлять метою висвітлити основні питання подальшої долі прагнень України до європейської інтеграції, які обговорювалися на Ялтинській зустрічі у 2012 р.

Черговий, дев'ятий, Ялтинський форум мав відбутися в травні 2012 р., але, вочевидь,

у зв'язку з підготовкою України до проведення чемпіонату Європи з футболу та через негативне ставлення окремих політичних лідерів зарубіжних країн до справи Юлії Тимошенко його довелося перенести на вересень.

Із 13 по 16 вересня 2012 р. в Лівадійському палаці Ялти цей форум пройшов під назвою «Україна і світ: долаючи завтрашні виклики разом», організований «Ялтинською європейською стратегією» (YES) у партнерстві з Фондом Віктора Пінчука. Список його учасників свідчить, що для участі в роботі YES було зареєстровано 314 учасників, серед яких урядовців і громадських діячів – 99, представників ділових кіл – 79, журналістів – 60, парламентарів – 25, фінансистів – 27, науковців – 24. Із відомих політиків у

зустрічі взяли участь Віктор Янукович, президент України, Микола Азаров, прем'єр-міністр України, голова Єврокомісії Баррозу Жозе Мануель, Більдт Карл, міністр закордонних справ Швеції, Браун Гордон, прем'єр-міністр Великої Британії у 2007-2010 рр., Ердоган Реджел Тайїп, прем'єр-міністр Туреччини, Грищенко Костянтин, міністр закордонних справ України, Келімбетов Кайрат, віце-прем'єр-міністр Казахстану, Хорошковський Валерій, перший віце-прем'єр України, Кличко Віталій, глава партії «Удар», Королевська Наталя, глава партії «Україна – вперед!», Кучма Леонід, президент України в 1994-2004 рр., Львовичкін Сергій, глава Адміністрації Президента України, Райс Кондоліза, держсекретар США у 2005-2009 рр., Кваснівський Александер, президент Польщі у 1995-2005 рр. та інші. Журналісти представляли інформаційні агентства УНІАН, ІТАР ТАСС, Франс-прес, Асошиейтед-Прес, Євроньюс, Бі-бі-сі, Рейтер, українські газети і телеканали, радіокомпанії. Учасники форуму представляли Україну, Індію, Російську Федерацію, Туреччину, Швецію, Велику Британію, Францію, США, Молдову, ФРН, Польщу, Казахстан, Фінляндію, Іспанію, Європарламент, Єврокомісію, МВФ, ЄС, Світовий банк, тобто 19 країн і міжнародних організацій [3].

Програма 9-ї Ялтинської зустрічі передбачала обговорення таких питань:

1) з вітальним словом мали виступити Александр Кваснівський, Президент Польщі (1995-2005), Голова Наглядової Ради Ялтинської Європейської Стратегії; Віктор Зубков, Голова Ради директорів Газпрому, Прем'єр-міністр Російської Федерації (2007-2008 та травень 2012); Костянтин Грищенко, Міністр закордонних справ України, Штефан Фюле, Європейський Комісар з питань розширення та Європейської політики сусідства; Віктор Пінчук, Засновник та член Наглядової Ради Ялтинської Європейської Стратегії;

2) Україна, Туреччина та майбутнє широкої Європи у ХХІ ст. (Віктор Янукович, Реджеп Тайїп Ердоган, Олександр Кваснівський);

3) майбутнє світової економіки (Роберт Зеллік, президент Світового банку (2007-2012), Олексій Купрін, професор Санки-

Петербурзького університету, міністр фінансів РФ (2000-2011); Домінік Стросс-Кан, директор-розпорядник МВФ (2007-2011); Петро Порошенко, міністр економічного розвитку і торгівлі України);

4) майбутнє глобального світоустрою та безпеки (Кондоліза Райс, 66-ий держсекретар США; Євген Каксперський, генеральний директор лабораторії Касперського; Шаші Тарур, член нижньої палати парламенту Республіки Індія, заступник генерального секретаря ООН (2001-2007); Стефан Фюле, європейський комісар з питань розширення та Європейської політики сусідства);

5) президентські вибори та майбутнє Сполучених Штатів Америки (Ньют Гінгріч, спікер палати представників США (1995-1999); Вільям Дейлі, глава адміністрації президента США (2011-2012); Ханнес Свобода, депутат Європарламенту, голова групи прогресивного альянсу соціалістів та демократів у ЄП; Ельмар Брок, депутат Європарламенту, голова комітету у закордонних справах, член бюро Європейської народної партії (християнські демократи);

6) інновації для майбутнього (Ерік Лендер, президент та директор, Broad Institute Алек Росс, старший радник з інновацій державного секретаря США; Юрій Мільнер, засновник, DST Global (телеміст); Салман Хан, засновник та виконавчий директор, Khan Academy (телеміст);

7) майбутнє капіталізму (Річард Бренсон, засновник та голова, Virgin Group; Мухаммад Юнус, лауреат Нобелівської премії миру (2006); засновник Grameen Bank, голова Yunus Centre; Волтер Айзексон, Президент та Генеральний директор, The Aspen Institute);

8) Україна в умовах глобальних трансформацій (Микола Азаров, прем'єр-міністр України);

9) майбутнє Європи (Гордон Браун, прем'єр-міністр Великобританії (2007-2010), канцлер казначейства Великобританії (1997-2007); Егемен Багіш, міністр з питань ЄС та головний переговорник, Туреччина; Ніл Фергюсон, професор історії, Гарвардський університет; Мані Шанкар Айар, сенатор верхньої палати, парламент Республіки Індія;

10) енергетика (Маттіас Біксель, член виконавчого комітету, Shell; Юрій Бойко, міністр енергетики та вугільної промисловості України; Аркадій Дворкович, заступник Голови уряду Російської Федерації; Кондоліза Райс, 66-й державний секретар США; Максим Тімченко, генеральний директор, голова правління, ДТЕК);

11) Україна, Схід, Захід (Карл Більдт, міністр закордонних справ Швеції; Кайрат Келімбетов, віце-прем'єр-міністр Казахстану; Андрій Костін, президент-голова правління, член Наглядової ради ВАТ ВТБ Банк; Томас Мелія, заступник помічника державного секретаря, заступник керівника Бюро з питань демократії, прав людини і праці державного департаменту США; Хав'єр Солана, Генеральний Секретар НАТО (1995-1999), Високий представник ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки (1999-2009), член Наглядової Ради Ялтинської європейської стратегії; Валерій Хорошковський, перший віце-прем'єр-міністр України);

12) майбутнє Росії (Герман Греф, президент, голова правління «Сбербанк Росии» (модератор); Аркадій Дворкович, заступник Голови уряду Російської Федерації; Андрей Костін, президент-голова правління, член Наглядової ради ВАТ ВТБ Банк; Олексій Кудрін, професор, декан Санкт-Петербурзького державного університету, міністр фінансів Російської Федерації (2000-2011); Володимир Мау, ректор академії народного господарства і державної служби при Президентові РФ Костянтин Ремчуков, головний редактор та генеральний директор, «Независимая газета»; Ксенія Юдаєва, начальник експертного управління Президента РФ);

13) справа Тимошенко: погляди та оцінки (Інна Богословська, народний депутат України, партія регіонів; Маріо Давід, член Європейського парламенту, віце-президент Європейської народної партії (християнські демократи) Ренат Кузьмін, перший заступник генерального прокурора України Григорій Немиря, заступник голови партії «Батьківщина», віце-прем'єр-міністр України (1994-2005);

14) телеміст (Жозе Мануель Баррозу, президент Європейської комісії);

15) найближче майбутнє України (Віталій Кличко, Лідер політичної партії «УДАР Віталія Кличка»; Наталя Королевська, народний депутат України лідер політичної партії «Україна вперед!»; Леонід Кучма, президент України (1994-2005); Сергій Тігіпко, віце-прем'єр-міністр – міністр соціальної політики України, заступник Голови Партії Регіонів; Арсеній Яценюк, народний депутат України, голова ради об'єднаної опозиції «Батьківщина»). Із заключним словом виступив Олександр Квасневський [4].

Центральне місце на саміті зайняли питання про майбутнє України, Європи, Росії. Оскільки і на сьогодні світ знаходиться в лещатах глибокої фінансово-економічної кризи, то питання економічного розвитку вийшли на перший план. У своєму виступі президент України Віктор Янукович наголосив, що в умовах економічної кризи свій історичний шанс отримують тільки ті країни, які проводять реформи та мобілізують внутрішні ресурси. Спроби «перезавантажити» економічне зростання в раках старої парадигми не спрацюють, оскільки попередня модель розвитку вичерпала свій ресурс. Саме ті країни, які зробили вибір на користь реформ і радикальних трансформацій економіки, соціальної, гуманітарної сфери, мають змогу включитись у глобальні перегони за лідерство й за рахунок динамічних змін, мобілізації внутрішніх ресурсів та створення сприятливих умов та гарантій для інвесторів вийти на передові позиції у новому посткризовому світі. *«Україна має намір та реальний шанс долучитися до цієї конкуренції за майбутнє»*, підкреслив глава держави. Янукович заявив, що Україна докладе максимум зусиль для налагодження стабільних партнерських відносин зі своїми сусідами – Росією та країнами Європи. В той же час, разом із розбудовою та поглибленням двосторонньої співпраці з провідними країнами регіону Україна зацікавлена у посиленні взаємодії з регіональними інтеграційними об'єднаннями, насамперед, із Шанхайською організацією співробітництва та з форумом «Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво», адже активна двостороння взаємодія з

учасниками ШОС та АТЕС, передовсім з Росією, Китаєм та Індією, сприятиме успішній реалізації інтеграційних прагнень України [5].

Методам боротьби з кризою присвятив свій виступ прем'єр-міністр України Микола Азаров. Він відзначив, що Україні вдалося подолати найгостріші наслідки глобальної економічної кризи 2008 року завдяки нестандартним підходам в управлінні економікою: *«Нам вдалося викрутитися завдяки тому, що ми пішли проти стереотипів, не так, як нам радили. Нам говорили, що потрібно затягти паски, а ми збільшили зарплати і пенсії. Нам говорили: «яке ЄВРО 2012? Які можуть бути стадіони, аеропорти, дороги, розв'язки?»». Але ми побудували це все і провели чемпіонат»*. Азаров додав, що в результаті цих заходів Україні вдалося вийти на економічне зростання 5,6 % в 2010-му і 5 % в 2011 році, приборкати інфляцію і створити стабільний фундамент для розвитку країни. Разом з тим, на думку глави українського уряду, сьогодні проходить друга хвиля кризи: *«Криза охопила весь світ і буде нас мучити принаймні 10 років. І тільки нестандартне мислення і вміння знаходити оригінальні підходи допоможе нам вийти на нову траєкторію зростання»*. Прем'єр-міністр вважає, що перед Україною сьогодні стоять три ключові виклики. Перший з них – виклик енергетичний: *«Ми не маємо достатньої кількості газу. Ми платимо гігантську ціну за газ: з урахуванням Харківських угод – 540 доларів за тисячу кубометрів. Це для нас колосальний «заиморг»*. За словами Азарова, Україна має намір протягом 15 років забезпечити себе власними запасами газу, і в той же час впроваджувати стратегії енергозбереження, які дозволять вже в наступному році знизити споживання газу в два рази. Другий виклик – глобальна продовольча безпека. Незважаючи на значне потепління клімату, яке провокує посухи, Україна щорічно збирає рекордні врожаї – в поточному маркетинговому році врожай зернових складе 47 млн. тонн. Реформування аграрної галузі, підкреслив прем'єр-міністр, дозволить протягом найближчих 5 років вивести рівень виробництва зернових на

рівень 100 млн. тонн на рік і зробить Україну найбільшим світовим гравцем на цьому ринку. Третім ключовим викликом глава уряду назвав екологічні проблеми. В якості пріоритетного завдання влади прем'єр-міністр України назвав продовження радикальних економічних реформ, зокрема, зниження податкового тиску і дерегуляцію економіки: *«Реформи реалізуються з тією швидкістю, наскільки це можливо в поточній ситуації. Ми чудово бачимо всі наші недоробки, всі наші суперечливі рішення. У нас багато помилок. Але це помилки, пов'язані з пошуком рішень у надважкій економічній ситуації. І в такій ситуації безпомилкових рішень не буває»* [6].

У дискусії про майбутнє Європи виступив член верхньої палати Республіки Індія Мані Шанкар Айар. Він зазначив, що Європа повинна прагнути не до світового панування, а до світового співробітництва. На думку індійського політика, світ повинен повністю і остаточно позбутися стереотипів Ялтинської системи 1945 року, яка розділяла сфери впливу в світі між країнами анти-гітлерівської коаліції: *«Необхідно подолати глобальну нерівність, яка нам було нав'язана – не тільки через промислову революцію, але і через міжнародну систему»*. Європа повинна подивитися по-новому на карту світу і побачити євразійський континент в цілому. *«Якщо Європа визнає, що вона – західний «півострів», а Азія – південний «півострів», і якщо вони обидві визнають, що належать до світу в цілому, тоді Європа зробить перший крок – прийме Туреччину й Україну в ЄС»*, – сказав індійський політик. У прагненні до світового панування, яке визначало історію Європи протягом століть, немає майбутнього, переконаний Мані Шанкар Айар. Відмовившись від цих амбіцій, Європа зможе вибудувати нормальні відносини співпраці з іншими країнами світу, зокрема – з країнами Азії. *«Немає необхідності, щоб Європа домінувала в Азії, вони можуть бути друзями»*, – зазначив індійський парламентар, нагадавши, що в Азії – найбагатші в світі ресурси: як енергетичні, так і людські, що у світі XXI століття являється надзвичайно важливим

фактором. *«Без Азії немає майбутнього у Європи, а без Європи – у Азії. Все, що нам потрібно – це тільки любов»*, – стверджує індійський політик [7].

Ніл Фергюссон, історик, професор Гарвардського університету в США, в ході дискусії про майбутнє Європи відзначив, що процес розширення Євросоюзу зіграв унікальну історичну роль: *«Розширення Європи – один з великих успіхів сучасності Коли впала Радянська імперія, все могло закінчитися набагато гірше для всього світу, якби не розширення ЄС. Це дало сигнал країнам колишнього соціалістичного табору про те, які інституції треба створити, щоб брати участь у процвітанні європейського експерименту. Це призвело до швидкого переходу до демократії та ринкової економіки в цих країнах»*. У той же час, Ніл Фергюссон висловив сумнів у тому, що сьогодні розширення є найактуальнішою проблемою на тлі економічної кризи в Єврозоні та необхідності створення монетарного союзу: *«Якщо не буде створений монетарний союз, весь європейський експеримент може зазнати поразки»*. Вчений не вірить в дезінтеграцію зони євро в найближчому майбутньому. Він згоден з думкою глави ЄЦБ Маріо Драгі про те, що витрати на демонтаж цієї зони будуть більшими, ніж вартість рішення її нинішніх проблем. Разом з тим, на думку професора Гарвардського університету, Європі необхідно поліпшити якість управління та прийняття рішень. У рамках конфедерації, якою Європейський Союз є зараз, створити ефективний монетарний союз не можна. З іншого боку, не можна і форматувати економіку всіх країн ЄС під зразок однієї країни: *«Немає жодної потреби всіх зробити німцями. Не можна нав'язувати заходи жорсткої економії іншим країнам і сподіватися досягти успіху»*. На думку історика, існує величезна різниця між якістю економічних і державних інститутів в різних країнах Європи. Тому рішення інституційних проблем виходить сьогодні на перший план [8].

Думку Фергюссона підтримав міністр з питань ЄС та головний переговорник Республіки Туреччина Егемен Багіш. Пославшись на слова Вінстона Черчілля про те,

що американці завжди приймають правильні рішення після того, як зроблять всі можливі помилки, турецький міністр провів паралелі з Євросоюзом. На його думку, відмова від розширення під впливом внутрішніх проблем є однією з ключових помилок європейської політики: *«Європа повинна озирнутися довкола і побачити можливості, які є в інших країнах світу. Для того, щоб вижити в кризі, потрібно розширювати ринки. Якщо ви зациклені на собі, замкнетеся у своїх кордонах, ви не вирішите свої проблеми. Потрібно шукати нові ринки. Тільки розширення зможе вирішити ваші проблеми»*. Міністр навів приклад Туреччини, яка 53 роки прагне стати повноправною європейською країною: *«Ми віддані європейським цінностям, але постійно повинні доводити це. І ми повинні захищати європейські інтереси, незважаючи на те, що нас не приймають у спілку»*. Схожі проблеми, на його думку, і у відносинах з Україною. На думку міністра Туреччини, для подолання цих викликів необхідно змінити систему прийняття рішень у Євросоюзі: *«У США один штат не може заблокувати рішення інших 49 штатів, а в Європі один член спілки може заблокувати спільне рішення. Нинішній процес не приведе вас в безпечну гавань. Потрібні якісь засоби, щоб досягати логічних, а не безвідповідальних рішень»* [9].

Гордон Браун, прем'єр-міністр Великої Британії у 2007-2010 рр., переконаний, що нинішні проблеми Європи можна вирішити шляхом вдосконалення прийняття рішень в Євросоюзі і більш тісного залучення ЄС до глобальної співпраці: *«Америка і Європа вже сьогодні не можуть відповідати за більшу частину виробництва у світі. Споживання переноситься в країни, що розвиваються. Багатство, яке сьогодні зосереджене переважно на Заході, протягом наступних років буде поширюватися по світу і розподілятися рівномірніше»*. На думку экс-прем'єра Великої Британії, Європа потребує прийняття сміливих, жорстких і необхідних рішень, зокрема – про фіскальний та монетарний союз, який є необхідним для збереження економіки Європи як єдиного цілого. Для цього потрібно удосконалити саму систему

прийняття рішень в Європі, де сьогодні одна країна може заблокувати рішення інших [10].

Учасники дискусії активно обговорювали питання про європейський вибір України. Характерним у цьому плані був виступ Хав'єра Солани 15 вересня, генерального секретаря НАТО у 1999-2009 рр. *«Україна має подивитися на себе, на свої цінності. Чи є у вас соціальний консенсус з приводу руху в Європу, чи є стратегія, яка всіх об'єднує. Ми поки що цього не спостерігаємо»*, – сказав Солана. Європейський політик засумнівався в тому, що Митний Союз це хороший інтеграційний вибір для України і що він є чисто економічним альянсом. *«У Митному Союзі економіка не так важлива, як політика. До того ж Україна, у разі вступу в МС, доведеться вести переговори з Європейським Союзом двічі: спочатку від себе особисто, а потім як від частини Митного Союзу»*, – сказав Солана. Він підкреслив якісну відмінність двох міждержавних об'єднань і закликав Україну замислитися над своїми цінностями та пріоритетами. *«Вам треба подивитися на свої цінності і вирішити. Митний Союз – це митниця, яка дає добро. Євросоюз змінює життя, змінює все в країні. Ми в Євросоюзі не змушуємо вас зробити якийсь вибір. Європейські двері ще відчинені для вас»*, – зазначив Хав'єр Солана [11].

Солані заперечив віце-прем'єр-міністр Казахстану Кайрат Келімбетов: *«Україна повинна повноцінно працювати з партнерами як в Європі, так і з країнами Митного Союзу, однак інтеграція з МС об'єктивно вигідніше для України»*. На думку віце-прем'єра, в питанні геополітичного вибору України панує кілька стереотипів, які спотворюють реальну ситуацію. Одним з них Келімбетов вважає уявлення про те, що вибір між ЄС і МС – конфронтаційний: *«Роблячи вибір, потрібно в першу чергу думати про розвиток України. Нам кажуть, що європейська модель інтеграції постраждала, Європа в біді, і не треба слідувати цьому неприємному прикладу. Але я як і раніше вважаю, що європейська модель інтеграції є найбільш оптимальною»*. У той же час, не варто думати, на думку Келімбетова, що «прокидаю-

чись щоранку, ЄС думає про Україну: *«Не думаю, що Україна є пріоритетом для Європейського Союзу, а для Митного Союзу – пріоритет»*. Він нагадав, що на сьогоднішній день йде запуск зони вільної торгівлі в рамках СНД, введення якої буде вигідними для української промисловості і торгівлі. Кайрат Келімбетов застеріг учасників дискусії від зайвої політизації питання можливої інтеграції України в Митний Союз, висловивши переконання, що це суто економічний процес: *«Треба позбавлятися усталеного стереотипу про те, що все, що в Україну приходить зі Сходу – пахне політикою»* [12].

Виступ міністра закордонних справ Швеції Карла Більдта містив нотки перестороги й певної ультимативності: *«Для України дуже важливо визначитися, в які міждержавні об'єднання вона хоче інтегруватися. Інакше, рано чи пізно, вона може опинитися в міжнародній ізоляції»*. *«Я не бачу, на жаль, куди ж прямує Україна, яке в неї бачення, яка стратегія»*, – сказав міністр. *«Україна хоче мати відносини і з ЄС, і з Митним союзом, і з Шанхайською організацією співпраці, і з іншими організаціями. Але якщо ви підете скрізь, ви не залишитеся ніде. Не можна проводити модернізацію без того, щоб зберігати прихильність до певної стратегії і певного бачення»*. Україна, на думку Карла Більдта, повинна вписатися в європейську модель інтеграції, не затягуючи процес, бо *«в наші двері стукають ще 100 мільйонів чоловік. Дуже голосно стукають турки, і ми повинні думати, як будуть інтегруватися мільйони людей зі Східної та Південної Європи»* [13].

У відповідь Валерій Хорошковський, перший віце-прем'єр України, запевнив учасників дискусії, що Україна залишається відданою своєму євроінтеграційному вибору, незважаючи на проблеми політичного характеру, які перешкоджають сьогодні руху країни в бік ЄС. За його словами, на стратегічному рівні Україна не є поки повноправним учасником глобальних процесів: *«Це сумно, але це треба визнати, як факт. Нам необхідно розглядати можливість включення України в контекст процесів глобального масштабу. І тоді вибір «на*

Захід чи на Схід» буде менш актуальним». Валерій Хорошковський підкреслив, що Україна з 2001 року почала процес приведення свого законодавства у відповідність з європейськими нормами. Кожен акт ось вже 11 років проходить експертизу на відповідність правилам ЄС. На технічному рівні відносини України і ЄС просуваються в трьох напрямках – укладення угоди про асоціацію, запровадження безвізового режиму та зони вільної торгівлі. Сьогодні у відносинах між Україною та Європою на перше місце виходить політичний аспект, він з'явився передбачувано, але це питання стоїть настільки гостро, що перешкоджає всім іншим нашим спробам бути ближче до ЄС: «Нам нелегко, але ми вдячні колегам з Євросоюзу. Адже якщо ми вирішимо ці питання, нам буде легше працювати в рамках ЄС». Перший віце-прем'єр-міністр підкреслив, що відносини України з Митним Союзом – це не питання стратегічного вибору, а питання вибудовування ефективних і взаємовигідних відносин з найближчими сусідами: «Хто не хоче жити в мирі з сусідами? З одного боку – Росія, з іншого – ЄС. Щоб не було сумнівів, куди рухатися, треба слухати населення, більшість якого підтримує рух до ЄС» [14].

На Ялтинській зустрічі постало й болюче для України енергетичне питання. Член виконавчого комітету корпорації Shell Маттіас Біксель висловив переконання: *«Енергетика повинна об'єднувати світ, а не роз'єднувати його. Всі рішення, які приймаються в енергетиці, повинні бути холистичними, тобто враховувати весь комплекс наслідків втілення цих рішень у життя»*. На його думку, сьогодні в енергетичній сфері *«світ бореться сам з собою, створюються перешкоди для ідей та технологій»*. Приймаються досить радикальні рішення для зниження викидів вуглеводнів, але при цьому не враховується негативний вплив цих рішень на інші сфери – продовольчу безпеку, глобальний рівень зайнятості та ін. Захищаючи екологію, ми створюємо проблеми для економіки, особливо в країнах, що розвиваються, і в бідних країнах, для яких дорога енергія є серйозною економічною проблемою.

На думку Маттіаса Бікселя, енергія сонця та вітру поки що занадто дорога у собівартості, щоб замінити вуглеводні, зокрема газ: *«Якщо альтернативну енергетику порівнювати з газом, то електроенергія на газі виходить удесятеро дешевшою, ніж з вітростанції. Перевага газу ще й у тому, що його багато, є ще серйозні запаси і є нові технології його видобутку»*. Особлива перспектива відкриваються у зв'язку з видобутком сланцевого газу, яка отримала назву *«енергетичної революції»*. *«Я заздрю США – сказав Маттіас Біксел, – У них є можливість використовувати технологію для сланцевого газу. Це дозволить їм отримати дешевшу енергію і, врешті решт, перебудувати свою економіку»*. Але найкращим глобальним рішенням є розвиток усіх видів енергетики – традиційної та альтернативної [15].

Інна Богословська, Ринат Кузьмін, Маріо Давид, Григорій Немиря виступили на зустрічі з оцінкою і власним баченням справи Юлії Тимошенко, а лідери української опозиції Арсеній Яценюк, Віталій Кличко, Наталя Королевська поділились своїми думками щодо майбутнього України в контексті парламентських виборів 2012 року.

Після закінчення 9-ї Ялтинської зустрічі провідні українські експерти дали власну оцінку її результатам. Валерій Чалий, заступник генерального директора Центру Разумкова заявив, що євроінтеграція України не має перспектив нового розвитку у найближчі роки. Зважаючи на результати проведення форуму в Ялті, Чалий не бачить бажання українських високо посадовців виконувати умови, озвучені представниками ЄС щодо можливості проведення саміту Україна-ЄС цього року. Експерт погодився з думкою президента Польщі Олександра Квасневського, який сказав, що *«з роками він більше розуміє українську мову, але все менше розуміє, що відбувається в Україні»* [16].

Науковий директор Інституту євроатлантичного співробітництва Олександр Сушко зазначив, що проведення саміту Україна-ЄС залежатиме від оцінки парламентських виборів в Україні. Якщо вибори будуть визнані такими, що не відповідають

демократичним стандартам, то велика ймовірність того, що цього року (2012-го. – *Авт.*) саміту не буде. За словами Сушка, останні зустрічі президента України з представниками ЄС, зокрема на форуму в Ялті, свідчать, що жодного прогресу у відносинах з ЄС не досягнуто. Київ не реагує на сигнали вибіркового правосуддя. ЄС зараз не має жодної довіри до керівництва України і дуже мало на сьогодні є країн-членів, які готові підписати угоду з Україною про асоціацію [17].

Єврокомісар із питань розширення та Європейської політики сусідства Стефан Фюле висловив думку, що Україна може досягти «точки неповернення» на шляху євроінтеграції; інколи складається враження, що в Україні «точкою неповернення» вважають консолідацію влади, з чим не можна погодитися [18].

Німецький дипломат Анка Фельдгузен заявила, що Україна для ЄС та Німеччини є надзвичайно важливою: *«Ми повинні розділене у питаннях євроінтеграції українське суспільство привести до того, що вони самі скажуть «Ми таки хочемо в ЄС». Але це буде політика купи маленьких кроків, яка дуже довго триватиме. Це станеться не завтра. Не бійтеся, ми в жодному разі не*

дамо Україні занепасти, але цього найближчим часом і не станеться» [19].

Отже, зробимо висновки. По-перше, важливою є та обставина, що чергова зустріч YES у 2012 року, попри побоювання українського політикуму, відбулася. Вона, як попередні зустрічі, була присвячена важливим проблемам сучасного глобалізованого світу, перспективам майбутнього розвитку Європейського Союзу, євразійського інтеграційного процесу. По-друге, Ялтинська зустріч засвідчила зневіру європейських політичних і громадських діячів в тому, що в найближчі роки Україна наблизиться до ЄС у ранзі його асоційованого члена. Учасники саміту із західних країн висловили серйозну стурбованість тією обставиною, що українське керівництво в останній час проявило велику зацікавленість до євразійських інтеграційних об'єднань, що може унеможливити співпрацю України з європейськими структурами. По-третє, західні політики стурбовані ситуацією, яка склалася у справах Юлії Тимошенко і Юрія Луценка, бо українське керівництво не реагує резолюцію Європарламенту з цього приводу. По-четверте, західні країни дали зрозуміти Україні, що у своєму виборі вона повинна визначитись чітко і Захід для неї не закриває двері в ЄС.

Джерела та література

1. Див.: Закон України № 2411-VI «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» // <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>
2. Тригуб П. М., Тригуб О. П. Ялтинська європейська стратегія (YES) // ЧДУ ім. П. Могили. Наукові праці. – Т. 171. Вип. 159. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – С. 80-89.
3. <http://yes-ukraine.org/ua/Yalta-annual-meeting/9-ta-yaltinska-shchorichna-zustrich/spisok-uchasnikiv>
4. <http://yes-ukraine.org/ua/Yalta-annual-meeting/9-ta-yaltinska-shchorichna-zustrich/programa-zustrichi>
5. Урядовий кур'єр. – 2012. – 15 вересня.
6. <http://yes-ukraine.org/ua/news/upravlinnya-ekonomikoyu-v-umovah-krizi-vimagaye-nestandardnih-pidhodiv-mikola-azarov>
7. <http://yes-ukraine.org/ua/news/u-yevropi-nemaye-maybutnogo-bez-aziyi-a-u-aziyi-bez-yevropi-mani-shankar-ayar>
8. <http://yes-ukraine.org/ua/news/rashhirenie-es-odin-iz-samyh-bolshih-uspehov-sovremennosti-nil-fergyusson>
9. <http://yes-ukraine.org/ua/news/shchob-vizhiti-v-krizi-yevropa-povinna-rozshiryuvatisya-egemen-bagish>
10. <http://yes-ukraine.org/ua/news/yevropi-neobhidno-zaluchatisya-do-globalnoyi-spiivpratsi-gordon-braun>
11. <http://yes-ukraine.org/ua/news/es-ne-zakryvaet-dveri-pered-ukrainoy-no-zhdet-hto-ona-opredelitsya-so-svoimi-tsennostyami-havjer-solana>
12. <http://yes-ukraine.org/ua/news>
13. <http://yes-ukraine.org/ua/news/ukraine-neobhodimo-chetko-opredelitsya-s-prioritetnymi-napravleniyami-integratsii-karl-bildt>
14. <http://yes-ukraine.org/ua/news/dvizhenie-v-es-ostaetsya-prioritetom-ukrainy-valeriy-horoshkovskiy>

15. <http://yes-ukraine.org/ua/news/resheniya-v-energeticheskoy-sfere-dolzhny-v-ravnoy-stepeni-uchityvat-ekologicheskie-i-ekonomicheskie-factory-mattias-biksel>
16. <http://tyzhden.ua/News/60209>
17. <http://tyzhden.ua/News/60177>
18. <http://tyzhden.ua/News/59990>
19. <http://tyzhden.ua/News/59387>

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.
Багмет М. О., д.і.н., проф.

© Тригуб О. П., Тригуб П. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 23.10.2012 р.

ЕВОЛЮЦІЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ США (2003-2011 рр.)

Досліджено зовнішньополітичну стратегію одного із головних посередників близько-східного мирного процесу – США. Проаналізовано еволюцію підходів до вирішення цієї проблеми двох останніх американських президентських адміністрацій. Розглянуто причини невдач посередництва, і можливі перспективи створення у майбутньому незалежної палестинської держави.

Ключові слова: *близькосхідний конфлікт, посередництво, американська адміністрація, міжнародна конференція, Державний Секретар, мирний план, арабо-ізраїльський конфлікт, інтифада «Аль-Акса», розмежування.*

Исследована внешнеполитическая стратегия одного из главных посредников ближневосточного мирного процесса – США. Проанализирована эволюция подходов к решению этой проблемы двух последних американских президентских администраций. Рассмотрены причины неудач посредничества, и возможные перспективы создания в будущем независимого палестинского государства.

Ключевые слова: *ближневосточный конфликт, посредничество, американская администрация, международная конференция, Государственный Секретарь, мирный план, арабо-израильский конфликт, интифада «Аль-Акса», разграничение.*

The article analyzes the foreign policy strategy of one of the major mediators of the Middle East peace process – the United States. Evolution of approaches to solving this problem, the last two U.S. presidential administrations. The causes of failure of mediation, and possible prospects of a future independent Palestinian state.

Keywords: *Middle East conflict, mediation, the US administration, international conference, Secretary of State, the peace plan, Arab-Israeli conflict, Al-Aqsa Intifada, delimitation.*

До початку 1990-х років основним головним актором у близькосхідному врегулюванні були США і СРСР. Саме ці дві країни пропонували проекти врегулювання. Особливо активну роль тут грали США. Кожна адміністрація яка у ці часи перемагала на виборах приходила з новим проектом, що до арабо-ізраїльського врегулювання. Таким президентом були Д. Картер, Р. Рейган, Дж. Буш-старший, В. Клінтон. На початку ХХІ ст. палестинська проблема продовжує займати центральне місце у близькосхідній політиці США. І кожна із цих адміністрацій приділяла велику увагу Близькому Сходу. Але, ще жодній із цих адміністрацій не вдалося досягти успіху у процесі мирного врегулювання. Близький Схід завжди був і буде дуже важливим регіоном для багатьох країн, особливо для Сполучених Штатів.

Вони, як й інші країни дуже зацікавлені у стабільності цього регіону, як у політичній, так і в військовій сфері. Причиною цього є величезні запаси нафти, які зосереджені саме в цьому регіоні. Бо кожний новий конфлікт в регіоні дуже сильно впливає на світові ціни на нафту. Не дивлячись на всі складнощі цієї проблеми США все ж таки змогли добитися певних успіхів – в середині 1990-х. років. Таким успіхом є створення Палестинської Національної автономії. На сучасному етапі Близькосхідна проблема є актуальною, особливо для США.

Зараз робиться все можливе, щоб розв'язати цю проблему. Багато політичних лідерів відвідали цей регіон і намагаються сприяти вирішенню арабо-ізраїльської проблеми. Особливо активну політику у цьому контексті проводять Сполучені Штати

Америци. Протягом останніх років Близько-східний регіон вже декілька разів офіційно відвідав президент і Державний секретар Сполучених Штатів. Він вів переговори з багатьма лідерами Близькосхідних держав й Ізраїлю, і зараз США є одним із головних акторів у «четвірці» яка є основним посередником в арабо-ізраїльських переговорах які на сучасному етапі не можуть досягти жодного успіху. Причин цього дуже багато. По перше невдала антитерористична війна США в Іраку, по друге складна внутрішньополітична ситуація в самій Палестинській автономії після перемоги ХАМАС, по третє небажання іти на компроміс ізраїльських владних керівників та інші спірні питання.

Що стосується вітчизняних авторів, то тут варто відмітити таких авторів: Т. Мединська, Є. Федченко, С. Григоришин. Серед російських варто виділити наступних: А. Ананьев, А. Олимпієв, Г. Мирский, А. Шморгун, Д. Кузнецов, В. Киселев, Д. Пьяних.

Отже, основним завданням цієї статті є аналіз посередницьких зусиль США, та їх вплив на вплив на ситуацію на Близькому Сході й можливість врегулювання палестинської проблеми.

13 вересня 1993 р. на зеленій галявині перед Білим домом у Вашингтоні прем'єр-міністр Ізраїлю І. Рабін і М. Аббас виконуючий обов'язки генерального секретаря ОВП, у присутності представників Мадридської конференції – США і Росії – підписали спільний документ: Декларацію принципів про тимчасові заходи організації самоуправління. В ній говорилося про умови поступового поетапного введення на окупованих Ізраїлем територіях Західного берега і сектора Газа Палестинської національної Автономії з майбутньою перспективою її перетворення, після перехідного періоду, незалежну, суверенну палестинську державу [1].

Наступні палестино-ізраїльські переговори і підписання ряду так званих проміжних угод (Каїр, 1994 р. і Таба, 1995 р.) повинні були призвести до завершення перехідного періоду (до квітня 1999 р.) і досягненню взаємної домовленості про кінцевий статус палестинської державності [2].

Але до цього терміну сторонам не вдалося досягнути такої домовленості, переговори перервані із-за розбіжностей з низки принципів питань: територіальне розмежування між Ізраїлем і майбутньою палестинською державою, статус Єрусалима, єврейські поселення, повернення палестинських біженців до своїх домівок.

У червні 1999 р. в результаті парламентських виборів в Ізраїлі до влади прийшов уряд Е. Барака, якому вдалося реанімувати мирний процес, який зайшов в глухий кут. Пізніше, 5 вересня 1999 р., у єгипетському місті Шармаш-Шейх був підписаний палестино-ізраїльський меморандум про поетапне виконання обов'язків сторін по раніше підписаним, але не виконаним угодам, а також відновилися переговори про кінцевий статус палестинських територій. Були зроблені поступки, які стосувалися графіку виводу ізраїльських військ і ліквідації ряду єврейських поселень. У травні 2000 р. в місті Елліте на зустрічі Б. Клінтона, Е. Барака і Я. Арафата була зроблена спроба добитися «кінцевого врегулювання» і був навіть розроблений компроміс із проблемами статусу Єрусалиму і повернення палестинських біженців. Але досягнуті домовленості виявилися вельми недовговічними. Спроби конкретизувати узгоджені принципіальні положення під час наступних зустрічей успіхом не увінчалися, оскільки традиціоналісти і ісламісти виступили проти них [3].

Такі переговори відновилися при зустрічі Е. Барака і Я. Арафата, які відбулися за ініціативою і під патронажем американського президента У. Клінтона в липні 2000 р. у Кемп-Девіді. При обговоренні на цій зустрічі проблеми «кінцевого статусу» палестинських територій уряд Е. Барака погодився з передачею під контроль майбутньої палестинської держави на Західному березі і секторі Газа до 90 % територій при збереженні за Ізраїлем великих ізраїльських поселень на Західному березі.

Під час палестино-ізраїльських переговорів в Кемп-Девіді також намітилися спільні позиції у питаннях статусу Єрусалима, долі палестинських біженців і єврейських поселень. Але все ж таки розбіжності між пред-

ставниками Ізраїлю і ОВП на цих переговорах, в першу чергу, які стосувалися схеми територіального розмежування між Ізраїлем і палестинцями і відносно статусу Єрусалима, тоді подолати не вдалося. Ці переговори закінчилися невдачею і повним провалом. Всі намагання вирішити палестинську проблему нічого не дали. І всі сподівання покладалися на майбутні зустрічі і конференції.

У 2000 р. відбулася подія, яка мала великий вплив на весь Близькосхідний регіон. 28 вересня лідер блоку «Лікуд» – головної політичної групи традиціоналістів, А. Шарон демонстративно відвідав у супроводі своїх прихильників Храмову гору в центрі Єрусалима, де знаходяться священні для іудеїв Стіна плачу, а також третя за значенням для мусульман мечеть Аль-Акса. Ця акція була сприйнята ісламістами як публічна образа ісламу, що стало приводом до початку другої інтифади.

30 квітня 2003 р. Держдепартаментом США був опублікований новий план близькосхідного врегулювання, який мав назву «дорожня карта». Розроблений за ініціативою американської адміністрації і підтриманий Росією, а також ЄС і ООН, цей проект розглядається ООН як умова просування до стійкого врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту у відповідності з принципами співіснування двох держав на основі виконання сторонами своїх обов'язків.

«Дорожня карта» передбачала поетапне проведення переговорів між палестинськими й ізраїльськими сторонами під егідою «четвірки» міжнародних посередників (США, Росія, ЄС, ООН) з метою добитися припинення насильства і терору на першому етапі (2003 р.), створення палестинської держави в тимчасових кордонах на другому етапі (червень-грудень 2003 р.), угоди з постійного статусу і припинення конфлікту на третьому етапі (2004-2005 рр.). До завершення миротворчого процесу «четвіркою» повинна бути скликана міжнародна конференція з Близького Сходу. Логічним продовженням послідовних зусиль міжнародного співтовариства з врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту було прийняття Радою Безпеки ООН резолюцію № 1515, в якій висловлюється

підтримка «дорожньої карти» і міститься заклик до сторін виконувати її положення у співробітництві з «четвіркою». Палестинське керівництво підтримало цей план і виразило готовність добитися його повного виконання, не дивлячись на негативне ставлення до нього радикальних палестинських організацій і рухів. Що стосується Ізраїлю, то уряд А. Шарона обумовив його прийняття внесенням 14 поправок. Але цей план також не був реалізований і збройні сутички між палестинцями і ізраїльтянами продовжувалися [4].

У жовтні 2004 р. була відроджена надія, що після смерті Я. Арафата відновлення процесу мирного урегулювання і припинення «інтифади Аль-Акса» була втрачена. Президент США Джордж Буш був упевнений, що 2005 рік принесе мир на Близький Схід: *«Наступний рік дуже важливий, оскільки він принесе мир. Іронія долі полягає в тому, що палестинці й Ірак стануть каталізаторами змін в тій частині світу, яка більше за інші їх потребує»*, – вказав Буш, відзначивши, що на цій тезі заснована зовнішня політика США. Буш підкреслив, що зуміє добитися миру під час свого другого президентського строку. Він також вказав, що Вашингтон розглядає вибори глави ПНА як перший крок до початку діалогу з основним претендентом на цю посаду – головою Виконкому Організації визволення Палестини – Махмудом Аббасом [5].

Ізраїль і Палестинська національна адміністрація підтримували ідею мирної і координованої реалізації програми розмежування, вивід поселень з сектора Газа і частини Західного берега річки Йордан. Про це повідомила 19 червня 2005 р. держсекретар США Кондоліза Райс після закінчення переговорів в Єрусалимі з прем'єр-міністром Ізраїлю А. Шароном. Напередодні вона зустрічалася на Західному березі з главою ПНА Махмудом Аббасом.

К. Райс також вказала, що будівлі поселенців в секторі Газа будуть зруйновані після евакуації звідти ізраїльських структур. Палестинська національна адміністрація наполягає на зносі одно- і двоповерхових будинків поселенців, щоб побудувати на їх місці багатоквартирні будівлі для палестинців [6].

Держсекретар підкреслила, що два дні переговорів з палестинцями і ізраїльтянами переконали її, що сторони поділяють упевненість в тому, що вивід поселень повинен відбутися м'яко і мирно. Раніше Райс назвала програму розмежування «історичним кроком», який дозволить перезапустити мирний план «дорожня карта» і створити незалежну палестинську державу [7].

Райс назвала програму розмежування «історичним кроком», який дозволив створити незалежну палестинську державу. Вона вказала, що обговорить з Шароном необхідні кроки, для того, щоб процес розмежування пройшов мирно і без зриву. *«Успішне розмежування приведе до зміцнення безпеки Ізраїлю і дасть сторонам відчуття упевненості і довір'я один до одного, що необхідно для забезпечення кращого майбутнього в регіоні»*, – сказала К. Райс [8].

Підчас безпрецедентної човникової дипмісії Кондоліза Райс зустрілася з керівниками Ізраїлю, Палестинської адміністрації, Йорданії, Єгипту, Саудівської Аравії, Кувейту. К. Райс запропонувала відновити просування по «дорожній карті» з метою прискореного створення Палестинської держави з тимчасовими межами. Для цього вона намітила на лютий 2005 р. переговори з своєю участю, президента Палестинської національної адміністрації (ПНА) Махмуда Аббаса і Ольмерта, одночасно твердо обіцяючи ізраїльському прем'єру, що не буде ніякого розширення формату переговорів, ніякої міжнародної конференції.

27 листопада 2007 року відбулася міжнародна зустріч в Аннаполісі. Вона була ініційована президентом США Дж. Бушем. Міжнародна конференція дуже швидко набула формулювання «зустрічі», що істотно понизило рівень і значущість цього форуму. Навряд чи відразу, тобто на первинному етапі підготовки, виникли складнощі, що поставили під сумнів сам факт зустрічі.

Головним каменем спотикання став власне підсумковий документ, який спочатку був покликаний стати метою зустрічі лідерів чотирьох десятків країн світу в США. Палестинці вимагали, щоб він визначав принципи і терміни остаточного мирного

врегулювання. Ізраїль, навпаки, відмовлявся говорити про конкретні речі на даному етапі. До останнього моменту сторони по різному трактували навіть перший пункт плану «дорожня карта», який передбачав заморожування будівництва поселень з ізраїльської сторони і роззброєння бойовиків – із палестинської. Так, ізраїльський прем'єр Єхуд Ольмерт, хоча і оголосив про відмову від будівництва нових поселень, жодним словом не обмовився про необхідність припинити «природне зростання» вже існуючих, як того вимагають палестинці. У свою чергу, ізраїльтяни вважають далеко недостатніми заходи палестинської адміністрації по боротьбі з тероризмом.

В результаті багаторазові зустрічі робочих груп і особисті консультації Ольмерта з главою Палестинською національною адміністрацією Махмудом Аббасом до останнього моменту вселяли сумніви в тому, чи зможуть сторони підготувати до 27 листопада спільну декларацію, як називали документ в Ізраїлі, в той час, як палестинці вважали за краще говорити саме про «документ». Зустріч, намічена спочатку на вересень, у результаті відбулася лише в кінці осені. А оскільки від неї і не чекали доленосних для Близького Сходу рішень, то не особливо розчарувалися в її результатах. Число учасників форуму також залишалося до останніх днів невідомим – тон багато в чому задавала Саудівська Аравія, якій відразу стало не до душі «розмитий і напівпорожній» порядок денний. Проте на позачерговому засіданні Ліги арабських держав в Каїрі арабські країни вважали за краще не ставити палиці в колеса ні палестинцям з ізраїльтянами, ні тим більше США і дружно зібралися в Аннаполісі [9].

Що стосується представників палестинського керівництва, то вони постаралися «зберегти лице», оголосивши наперед про безумовний успіх форуму. Сам Аббас, який покладав спочатку дуже великі надії на Аннаполіс, хоча і вимушений незабаром зменшити запал, дивлячись на хід підготовки зустрічі, відразу після повернення з Штатів заявив, що *«близькосхідний форум досяг своєї мети – запустити переговорний процес*

між палестинцями і ізраїльтянами», «головна мета полягала в тому, щоб розпочати палестино-ізраїльські переговори, які і відбулися», – відзначив він.

І все-таки залишається незрозумілим, чим став Аннаполіс, який забрав чимало засобів і сил американської дипломатії в особі держсекретаря США Кондолізи Райс, що вчинила декілька вояжів в регіон для зустрічей з арабськими і ізраїльськими керівниками.

Після конференції в Аннаполісі, ще до відновлення переговорів між Палестиною й Ізраїлем, Махмуд Аббас неодноразово заявляв, що палестинська сторона ні за яких умов не погодиться з формулюванням «Ізраїль є країною євреїв», але готова визнати Ізраїль країною, в якій проживають і євреї, й інші національності.

Стан відносин палестинців й ізраїльтян щодо близькосхідного врегулювання в цілому в наш час є одним із головних елементів ситуації на Близькому Сході у сфері безпеки. Без належного вирішення арабо-ізраїльської проблеми, неможливо розраховувати на створення стійкої системи мирної взаємодії усіх розташованих у цьому регіоні держав. Починаючи безпрецедентну за масштабами військову операцію в секторі Газа під назвою «Литий свинець» (яка тривала з 27 грудня 2008 р. до 18 січня 2009 р.), Ізраїль ставив за мету нанести удар по військовій інфраструктурі ісламського руху опору ХАМАС, щоб надалі запобігти ракетному обстрілу південних районів єврейської держави і забезпечити їх безпеку [10].

Позиція США не стала сюрпризом. Вашингтон відкрито підтримав силову операцію Ізраїлю, обмежившись вельми стриманим жалем з приводу загибелі мирних громадян. І якщо в рамках Ради Безпеки ООН американці утрималися при голосуванні по резолюції 1860, то в самих США Конгресом переважною більшістю голосів була прийнята резолюція на підтримку дій Ізраїлю. Але США визнали, що військовими засобами проблему палестинського радикалізму і припинення вилазок бойовиків руху ХАМАС проти Ізраїлю не вирішити.

Після приходу до влади президент США Б. Обама виступив з низкою заяв, як свідчили про свій намір внести корективи в політику США на Близькому Сході. Щодо близькосхідного врегулювання Б. Обама зробив акцент на створенні Палестинської держави як основній умові яка потрібна для встановлення миру. Хоча США давно визнавали доцільність створення такої держави і даний принцип був зафіксований в «Дорожній карті», Б. Обама закликає до цього більш наполегливо, ніж його попередники. Іншим принциповим моментом його підходу до, близькосхідного врегулювання стала жорстка позиція щодо ізраїльських поселень на Західному березі. Б. Обама заявив, що «будівництво поселень має бути припинене, аби ми могли рухатися далі» [11].

Початковий план, меморандуму Бейкера-Гамільтона, передбачав змусити ізраїльтян прийняти основні вимоги «саудівської мирної ініціативи», а саме: погодитися на відхід до «зеленої межі», створення палестинської держави на всій території Західного берега і Гази, розділ Єрусалиму й імміграцію у внутрішні райони Ізраїлю і фінансову компенсацію мільйонам осіб, які претендують на статус «палестинських біженців».

Плани Бейкера-Гамільтона – напівофіційна платформа Демократичної партії США, яка з'явилася у ЗМІ перед виборами в конгрес в 2006 р., і передбачала кардинальні політичні поступки з боку Ізраїлю в якості необхідної умови для початку діалогу США з Сирією та Іраном і підтримку прозахідними арабськими режимами американських планів стабілізації в регіоні.

Із 3-8 червня 2009 р. президент США Барак Обама здійснив державні візити до країн Європи та Близького Сходу. Візити мали велике міжнародне значення, особливо це стосувалося Палестинської проблеми.

Під час виступу в Каїрському університеті, Б. Обама вперше заявив, що новий ізраїльський уряд повинен припинити будівництво поселень на окупованих палестинських територіях. Також було заявлено, що існування палестинської держави більше не можливо заперечувати. Б. Обама підкреслив, що США підтримають законні прагнення палестинців

на створення власної держави. Крім того, він першим з американських президентів назвав існуюче територіальне утворення палестинців Палестиною, що вже поставило її на один рівень з Ізраїлем. Він підкреслив, що Палестина – це існуюча реальність, в той час як його попередники використовували слово Палестина, лише говорячи про державу, яка буде існувати в майбутньому [12].

Б. Обама закликав також палестинців відмовитися від насильства і заявив, що арабські країни повинні перестати використовувати цей конфлікт, щоб відволікати людей від проблем у їхніх власних країнах. За його словами, арабські держави повинні визнати Ізраїль і зробити крок, щоб допомогти палестинцям побудувати сильні державні інститути.

Поїздка нового держсекретаря США Хіларі Клінтон на Близький Схід почалася з конференції в єгипетському Шарм-аш-Шейху 2 березня 2010 р. Вона провела ряд важливих зустрічей в Єрусалимі, у тому числі з президентом Ізраїлю Шимоном Пересом, главою МЗС Ципі Лівні, колишнім прем'єр-міністром Ехудом Ольмертом і Біньяміном Нетаніяху, і тільки після цього – з представниками палестинців – головою Палестинської національної адміністрації Махмудом Аббасом та прем'єром Саламом Файядом [13].

2 вересня 2010 р. у Вашингтоні розпочалися прямі переговори про врегулювання Палестинської проблеми. Їх основним результатом стала домовленість почати вироблення рамкової угоди з питань остаточного статусу палестинських територій і домовленість про наступні двосторонні зустрічі.

Незважаючи на чітке зобов'язання США накладати вето на заявку ПНА в Раді Безпеки, заклики Євросоюзу відмовитися від одностороннього звернення в ООН і повернутися

за стіл переговорів з Ізраїлем, лідери ПНА 23 вересня 2011 року, надіславши листа до Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН Проблему для палестинців в цьому сенсі становить не тільки неможливість подолати американське вето, а й відсутність гарантій в тому, що їх заявка отримає необхідний мінімум підтримки дев'яти з 15 членів Ради Безпеки.

Вивчивши цю проблему можна виділити декілька факторів, що впливали на позицію США в 90-х роках. Слід сказати, що позиція США що до Ізраїлю ніколи не змінювалася. Ізраїль був і залишиться головним союзником США на Близькому Сході. Змінювалися тільки підходи і деякі незначні пункти майже у всіх планах Близькосхідного врегулювання американських президентів. І тому, підтримка Ізраїлю є основною метою, і фактором який впливав на позицію США з цієї проблеми. Ще одним досить важливим фактором було схильність Ізраїлю і Палестини до переговорів. Не менш важливим фактором було те, що ці переговори підтримували всі Близькосхідні арабські країни, які також приймали участь у цих переговорах.

Внутрішньополітична ситуація у цьому регіоні була основним фактором, що впливав на позицію Сполучених Штатів у 90-х роках ХХ століття. Від того яка політична сила приходила до влади в Ізраїлі, і від того, як ОВП і її лідери були схильні до переговорів залежало дуже багато. Саме ці фактори були причиною всіх невдач США у їх спробах вирішити цю проблему.

Розглядаючи перспективи Близькосхідного врегулювання на сучасному етапі, то вони є досить невиразними. Причиною цього є як політика США у цьому регіоні, так і політика Ізраїлю. Не менш важливим фактором є і внутрішньополітичне становище в Палестинській автономії.

Джерела та література

1. Ананьєв А. Внешнеполитическая политика США // Международная жизнь. – 2005. – № 2. – С. 18.
2. Олимпиев А. Ближний и Средний Восток. – М. : Международные отношения, 2004. – С. 130.
3. Мирський Г. Израиль и палестинцы: самый длительный конфликт // Мировая экономика и международные отношения. – 2001 – № 3. – С. 98.
4. Шморгун А. Возможна ли «демократизация Ближнего Востока» по-американски? // Азия и Африка. – 2005. – № 12. – С. 42.
5. Слисаренко И. Борьба с антисемитизмом // Персонал. – 2005. – № 1. – С. 4.

6. Кузнецов Д. Арабо-израильский конфликт в зеркале общественного мнения в странах Запада и Востока // Азия и Африка. – 2005. – № 12. – С. 16.
7. Киселев В. Перспективы урегулирования палестино-израильского конфликта // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 3. – С. 10.
8. Керженцев Н. Арабо-израильский конфликт: появится ли свет в конце тоннеля? // Компас. – 2007. – № 1-2. – С. 38.
9. Пьяних Д. Палестино-израильское урегулирование: принципиальные вопросы остаются нерешенными // Компас. – 2007. – № 52. – С. 34.
10. Кирсанов Е. «Литой свинец» застыл // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2009. – 19 янв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html.
11. Подцероб А. Барак Обама и политика США на Ближнем Востоке // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2009. – 28 июня. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/28-06-09a.htm>
12. Автономова А. Поездка президента США на Ближний Восток // Компас. – 2009. – № 24. – С. 8.
13. Коровина Е. Первый визит госсекретаря США Х. Клинтон на Ближний Восток. – 2009. – 10 март. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/10-03-09c.htm>

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.
Шевчук О. В., д.і.н., проф.

© Чернишов І. В., 2013

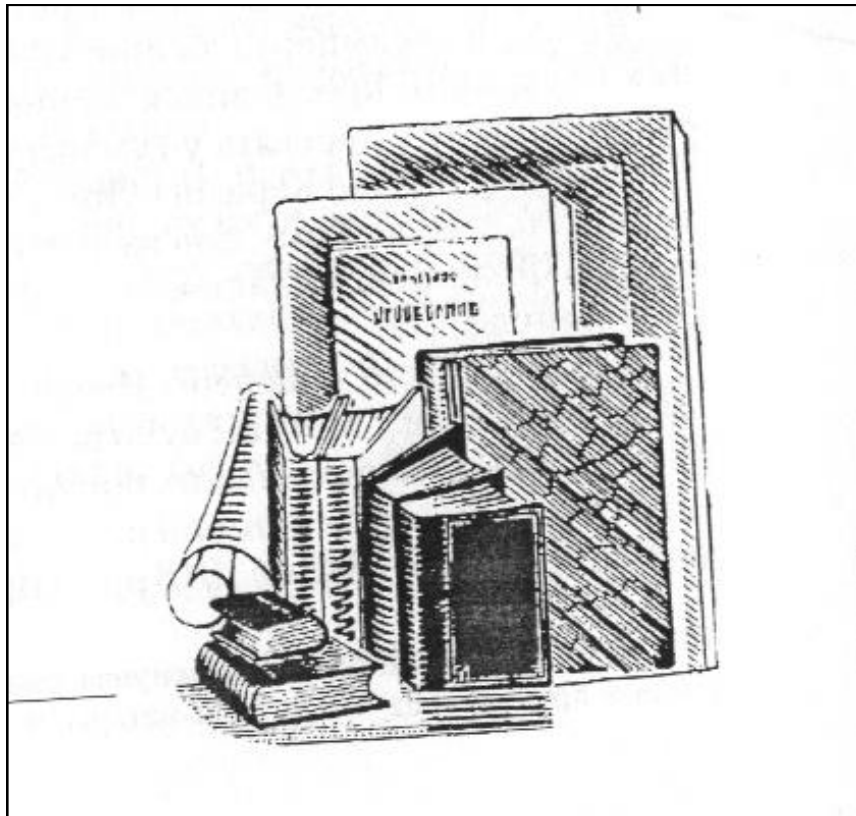
Дата надходження статті до редколегії 06.12.2012 р.

Джерелознавство.

Історіографія.

Методологія.

Історія історичної науки

МІФОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ «СПАС»

На основі на джерельного матеріалу авторів методик практичного вивчення «Спасу» розглянуто міфологічні основи цього явища. Визначено, що система «Спас» дає можливість людському «Я» при розкритті енергетичних можливостей організму, отримати могутність, мати надійний захист, розуміти природу часу і стати високодуховною особистістю.

Ключові слова: «Спас», міфологія, духовність, енергія, людина.

На основе на источниковедческого материала авторов методик практического изучения «Спаса» рассмотрено мифологические основы этого явления. Определено, что система «Спас» дает возможность человеческому «Я» при раскрытии энергетических возможностей организма, получить могущество, иметь надежную защиту, понимать природу времени и стать высокодуховной личностью.

Ключевые слова: «Спас», мифология, духовность, энергия, человек.

In the article on basis on a spring material of authors of methods of practical study wills «Spas» mythological bases of this phenomenon are examined. And also it is determined that the system «Spas» enables human «I» at opening of power possibilities of organism, to get power, have reliable defense, understand nature of time and become high-spiritual personality.

Keywords: «Spas», mythology, spirituality, energy, man.

Людина живе в складному світі, постійно стикаючись з різними міфами, тими, що були створені до неї або творяться в наш час. Сутність міфологічного сприйняття дійсності слід шукати в психології особистості. Адже, міф дає людині відчуття захищеності і тому його слід сприймати на рівні культурної та психологічної необхідності. Л. Лесков вважає, що для того «щоб уникнути психопатичного шоку хаосу, що наступає на неї з усіх сторін, людина створює міф, який дає їй смислові опори в цьому ворожому світі. В результаті серед усіх людських потреб саме міф відіграє пріоритетну роль» [6, с. 47].

Серед дієвих міфологічних систем в Україні, які пройшли випробовування століттями важливе місце займає «Спас», що виступає інструментом пізнання себе в навколишній дійсності. В основу християнського розуміння «Спасу» покладено євангельську легенду про чудесне перетворення Христа. «В кінці свого земного життя він привів групу своїх учнів на гору і під час молитви «перетворився». «Спас» полягає у

тому, оповідає Біблія, що вигляд обличчя його змінився, одяг його став білим, блискучим, а голос з неба підтвердив його божественне походження» [14]. Наукове визначення «Спасу» може бути таким – це система філософських і світоглядних концепцій, навиків, коріння яких знаходяться в дохристиянських традиціях слов'ян [5]. За визначенням засновника «Спасу Причорномор'я» А. Скульського «Спас» – це система трансної культури українського народу» [11, с. 4].

Мета нашої статті, спираючись на джерельний матеріал авторів методик практичного вивчення «Спасу»: Анатолія Максимовича Скульського, Василя Андрійовича Чумаченка та Віктора Михайловича Чернікова зрозуміти походження міфологічної складової системи «Спас». І в кінці-кінців зрозуміти спосіб життя по-спасу, який дає можливість віднайти таке забуте у звичній метушні власне «Я».

Базовою основою міфології «Спасу» слід вважати текст своєрідного заповіту батька

А. Скульського, записаного 23 листопада 1979 р.: «Ми живемо на землі не тільки серед рослин і тварин, але і серед багатьох інших істот, невидимих для нас. Але не треба їх боятися! Людина сама могутня серед усіх творинь. По-перше, тому, що тільки людина може мислити. По-друге, тому, що твоє тіло – це лише стебло, біля якого, разом із яким живуть дев'ять могутніх невидимих істот: Срібна людина (Сяйво), Даж, Малка, Сак, Вол, Хор. Є ще чотири, про які я говорив, що ми їх втратили. Але це зовсім не так, вони поруч із нами. Звуть їх Кален, Тар і Швак. Просто ми їх не бачимо та не чуємо, вони, у свою чергу, нас також не бачать; важають, що живуть самі по собі. Це трапилося тому, що ми, з різних причин, розучилися бачити так, як бачили наші пращури. Але якщо з'явиться необхідність, їх можна знайти і побачити. Якщо не будеш їх шукати ти, то передай своїм дітям і онукам, що їх можна знайти, але це потрібно робити тільки тоді, коли виникне велика потреба, тому що з ними дуже важко жити...

Прийшов час назвати тобі імена всіх «вершників» – супутників. Сьомого звуть Кален, восьмого Хор, дев'ятого Тар, десятого Швак, а того, що живе за межами нашого світовідчуження (або, як прийнято називати, на небесах) звуть Род. Це не «вершник» – супутник, це Ангел Хоронитель. Він – Род! Він оберігає усіх твоїх братів і сестер, усіх родичів, і він не один – їх багато. Є вони і з боку твоєї матері, твоєї дружини, із боку її родичів. Ти тільки маленька перинка в крилах цього Роду. Від тебе самого, від того, як ти проживеш своє життя тут, на Землі, буде залежати, чи будеш ти маховою рукою в могутніх крилах свого українського Роду або усього лише маленькою перинкою» [12, с. 185-186].

Отже, А. Скульський в своїх публікаціях подає унікальний за змістом і термінологією матеріал, який пояснює сутність «Спасу» у вигляді певних міфічних істот, що відповідають енергетичній побудові людського організму. При цьому, явно простежується зв'язок з природою – стеблом, зернами і сонячною квіткою: «Людина – це Боже

стебло, на якому ростуть божі зерна числом до дев'яти. Ми, наша родина, несемо в собі п'ять тих зерен, а чотири вже втратили. Зовуть їх: перший – Даж, другий – Малка, третій – Сак, четвертий – Вол, п'ятий – Хор... З цим народжується дитина! З цим вона і живе до 12-15 років. Після 12-15 років «срібна людина» випускає з себе шпичаки, що виходять взимку на два-три кроки попереду і чотири позаду від тіла. На ці шпичаки, або гілки сідають Сак, потім Вол, потім Хор. Звідки вони беруться, ніхто не знає. Може, Бог посилає, може, з померлих родичів перелітають, а може – з дурних людей. Втратили ми чотирьох. За що їх Бог забрав, ніхто не знає. Як звуть, теж забули» [11, с. 16].

В книзі «Спас. Тайная козацкая наука» А. Скульський підсумовує відомості про вершників-супутників, які складають сутність енергетичної системи людини та додає до них фізичне тіло людини. Отже, космічний людський організм за А. Скульським складається з двох структурних частин:

I. Базовий організм: 1) Фізичне тіло; 2) Срібна людина (Сяйво); 3) Даж, 4) Малка.

II. Вершники-супутники: 5) Сак; 6) Вол, 7) Кален; 8) Хор, 9) Тар, 10) Швак [12, с. 185-186].

Однак, це ще не повна інформація про міфологічну побудову людини, невелика її частина знаходиться в додатках до книги А. Скульського «Спас (Записки наблюдателя)». Психокультура восточних славян в традиціях, обрядах, преданнях и мифах народов Украины». Нас цікавить важливий логічний ряд автора в підрозділі «Тринадцять куполов Софии Киевской», в якому розкодовується сутність сакрального числа 13 не лише стосовно християнства – Ісус Христос і 12 апостолів, а й відносно тринадцяти складових частин Людини космічної.

Крім вказаних вище десяти, структурних сутностей, слід виділити ще три:

III. Місячні супутники: 11) Без назви; 12) Без назви.

IV. Ангел-охоронець: 13) Род [11, с. 119].

Тому, міфологічна система побудови людського організму за А. Скульським складається з тринадцяти структурних

частин, серед яких він вказує дев'ять специфічних назв: 1) Даж, 2) Малка, 3) Сак; 4) Вол, 5) Кален; 6) Хор, 7) Тар, 8) Швак, 9) Род. Ці назви становлять основу міфологічної системи «Спас» і вимагають подальшого вивчення для розуміння її сутності.

В. Чумаченко в книзі «Політ метелика» вказує, що *«характерницька наука нараховує десять сходинок у зростанні духовної культури людини. Згадані сходинки пов'язані з пробудженням відповідних тіл або зерен Роду, головного стародавнього слов'янського бога. В потаємнім говориться, що ці зерна бога частини душі самої людини, сховані від неї до того часу доки людина слабка та нерозумна. Розуміння зерен божих схованих в людині та можливостей пов'язаних з ними виникало коли неземний птах Тар сідав на плече та розкидав свої крила, щоб людина могла побачити добро та зло, тобто людині ставали відомими причинно-наслідкові зв'язки планів життя на всіх рівнях»* [16].

Автор в розділі «Природний Спас в характерництві» виділяє десять зерен роду: 1) Сяйво; 2) Даж, 3) Малка; 4) Сак; 5) Хор; 6) Вол, 7) Кален; 8) Тар, 9) Хвар; 10) Род [16].

В. Черніков також показує енергетичні рівні людського організму, вважаючи, що *«людина – це Божя рослина. На цій рослині ростуть і визрівають дев'ять Божих зерен»* [15]. Крім цього, автор виділяє «глиняну людину» – фізичне тіло і «залізну людину» – перший енергетичний шар організму. Тому кількість і назви структурних частин енергетичної побудови людського організму за В. Черніковим виглядають так: 1) Залізна людина (Кремій); 2) Сяйво; 3) Даж; 4) Малка – Берегиня; 5) Сак; 6) Вол; 7) Кален – Великий полоз; 8) Хор – Сокіл; 9) Тар – Вовк; 10) Швак – Ведмідь [2].

Кожен з авторів подає власне розуміння вказаних структурних енергетичних частин-сутностей людського організму, пояснюючи їх. Проте, нас цікавить міфологічна складова даних сюжетів, так як вони спираються на певну основу, побудовану за подібними назвами. Зрозумівши сутність даних назв, а вони приблизно однакові у всіх авторів, ми спробуємо дійти до розуміння першооснови

системи «Спас», як інструменту пізнання людини.

Тому, побудуємо для подальшого дослідження збірний текстовий ряд міфологічних термінів, які використовуються для пояснення сутності людини А. Скульським, В. Чумаченком і В. Черніковим. Їх дев'ять: Даж, Малка, Сак, Хор, Вол, Кален, Тар, Швак (Хвар), Род.

«Даж» – перший рівень захисту енергетичної оболонки людини (за А. Скульським) [11, с. 16]. Зерно Роду, яке дозволяє людині бачити і знати, володіти інтроспективним світосприйняттям, бути неперевершеним майстром, який навчився бездоганно і точно діяти в житті. Наші пращури відносили самих себе до родичів Дажбога. Включення в цю силу відбувалося через пізнання правди-істини, або дотику до цілісності світу в його енергетичному аспекті (за В. Чумаченком) [16]. Даж є тілом, яке пов'язує всі органи фізичного тіла в єдину систему. Це та субстанція, яка підтримує життя, як маятник у часовому механізмі (за В. Черніковим) [2]. З міфологічної точки зору Даж – це бог вогню і сонця. Саме він викрав вогонь у сонця і передав його людям [4]. Тому Дажа слід сприймати як енергетичну сутність людини.

«Малка» – єдина назва жіночого роду – своєрідна захисниця перших енергетичних рівнів людини (за А. Скульським) [11, с. 17]. Малка знімала пелену з людських очей, надавала чутливості рукам, можливості бачити з зав'язаними очима. Пробудження цього божого зерна надавало змогу працювати з усім живим, дозволяло бути цілителем, або просто творчою людиною. В рідновірстві це образ богині Дани, яка відводила лихо, боронила від втручання сторонньої сили в налагоджений хід подій (за В. Чумаченком) [16]. Малка – Берегиня – зовнішня оболонка базового блоку системи Людина, яка захищає від зовнішніх енергетичних нападів (за В. Черніковим) [2]. Тому Малку слід сприймати як захисну сутність.

«Сак» є важливим елементом при переході людини на інший еволюційний рівень – «ангел» після смерті фізичного тіла (за А. Скульським) [12, с. 34]. Сак – це тіло, що вводило у стан бійця, воїна світла, який

міг боротися з темними силами. Знаком такого воїна є переламаний хрест, або права сарга. Часто образ такого воїна замість людської голови мав звірину, або пташину голову, що надавало здатності до надзвичайно швидкої, потужної реакції на полі бою (за В. Чумаченком) [16]. Сак – енергетичне тіло, яке після смерті стає «Божим стеблом». Зберігає інформацію про фізичні навички (за В. Черніковим) [2]. Сак (із санскриту) – могутній, великий [7, с. 308]. Тому Сак можна вважати субстанцією могутності.

«Хор» сприймається як «астральний двійник» людини. Має телепатичний зв'язок з мислячими істотами, тваринами, птахами, рибами, плазунами і комахами (за А. Скульським) [11, с. 34]. Хор надавав можливості руху, переміщення з одної проекції простору в іншу, також вміння прийняти простір в себе. Той, хто навчався мистецтву ходити просторами, міг зникнути з поля зору просто зайшовши за дерево, або за копицю сіна в полі (за В. Чумаченком) [16]. Хор – Сокіл – бог нічного зимового сонця. Покликаний пожертвувати собою, щоб прийти в світ у новій якості. С його образом пов'язана ідея перевтілення. Сприймається як ефірний двійник (за В. Черніковим) [2]. Хор (Гор) – один із найдавніших єгипетських богів. Хор уявлявся специфічною трійцею, що складалась з небесного царя, земного царя та сокола. Зображувався у вигляді людини з головою сокола або сонячного диску з соколиними крилами [1]. «Хара» в перекладі з санскриту означає «божа снага» (це енергія). Це саме та енергія, якою вміли користуватись характерники [10]. В пенджабській мові за свідченням С. Наливайка «хар» набуло значення «бог» [8, с. 295]. Хор слід сприймати як енергетичну сутність.

«Вол» виконує функції силової системи ефірного організму за А. Скульським [11, с. 34-35]. Являє собою своєрідне тіло тих сил та знань, які людина отримує через свої мандрівки за межу антропологічного бар'єру, використовуючи ключові образи та знаки. Він дозволяє людині зливатися з оточуючим простором до тієї межі, коли всі бажання та сподівання стають «бажаннями бога», через що щастя та удача завжди посміхаються в

житті (за В. Чумаченком) [16]. Вол – символізує сонячний початок і плодovitість або відображає вроджену фізичну силу, терплячу працю, добробут та жертвоприношення [3]. Тому сутнісною характеристикою Вола є могутність.

«Кален» може виходити на зв'язок з подібними до нього системами та пересуватися у часі. За його допомогою діють віщуни та ворожки (за А. Скульським) [11, с. 35]. Кален надає можливості ретроспективних мандрівок у часі та моделювання подій життя (за В. Чумаченком) [16]. Кален – Великий полоз – в родових легендах представлений як дух Землі. Втілює в собі вічну круговерть народження та смерті, може пересуватися в часі (за В. Черніковим) [2]. Кален (із санскриту) – час, звідси – календар – «часодержець» [8, с. 121]. Тому Калена слід розглядати як сутнісну характеристику часу.

«Тар» підключається до людського організму Вищими Силами. Його підключення сприймається в християнській традиції як сходження «Святого Духу», а у східній – відкриття «третього ока» (за А. Скульським) [11, с. 36]. Тар дозволяє впливати на хід подій у житті, володіти всеперетворюючою силою. Відтворення об'єктів з нічого, воскресіння з мертвих відноситься до цієї сили (за В. Чумаченком) [16]. Тар – Вовк – відкриває генетичну пам'ять про витoki і зародження певної культури, виступає символом слов'янських бойових мистецтв (за В. Черніковим) [2]. Тар (із санскриту) – бик, тур [8, с. 270]. Тар виступає сутнісною характеристикою могутності.

«Швак» («Хвар»). Швак – це коригуюча система психічної та психоенергетичної діяльності людини. Його приєднання до складу організму визначається як «Осяяння», підняття Кундаліні, розкриття чакри Сахасрара. Швак взаємодіє зі всією енергосистемою через «Бриль» (корону) – вищий розум. Його наявність визначається терміном «Духовність». Людина, до якої приєднується Швак, звільняється від своєї Долі (Карми) та отримує право обирати напрямок свого подальшого розвитку (за А. Скульським) [11, с. 36-37]. Хвар – це тіло пізнання законів цілісності, що стоять за його пробудженням. Знаком Хвара був жовтий бриль з блакитним

донцем. Пробудження саме цього тіла знаменує стан цілісності якого набуває людина, як особа, що вже відбулася на цім світі. Відповідальність за себе, за свій рід, за свій народ лягає на плечі такої людини (за В. Чумаченком) [16]. Швак – Ведмідь асоціюється з давньою мудрістю народу, його духовними цінностями. Обирає людську систему самостійно, контролює діяльність всіх енергосистем організму (за В. Черниковим) [2]. Швак (Хвар) виступає уособленням духовності.

«Род» – це Родовий Ангел, який об'єднує енергетичні поля всіх родичів, які живуть на певній місцевості. Тому рідна земля надає наснаги і береже від ворогів (за А. Скульським) [12, с. 93]. Батько Род – верховне божество, який зображувався у вигляді старезного дуба з довгою білою бородою та вусами, що стелилися по землі (за В. Чумаченком) [16]. Род – батько всього живого і суцього. Він породив все, що ми бачимо навколо та відокремив світ видимий, явний – Яв, від світу невидимого, духовного – Нав. Деякі вчені вважають Род найдавнішим божеством, покровителем родючості (природа,

врода) [9]. Род (у ведах) – «рудий бик небес» [8, с. 216]. Тому зрозуміло, що його сутністю є найбільша могутність.

Через «Спас» розкривається душа народу. Наші предки говорили: *«Людина – це вічний дух, у вічному пошуку своєї вершини. Для людини, яка знаходиться в такому пошуку і відчуває спрагу до знань і духовності, шукає хто він, звідки йде і куди, «Спас» буде ковтком джерельної води серед пустелі «загальнолюдських цінностей»* [13].

Таким чином, дев'ять міфологічних назв частин енергетичної сутності людини, прийняті в системі «Спас» в самому скороченому (сутнісному) варіанті означають наступне: Даж – енергія, Малка – захист, Сак – могутність, Хор – енергія, Вол – могутність, Кален – час, Тар – могутність, Швак (Хвар) – духовність, Род – найбільша могутність.

Таким чином, спираючись на розуміння міфологічних сутностей, ми визначаємо, що система «Спас» дає можливість людському «Я» при розкритті енергетичних можливостей організму, отримати могутність, мати надійний захист, розуміти природу часу і стати високодуховною особистістю.

Джерела та література

1. Бог Хор (Гор). – Режим доступу: <http://svr.su/content/item/963/>
2. Виктор Михайлович Черников (Топорь). – Режим доступу: <http://www.slav-spas.su/forum/viewtopic.php?p=75>
3. Вол. – Режим доступу: <http://www.slovarik.kiev.ua/symbol/v/129677.html>.
4. Даж. – Режим доступу: <http://www.toyarmies.com/whfb/index.php/>
5. Древнеславянская система оздоровления «Спас». – Режим доступу: <http://www.tvbalance.com/health/pediatrics/improving-technology/175-drevneslavvyanskaya-system-spas.html>
6. Лесков Л. В. Виртуальность мифа и виртуальность синергетики как антиподы / Л. В. Лесков // Вестник МГУ. – Серия. 7. Философия. – 2000. – № 1. – С. 46-55.
7. Наливайко С. Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. Довідник / С. Наливайко. – К. : Сергій Наливайко, 2009. – 504 с.
8. Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоарійському матеріалі) / С. Наливайко. – К. : Євшан-зілля, 2008. – 360 с.
9. Пантеон славянских богов. – Режим доступу: <http://slavyans.narod.ru/panteon/rod.html>
10. Подорож у минуле: 1. Характерники. Спогад віків. – Режим доступу: <http://webcommunity.org.ua/2009/10/07/podorozh-v-mynule-ii-harakternyky-tajemnytsya-ponyattya/>
11. Скульский А. Спас (Записки наблюдателя). Психокультура восточных славян в традициях, обрядах, преданиях и мифах народов Украины / А. Скульский. – Николаев : «Приват-Полиграфия», 1997. – 127 с.
12. Скульский А. М. Спас. Тайная казацкая наука / А. М. Скульский. – Херсон : Айлант, 2005. – 198 с.
13. СПАС – ведическая культура русов. – Режим доступу: <http://svarga.com.ua/ru/index.html>
14. Спас. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/16730226/religiyeznavstvo/triytsya_abo_pyatidesyatnitsya
15. Черников В. М. Энергетическое строение человеческого организма / В. М. Черников. – Режим доступу: <http://spas1.com.ua/aura-vision/jenergeticheskoe-stroenie-chelovecheskogo-179.html>
16. Чумаченко В. А. Політ нічного метелика / В. А. Чумаченко. – Режим доступу: <http://slavs.org.ua/forum/topic/1335/stroenie-chelovecheskogo-organizma/>

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

«НОВІ АРХІВИ»¹ У РЕТРОСПЕКТИВІ МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АМЕРИКАНСЬКИХ АРХІВІСТІВ

Висвітлено ідеї, проекти, пропозиції американських вчених, винесені ними на розгляд світової архівної спільноти у ході Міжнародних Конгресів Архівів, у галузі зберігання і надання доступу до не паперових документів, починаючи від машиночитаних до сучасних цифрових, створених комп'ютерними системами.

Ключові слова: *машиночитані документи (перфокарти), електронні документи, Міжнародний Конгрес Архівів, Міжнародна Рада Архівів, Національний Архів США, архіви у США, архівні стандарти.*

Освещены идеи, проекты, предложения американских ученых, вынесенные ими на рассмотрение мирового архивного сообщества в ходе Международных Конгрессов Архивов, в сфере хранения и обеспечения доступа к небумажным документам, начиная от машиночитаемых до современных цифровых, созданных компьютерными системами.

Ключевые слова: *машиночитаемые документы (перфокарты), электронные документы, Международный Конгресс Архивов, Международный Совет Архивов, Национальный архив США, архивы в США, архивные стандарты.*

This article deals with ideas, projects, offers of American scientists made available for discussion to the world archival community during the International Congress on Archives, in the field of storage and access to non-paper documents, from machine-readable to digital, created by computer systems

Keywords: *Machine-readable records (punch cards), digital records, electronic records, International Congress on Archives, International Council on Archives, National Archives and Records Administration, archives in the USA, archival standards.*

Проблема забезпечення збереженості й надання інтелектуального доступу до документів на не паперових носіях інформації постала у центрі уваги архівістів усього світу у другій половині ХХ ст. Вона тісно пов'язана із впровадженням автоматизації, комп'ютеризації й інформаційних технологій, як у роботу установ-джерел комплектування архівів, так і самих архівів. Протягом півстоліття машини оновили і зовнішній вигляд архіву, і його внутрішній зміст: від зберігання традиційних паперових матеріалів архів перейшов до аудіовізуальних і машиночитаних, а потім до електронних документів, і врешті решт на початку ХХІ ст.

сам став інформаційною системою, в якій комп'ютери і комп'ютерні програми «управляють» процесом роботи. Безумовно, піонерами як у галузі зберігання не паперових документів, так і у впровадженні інформаційно-комп'ютерних технологій в процес архівної роботи були архівісти Сполучених Штатів Америки. За півстоліття іноземні дослідники (йдеться про неамериканських дослідників), у тому числі й українські, доволі часто звертались до досвіду США [1]. Проте, жоден з них ще не спробував говорити про те, як самі американці намагались представити свій досвід у даній сфері, які питання вони порушували, які

проблеми пропонували розв'язати світовій архівній спільноті. Отже, саме таке завдання ставить перед собою автор статті й буде намагатись виконати його, розглядаючи ініціативи американських вчених-архівістів, висунуті ними на міжнародних архівних конгресах і конференціях. Оскільки саме на таких міжнародних заходах архівісти США активно пропагували свій досвід роботи колегам з інших країн.

Вперше комп'ютерна проблематика американцями порушувалась у ході роботи VII Міжнародного Конгресу Архівів (Москва, СРСР, 22-25 серпня 1972 р., учасниками Конгресу були більше тисячі представників від 95 країн) [2]. 5-й Архівіст США Джеймс Б. Родс (James B. Rhoads) був основним доповідачем на пленарному засіданні «Нові архівні техніки». Його доповідь охоплювала фактично усі напрями інновацій архівної роботи: 1) застосування комп'ютерів як інструмента для адміністративного контролю архівних операцій; 2) процедури управління документацією, механізми, спеціально створені інституції (центри документації) для забезпечення збереженості, контролю строків зберігання, виділення до знищення документів державних департаментів та установ; 3) використання прогресивних методів експертизи цінності в установах державного і приватного секторів; 4) створення «архівів даних» для зберігання машиночитаних документів; 5) методи ремонту і реставрації архівних документів; 6) впровадження комп'ютерних технологій у створення довідкового апарату архівів; 7) розвиток мікроформ та методів репрографії для забезпечення доступу дослідників до архівів та зниження вартості видання збірників архівних документів [3, с. 495].

Ідеї про використання комп'ютерних технологій, висунуті у ході Московського Конгресу, пройшли апробацію на базі Національного архіву США. У своїй промові «The Historian and the New Technology» (Історик і нова технологія), проголошеній на щорічній зустрічі Товариства американських архівістів та Організації американських істориків (Філадельфія, 17 квітня 1969 р.) Дж. Б. Родс на теренах власної країни вперше

заговорив про впровадження комп'ютерів і створення банків даних в архівах. Він знайшов їм три ареали застосування: 1) створення автоматизованих описів і топографічних покажчиків для полегшення пошуку документів в архівосховищах; 2) переведення довідкового апарату архівів у єдину комп'ютерну систему для прискорення пошуку необхідної інформації і удоступнення архівів для наукових досліджень та виконання запитів громадян і установ. Дж. Б. Родс пропонував вивчати інформаційні потреби дослідників і користувачів, аналізуючи накопичені за декілька років у комп'ютерах запити і відповіді. Результат такого вивчення міг би продемонструвати, як повноту джерельної бази архівів, так і достатність знань істориків про природу архівних документів, з якими вони працюють; 3) використання комп'ютерів могло, на думку Дж. Б. Родса, сприяти усвідомленню методології, застосовуваної істориками у своїх дослідженнях. Архівіст описує свої документи структурно, історик здійснює дослідження концептуально. Протягом усієї архівної історії, архівісти намагались задовольнити потреби істориків, створюючи тематичні, географічні та іншого типу путівники і довідники, але іноді працюючи роками, аналізуючи описи, списки, синтезуючи інформацію, архівіст не міг створити довідник, який увібрав би у себе увесь універсум концептуального різноманіття історичних досліджень. Отже, Дж. Б. Родс вбачав саме у комп'ютерних банках даних той універсальний тип архівного довідника, який міг би увібрати усю наявну інформацію про документи [4, с. 211-212].

На Московському Конгресі (1972 р.) у дискусіях із Дж. Б. Родсом погодились архівісти з інших країн. Вони визнали, що комп'ютери у майбутньому будуть відігравати ключову роль, як в управлінні архівними інституціями, так і у виконанні усіх традиційних видів архівної роботи. Для цього архівістам знадобляться знання комп'ютерних технологій: резолюції передбачали проведення семінарів для поповнення знань архівістів у галузі автоматизації архівних процесів (перший в історії архівів

семінар з питань застосування ЕОМ в архівах проведено ЮНЕСКО і Міжнародною Радою Архівів (МРА) 1973 р.), укладання міжнародного архівного словника вживаних комп'ютерних термінів (рішення про термінологічний словник прийнято на засіданні робочої групи експертів по застосуванню ЕОМ в архівах (Сполето, Італія, 1972 р.) і затверджене резолюцією Московського Конгресу). Делегати схвалили цінність машиночитаних документів як частини документального історичного надбання кожної нації (одна з резолюцій Конгресу визнала створення «архівів даних» першочерговим завданням архівістів), важливість застосування нових технологій у реставрації, репродукції і зберіганні архівних матеріалів [3, с. 496-497; 5, с. 12-13].

VIII Міжнародний Конгрес архівістів на тему «Революція в сучасній архівній справі» відбувся у Вашингтоні (27 вересня – 1 жовтня 1976 р., 1 400 архівістів з 86 країн) [6]. Теми чотирьох пленарних сесій були присвячені управлінню документацією і експертизі цінності, технологічним нововведенням в архівах, обслуговуванню дослідників у читальних залах. На першому пленарному засіданні з доповіддю «Управління документацією як сучасна архівна функція» виступив американський архівіст А. Рікс (Artel Ricks). Метою його виступу була популяризація служби документації, утвореної у Сполучених Штатах після прийняття Закону про федеральні документи «The Federal Records Act» (1950 р.) На 1976 р. у США уже сформувалась і з успіхом зарекомендувала себе система федеральних центрів документації, створена для тимчасового зберігання документів, що вийшли з активного обігу в федеральних установах, їх експертизи цінності, контролю за термінами зберігання, знищення або передачі до архіву [7]. Ефективність вирішення проблеми тимчасового зберігання документів у центрах документації визначена економією видатків, направлених на ці цілі, здійсненням науково обгрунтованої експертизи цінності документів, яка за таких умов розпочинається ще у діловодстві, економним використанням простору сховищ. Архівіст США здійснював

функцію контролю за програмами управління документацією в органах федерального уряду. В структурі Національного архіву та Служби документації США було створено два управління, перше з яких опікувалось програмами управління документацією, друге – керувало федеральними центрами документації (Office of Regional Records Services) [8]. А. Рікс підкреслив, що Національний архів США здійснив обстеження процесів роботи з документами у понад тисячі установ. Обстеження враховували увесь «життєвий цикл» документу від створення до знищення або передачі до архіву. Першочергова увага приділялась запобіганню утворенню мало-ефективних документів (зайвим звітам, питальникам, листам тощо) [8, с. 16-17]. У результаті подібних досліджень у США дійшли необхідності видання Закону про зменшення обсягів роботи з документами «Paperwork Reduction Act» (1980 р.), який передбачав зменшення документування окремих процесів в установах, максимальне підвищення корисності інформації, що збиралася і узагальнювалася федеральними органами влади, реалізацію єдиної інформаційної політики у федеральних відомствах, використання комп'ютерної техніки для автоматизованої обробки і передачі даних, забезпечення збирання, зберігання, використання і розповсюдження секретної інформації тощо [9]. На міжнародному рівні досвід США вплинув на заснування та розвиток спільної програми ЮНЕСКО та МРА «RAMP» (Records and Archives Management Program – Програма управління документами і архівами) [10, с. 57]. У ході роботи Конгресу делегати могли безпосередньо ознайомитись із роботою Національного центру документації у Вашингтоні² (Washington National Records Center) [6, с. 20]. Досвід функціонування центрів документації у свій час зацікавив і радянських архівістів: Т. С. Кабочкіна на початку 1990-х років пропонувала впровадити досвід американських колег у практику роботи архівних органів Російської Федерації [11]. VIII Міжнародний Конгрес прийняв ряд важливих резолюцій,

одна з яких стосувалась розширення контролю архівів за службами діловодства установ, створенню системи проміжних сховищ, експертизи цінності документів, у тому числі тих, що читаються за допомогою машин [8, с. 23-24].

На IX Міжнародному Конгресі Архівістів, що проходив у ювілейний для Міжнародної Ради Архівів рік (30 років від утворення і проведення Першого Конгресу) у Лондоні, Велика Британія, 15-19 вересня 1980 р., американські архівісти продовжили тему забезпечення збереженості документів, що читаються машинами. Вперше прозвучав термін «цифрові документи» – в Україні його було наведено у статті начальника Головного архівного управління УРСР О. Г. Мітюкова [12, с. 6]. У доповіді Чарльза Доллара (США) «Кількісна історія і архіви» йшлося про розвиток нового методу історичних досліджень – статистичного аналізу історичних подій і використання цифрових документів зі статистики політичного і громадського життя. Вчений акцентував увагу делегатів на проблемах забезпечення збереженості документів, що читаються ЕОМ (перфокарт і магнітних дисків)³, встановленні критеріїв та експертизі цінності для їх відбору на зберігання, впровадження комп'ютерних технологій у роботу архівів зі створення довідкового апарату. У Сполучених Штатах тема забезпечення збереженості перфокарт активно обговорювалась архівістами і до Лондонського Конгресу і після нього, у тому числі було опубліковано декілька праць Чарльзом Долларом, Маргарет О'Нейл, Мейером Фішбейном та іншими вченими [13]. Актуальною ця тема була й для розвинутих країн Європи. Ч. Доллар зазначив, що при експертизі цінності документів, які читаються ЕОМ, повинні застосовуватись ті самі критерії, що й до документів на інших носіях інформації: юридичної, доказової та інформаційної цінності (the legal, evidential, and informational value of records). Слід враховувати, що комп'ютерні записи поділяються на первинні дані «processing files», які не мають фіксації на встановлену дату і багаторазово оновлюються (до 60%), та «master files» (з фіксованою у часі

інформацією, саме вони підлягають прийому на зберігання). Підкреслювалась важливість перевірки надійності і достовірності інформації (the reliability and validity of the data) для уникнення можливих правопорушень, документаційного супроводження прийому комп'ютерних файлів, перевірки їх фізичного стану (відповідність типу файлу наявним комп'ютерним драйверам, прочитуваність запису, якість магнітного сигналу), можливість подальшого аналізу даних дослідниками із використанням комп'ютерів, компактність запису файлів на одній одиниці носія інформації для подальшої систематизації і розміщення у сховищі. Оскільки комп'ютерні файли можуть читатись тільки тим програмним забезпеченням, у якому вони створені, враховувалась необхідність постійного оновлення програмного забезпечення та комп'ютерної техніки в архівах. Ч. Доллар запропонував алгоритм експертизи цінності документів, що читаються машинами [14, с. 426-427].

На X Міжнародному Конгресі архівістів (17-21 вересня 1985 р., Бонн, Федеративна Республіка Німеччина) доповідь «Автоматизація науково-довідкового апарату архівів» була проголошена Дж. О'Нейлом, в якій вчений розглядав автоматизацію як головний чинник встановлення фізичного і інтелектуального контролю над документами на кожному етапі їх архівного опрацювання. На цьому ж Конгресі дружні стосунки між американськими і радянськими архівістами, делегацію яких очолював начальник Головного архівного управління СРСР Ф.М. Ваганов, вступили у нову фазу. Це дало можливість трохи більше ніж через рік (19 лютого 1987 р., Вашингтон) підписати Угоду про співробітництво між Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР та Американською Радою пізнавальних товариств і Протокол спільної радянсько-американської комісії по архівному співробітництву на 1987-1988 рр., а згодом (15-18 травня 1990 р.) провести у Москві радянсько-американський симпозиум з питань обліку документів, складанню науково-довідкового апарату до них в умовах впровадження автоматизованих технологій та комп'ютеризації архівів [15, с. 91-92; 16, с. 104-105; 17, с. 51].

На XI Міжнародному Конгресі архівів (22-26 серпня 1988 р., Париж, Франція, 122 країни-учасниці), присвяченому темі «нових архівів», американські архівісти були представлені практично у всіх комітетах і комісіях Міжнародної Ради Архівів, виступали на всіх сесіях. Меган Сніффін-Марінофф (Megan Sniffin-Marinoff) з коледжу Сіммонс виступила на Міжнародному колоквиумі з проблем архівної освіти, Енн Ван Кемп (Anne Van Camp) з Гуверівського інституту працювала у складі Комітету бізнес-архівів, Мейджін Деніелс (Maugene Daniels) та Сара Стоун (Sara Stone) з Національної галереї мистецтв були офіційними представниками США у робочій групі з архітектурних документів. С. Стоун представила доповідь про створення міжнародної бази даних архітектурних креслень. Хелен Семюелс (Helen Samuels), директор Інституту архівів і спеціальних колекцій Массачусетського технологічного інституту, на першій зустрічі робочої групи архівів науки і технологій представила звіт, узагальнений нею на підставі анкетування 25 респондентів із різних країн із питань збереження документів сфери науки і технологій. Відповіді продемонстрували проблеми відсутності законодавчого регулювання у сфері комплектування державних архівів даним видом документів, занадто значного відтермінування строку їх передачі до архівів (від 20 до 60 років у різних країнах), проблеми експертизи цінності та відбору на зберігання, автоматизації архівних установ цього типу та інші. Група запропонувала МРА шукати відповіді на питання у співробітництві з Міжнародною Радою Наукових Союзів, Міжнародною Федерацією Бібліотечних Асоціацій (IFLA), Комітетом по даних для науки і техніки (CODATA), національними академіями наук, міжнародними міждисциплінарними організаціями. Джеймс Фоджерті (James Fogerty) з Історичного товариства штату Міннесота був членом Комітету аудіовізуальних архівів, до інтересів якого входило широке коло питань від експертизи цінності нових телевізійних фільмів, забезпечення збереженості фотографій в умовах тропіків та до раціоналізації різниці між усною історією і усною традицією, так

важливих для країн Третього Світу. У контексті цього ж напряму Кетлін Жаклін (Kathleen Jacklin), архівіст із Корнелівського університету, взяла участь у семінарі, організованому французькими колегами на базі військового архіву аудіовізуальних документів «Fort-d'Ivry-sur-Seine», з питань створення пошукових баз даних фотографій [18, с. 238-245]. Та мабуть, найбільше значення мала промова на пленарному засіданні помічника Архівіста США Труді Хаскемп Петерсон (Trudy Huskamp Peterson) «Машиночитані документи, як архіви», в якій доповідач зупинилась на особливостях експертизи цінності документів, що читаються машинами, потенційній втраті інформації у результаті використання стрічок, касет, відео- та оптичних дисків та через швидке старіння комп'ютерного обладнання, проблемі створення науково-довідкового апарату до цих видів документів. Петерсон зазначила, що на електронні носії можна переводити й документи, створені на традиційних носіях інформації. Вона дійшла висновку, що поява документів, створених у результаті використання комп'ютерних технологій, призведе до змін у практиці роботи, оновлення архівної теорії, хоча відбуватись усе це буде на підставі основних архівних принципів, успадкованих від традиційних архівів [19, с. 7]. XI Конгрес мав непересічне значення у вирішенні проблем зберігання і використання нових форм фіксації інформації, визначив пріоритети архівів у роботі з цим видом документів.

XII Міжнародний Конгрес Архівів проходив 6-11 вересня 1992 р. у Монреалі, Канада. Хоча в цілому Конгрес був присвячений трансформації професії архівіста в епоху інформації [20], значна частина його засідань фокусувалась на архівних стандартах. Основна доповідь із цього питання була проголошена відомим американським вченим Річардом Дж. Коксом (Richard J. Cox), в якій доповідач підкреслив значення професійних стандартів, особливо у галузі архівного описування [21, с. 425]. Питання створення стандартів з архівного описування вперше було поставлене на засіданні експертів МРА 4-7 жовтня 1988 р. в Оттаві, Канада. Одна з

резолуцій цього засідання доручала МРА створити у своєму складі робочу групу архівістів, добре обізнаних із теорією і практикою архівного описування, для розвитку стандартів архівного описування, як у традиційних, так і в автоматизованих системах. Робоча група та Комісія з розвитку стандартів архівного описування (Ad Hoc Commission on Descriptive Standards) засновані на засіданні у Вроцлаві, Польща, 1990 р., координатором проекту став Хьюго Л.Ф. Стібб (Hugo Leendert Philip Stibbe) з Національного архіву Канади. На спільному засіданні ЮНЕСКО та Виконавчого комітету МРА (1989 р., Париж, Франція) був затверджений перспективний план для розвитку стандартів архівного описування. «Принципи архівного описування» розглядались у жовтні 1990 р. (Кобленц (Hohr-Grenzhausen, Koblenz), Німеччина), січні (Мадрид, Іспанія) та лютому (Оттава, Канада) 1992 р. [22] і були затверджені на Монреальському Конгресі [23, с. 12-16]. Вони окреслювали цілі архівного описування, терміни, одиниці описування, організацію і структуру описування, елементи дескриптивної інформації, подавали схему пошуку, підкреслювали значення базових архівних принципів «походження» та «поваги до фонду» у архівному описуванні. Базуючись на зазначених «Принципах архівного описування» Комісія представила Конгресу перший варіант міжнародного стандарту архівного описування «ISAD(G): General International Standard Archival Description» [24]. Остаточний варіант ISAD(G) був затверджений у Стокгольмі (1993 р.) У своїй основі ISAD узагальнював принципи і практики, загальноприйняті на теренах Північної Америки. Можливо тому, ISAD(G) був з успіхом застосований, насамперед, архівістами Центральної і Латинської Америки, в основу національних стандартів його поклали й скандинавські архівісти [25, с. 11-12], в інших країнах стандарт не набув значного поширення. Між тим, МРА у Стратегічному плані на 2000-2010 рр., затвердженому на XIV Міжнародному Конгресі Архівів, визначила необхідність подальшого розвитку архівних стандартів, у тому числі й з архівного описування [25, с. 14]. На

XV Міжнародному Конгресі Архівів Стратегічний курс був переглянутий з врахуванням 2008-2018 рр., одним із важливих напрямків він визначав: розробку і просування кращих практик і стандартів у основних галузях професійної діяльності (захист, управління документами, оцінка, забезпечення збереженості, готовність до катастроф, архівне описування, доступ, розповсюдження і освіта) [26]. В Україні на важливість впровадження міжнародних стандартів вказували провідні українські вчені Г. В. Папакін, Л. А. Дубровіна, К. Т. Селіверстова [27].

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. у Північній Америці характеризується палкими дискусіями з питань стандартизації архівного описування. З цього питання на сторінках журналів «American Archivist» (США) та «Archivaria» (Канада) висловлювали свої думки американські та канадські вчені [28]. Один із видатних архівних мислителів ХХ століття Девід Бірман (David Bearman) відзначив значний внесок американських архівістів у розвиток стандартів архівного описування [29]. Цієї ж думки дотримувався й Г. В. Папакін, який відзначив, що *«американці стали незаперечними піонерами..., оскільки у США втручання комп'ютера в архівне життя датується початком 1970-х років, коли старій дискусії щодо архівного описування було надано нового змісту»* [25, с. 4]. Д. Бірман писав, що архівісти США, відштовхнувшись від методик Брукса і Шелленберга, багато років експериментували, більше покладаючись на доцільність рішень та практичні потреби, ніж на загальноприйняті у світі принципи [29, с. 35-36]. Першим американським стандартом описування був «MARC», застосовуваний для контролю колекцій манускриптів Бібліотеки Конгресу США з 1965-1966 рр., наступну його версію «MARC-AMC» або «APPM», Стівен Хенсен із Бібліотеки Конгресу на початку 1980-х рр. намагався пристосувати для каталогізації архівів та документів особового походження, проте «MARC» не відповідав, ні вимогам архівістів і їх колекціям, ні потребам користувачів, бо міг описувати архівні документи лише на рівні фонду, не звертаючись до опису серій і справ. Майкл

Кук, порівнюючи американський «MARC» та британський «MAD» стандарти з архівного описування, указував, що «MARC» базувався на бібліотечних принципах, тому «MAD», особливостями якого був структурований підхід до описування, багаторівневність, концепції «мікро» та «макро»-описань, містив 82 елементи описування та охоплював практично усі види архівних документів, був більш підходящим для його адаптації під час розробки міжнародних стандартів архівного описування [30, с. 53-54]. Американські архівісти й самі розуміли недосконалість свого стандарту: на 1991-1992 рр. різні версії «MARC» використовували трохи більше 50% з 200 наукових архівів США, за кордоном цей стандарт з успіхом впровадили лише архівісти Швеції [25, с. 5]. Із 1984 р. американські архівісти розробляли свої національні бази даних, застосовуючи бібліографічні підходи міжнародних організацій «Дослідження інформаційної мережі бібліотек» (Research Libraries Information Network (RLIN)), «Центр онлайн-комп'ютерної бібліотеки» (Online Computer Library Center (OCLC)), автоматизованої бібліотечної системи університету Торонто «UTLAS» та інших. 1989 р. у складі Товариства американських архівістів, яке фокусувалось на розробці архівних стандартів ще з 1950-х рр., була створена Робоча група по стандартах архівного описування (Working Group on Standards for Archival Description (WGSAD)) [31], яка проаналізувала коло архівних стандартів і обрала з більше ніж 550 стандартів 86, які дійсно були впроваджені в роботу архівних установ і ще 157, які могли б бути корисними для архівів і архівістів [32]. 1990 р. у складі Товариства американських архівістів був створений Комітет по стандартах, до кола обов'язків якого входить контроль і координація процесу розвитку і перегляду стандартів, що стосуються архівної практики і архівної професії. 1994 р. усі діючі стандарти США були узагальнені Робочою групою у виданні «Standards for Archival Description: A Handbook» (1994 р.). У подальшому американські архівісти розробили і впровадили в практику роботи стандарт архівного описування «Describing

Archives: A Content Standard, DACS» (розроблений для впровадження в архівних установах США на базі другого видання Міжнародного стандарту архівного описування ISAD(G) (MPA, 1999), розрахований на описування в архівах, що зберігають документи офіційного та особового походження, колекції манускриптів та інші типи матеріалів) та стандарт кодованого архівного описування «Encoded Archival Description, EAD» (ініційований бібліотекою Каліфорнійського університету (Берклі, штат Каліфорнія, 1993) для розвитку кодованих стандартів для машиночитаних пошукових довідників таких як описи, реєстри, індекси тощо (EAD описує набір і тип даних, які потім використовуються для створення архівних інформаційно-пошукових систем), удосконалений 2002 р. у вигляді EAD DTD (Document Type Definition) з використанням XML) [33]. Деякі фахівці вважали американський стандарт «EAD» конкурентом «ISAD(G)». Проте «ISAD(G)» спрямований на розкриття змісту архівних документів та орієнтований на представлення інформації про них у великих базах даних. В «EAD» аналізу піддається текстуальна структура пошукових засобів. Тому він не міг би бути конкурентом «ISAD(G)» через свої специфічні цілі та завдання. Швидше за все праві ті вчені (Н. Брюбах, А. Менне-Харитц), які висловились за поєднання обох стандартів для створення інструменту *«взаємопов'язаного і всеохоплюючого висвітлення змісту документів відповідно до їх контексту і структури»*, так як обидва вони спрямовані на обмін дескриптивною інформацією поза архівними інституціями своїх країн [25, с. 14-15].

Співробітництво американських і канадських архівістів у галузі стандартизації архівного описування знайшло своє продовження у ході XVII щорічної конференції Асоціації канадських архівістів, у яку фактично переріс XII Міжнародний Конгрес Архівів (Конгрес закінчив свою роботу 11 вересня, конференція тривала 12-15 вересня 1992 р., Монреаль, Канада) [34]. Згодом Комісією з розвитку стандартів архівного описування був представлений Міжнародний стандарт описування архівних

документів корпоративних організацій, особового та родинного походження «ISAAR(CPF) : Interntional Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families», остаточну версію якого затвердила Міжнародна Рада Архівів на засіданні 15-20 листопада 1995 р. у Парижі.

Тема розвитку стандартів архівного описування знайшла своє місце й під час роботи Тринадцятого Конгресу архівістів (2-7 вересня 1996, Пекін, КНР) [35]. Комісія з розвитку стандартів архівного описування Міжнародної Ради Архівів була перетворена на постійно діючий Комітет, якому було доручено перегляд версії «ISAD(G)» (1994 р.) Важливість стандартизації підкреслив у своїй доповіді «Віртуальні архіви» Девід Бірман. Вчений зазначив, що усі документи майбутнього будуть створюватись в електронному середовищі, тому неважливим буде фізичне знаходження репозиторію документів та його приналежність певній інституції, пріоритетності набуде доступність цих документів та здійснення архівного контролю за ними. «Віртуальний архів» майбутнього буде підтримуватись не традиційними методами архівної практики, а через контроль інформації про документи, дотримання строків їх зберігання, розпорядження ними (залишення для постійного зберігання чи виділення до знищення) і шляхів доступу до них. Саме у цьому контексті Бірман вказав на необхідність розробки і *«впровадження стандартів і методів сьогодні»*, тому що *«за відсутності таких стандартів витрати на міграцію документів через генерації програмного і апаратного забезпечення перевищать сьогоднішні затрати на управління паперовими архівами, але з адаптацією відповідних стандартів гранична вартість поточного управління архівними документами буде мінімальною»*. Вчений зупинився на двох важливих умовах, виконання яких надало б у майбутньому гарантії доказової цінності документу та забезпечило б довготривале зберігання документів без постійної повторної міграції їх інтелектуального змісту. Документ, який не задовольняє вимогам «цілісності», «надійності», «автентичності», не може у

подальшому використовуватись як доказ, тому важливе значення мають стандарти, що охоплюють увесь життєвий цикл документу від створення до архівування. Школою бібліотечних і інформаційних наук університету Пітсбурга був реалізований проект по виокремленню властивостей, які мають належати документу для набуття ним доказовості. Фактично був визначений набір метаданих, що включали час, місце і функцію, виконуючи яку установа/особа створила документ, тощо. Метадані повинні безвідривно супроводжувати документ як «конверт» по будь-яких генераціях програмного чи апаратного забезпечення (метод інкапсуляції – «encapsulation»). Вони мають гарантувати відкриття документу в будь-якому новому середовищі і доводити його доказовість. Тому важливою є «еталонна модель» стандарту, яка буде служити орієнтиром для розробників стандартів для програмного і апаратного забезпечення. Вчений поділив елементи метаданих на шість шарів (кластерів, побудованих ієрархічно і взаємозалежно), які містять інформацію про 1) реєстрацію документу, 2) умови доступу і використання, таємність або конфіденційність, 3) структуру метаданих, 4) контекст, 5) зміст, 6) історію використання (інформацію про внесення змін до документу, його знищення (коли, ким і за яких умов) тощо). Зміст метаданих повинен задовольняти умовам доказовості, а запропонована вченим «еталонна модель», на його думку, могла б бути використаною не тільки під час перенесення документу з однієї генерації електронної системи до іншої, а й при електронному документообігу між різними установами [36].

Вирішення проблем стандартизації для забезпечення збереженості електронних документів стало ключовим у проекті «InterPARES». Ідея проекту належала доктору Лючіані Дюранті (Luciana Duranti, італійському, американському, канадському вченому), Президенту Товариства американських архівістів у 1998-1999 рр., професору архівних наук Школи бібліотечних, архівних та інформаційних студій, директору Центру Міжнародних досліджень сучасних документів

і архівів (Centre for International Study of Contemporary Records and Archives (CISCRA), заснований 1999 р.) Університету Британської Колумбії (University of British Columbia (UBC), Ванкувер, Канада). Безпосередню участь у проєкті брали такі американські вчені: Енн Джилліленд-Світленд (Anne Gilliland-Swetland), Майкл Клуен (Michele Cloonan), Шерон Фарб (Sharon Farb) з Каліфорнійського університету, Лос Анджелес; Філіп Еппард (Phillip Errard) з університету штату Нью-Йорк в Олбані; Кеннет Тібодо (Kenneth Thibodeau) та Джейсон Бейрон (Jason Baron) з Національного архіву та Адміністрації документації США, П. К. Херіхерен (P.C. Hariharan) з університету Джона Хопкінса; Сью-Шін Чен (Su-Shing Chen) з університету штату Флорида; Леон Стоут (Leon Stout) з університету штату Пенсільванія, Фіннітт Ігон (Fynnette Eaton) та Девід Бірман (David Bearman) з Смітсонівського інституту, Біл Андевуд (Bill Underwood) з Технологічного науково-дослідного інституту Джорджії, Річард Пірс-Мозес (Richard Pearce-Moses) з Бібліотеки і архіву штату Арізона та інші.

Проєкт InterPARES виник на основі попереднього проєкту (UBC Project), здійсненого Школою бібліотечних, архівних та інформаційних студій та Міністерством оборони США протягом 1994-1997 рр. UBC Project спрямовувався на визначення вимог до створення, управління і зберігання активних електронних документів та програмного забезпечення управління документацією. Особливу увагу було приділено стандартам для створення надійних електронних документів і підтримання їх автентичності під час активного та напів-активного використання у діяльності установи. Одним із продуктів цього проєкту був «Стандарт критеріїв створення програмного забезпечення для управління електронними документами» (Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications) DoD 5015.2-STD [38] (уведений 1997 р., зі змінами 2002 р.).

Проєкт InterPARES (International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems – Міжнародні дослідження автентич-

них документів постійного зберігання в електронних системах) реалізовувався протягом 1999-2012 рр. за участю інтернаціональної команди вчених з 27 країн: Австралії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Великобританії, Гонконгу, Італії, Ірландії, Канади, Каталонії (Іспанія), Китаю, Куби, Колумбії, Кореї, Малайзії, Мексики, Нідерландів, Норвегії, Сполучених Штатів, Сінгапуру, Перу, Португалії, Південної Африки, Туреччини, Франції, Швеції, Японії. Проєкт був направлений на вирішення проблем експертизи цінності й зберігання електронних документів, яким загрожує швидке старіння комп'ютерного та програмного забезпечення, ламкість матеріальної основи, доступність легкого спотворення або знищення записаної інформації. Загальною метою проєкту був розвиток політики, стратегії, стандартів і планів дій для постійного та довготермінового зберігання неактивних електронних документів та забезпечення довіри користувачів до їх автентичності.

Реалізація проєкту InterPARES включала три фази: InterPARES 1 (1999-2001 рр.) фокусувався на проблемі автентичності електронних документів, створених і підтримуваних у БД і системах управління документацією. «Автентичність» визначалася як якість, цінність [документу] для прийому [на зберігання]. Термін «автентичний» означає вартий прийому або такий, що набув віри, підтвердженої фактами, і є синонімом слів і фраз «справжній», «не підроблений», «не імітований», «не фальсифікований», «той, що походить від джерела». Автентичний документ також повинен набути якостей «bona fide», тобто бути утвореним з доброю вірою, цілком щиро і без умислу, він повинен пройти усі передбачені процедури і свідчити про те, що він вільний від корупційного втручання або підробки. З урахуванням сказаного, ідентифікація (автентифікація) електронного документу передбачає декларацію (підтвердження) автентичності на будь-якому моменті у часі особою, що має відповідні повноваження для такої авторитетної заяви. Така заява може набувати форми слова або символу, що уводиться у документ для визнання автентичності.

Одним із видів технології автентифікації є електронний цифровий підпис. З кожного напрямку роботи робочі групи підготували окремі звіти, у т.ч. вимоги до оцінювання та підтримання довіри до електронних документів, експертизи цінності електронних документів; робочі моделі процесу відбору документів на зберігання, робочі моделі процесу зберігання електронних документів; процедури зберігання електронних документів. Протестовані моделі, розвинуті проектом, а усі звіти узагальнені у «The Long-Term Preservation of Authentic Electronic Records: Findings of the InterPARES Project» (Довготермінове зберігання автентичних електронних документів: знахідки проекту InterPARES) [39].

InterPARES 2 (2002-2006 pp.) був націлений на розвиток теоретичного розуміння документів, генерованих у інтерактивних і динамічних системах, процесів їх створення, теперішнього і потенційного використання у державному, науковому та мистецькому секторах, і з урахуванням цього розуміння на формулювання методології для: 1) гарантування, що документи, створені з використанням зазначених систем, мають відповідний ступінь довіри під час використання їх утворювачами, як до контенту (надійність і точність), так і як до документів (автентичність); 2) відбору документів, які потребують подальшого зберігання з юридичних, адміністративних, соціальних і культурних причин, після зникнення потреб у їх утворювачів до подальшого використання цих документів; 3) довготермінового зберігання документів в автентичній формі; 4) аналізу і оцінки перспективних технологій для впровадження розробленої методології шляхом, що відповідає культурній багатоманітності і плюралізму. InterPARES 2 цілком спирався на результати, отримані у ході реалізації InterPARES 1. Підготовлені за результатами InterPARES 2 продукти у тому числі включають: концепцію документу в інтерактивному, динамічному середовищі; принципи для розвитку політики, стратегії і стандартів для довготермінового зберігання електронних документів; рекомендації (для індивідуальних осіб) для створення і

забезпечення збереженості цифрового матеріалу (у тому числі захисту від несанкціонованого втручання, корупції, старіння); інструкцію для розробки стратегії зберігання електронних документів в установі (у тому числі експертизи цінності, визначення підходящої інфраструктури, кола відповідальних працівників, сховища та створення відповідних умов для зберігання, встановлення систем охорони та планування заходів із попередження втрати документів під час природних та техногенних катастроф), а також базові вимоги щодо презумпції автентичності електронних документів та підтримання автентичності під час створення копій [40].

InterPARES 3 (2007-2012 pp.) мав на меті впровадження результатів двох перших фаз проекту InterPARES (у тому числі теорії зберігання автентичних документів у цифрових системах) для організації зберігання електронних документів в архівних підрозділах установ, невеликих та середніх за обсягами архівах, а також архівних установах з обмеженими ресурсами. Фінальні звіти команд дослідників із кожної країни розміщено на офіційному веб-сайті «InterPARES 3». Крім аналізу законодавчо-нормативних актів, що регулюють галузь електронних документів на місцевому та регіональному рівнях, напрацювання відповідних рекомендацій щодо їх удосконалення, були розроблені освітні модулі для навчання архівістів та спеціалістів інших галузей практикам управління, зберігання і використання електронних документів, службові програми для міграції змісту електронних документів тощо [41]. Таким чином, проект InterPARES мав не тільки значний вплив на розвиток стандартизації у галузі електронних документів, він ще й об'єднав навколо американських та канадських вчених, які виступили його ініціаторами, представників усіх континентів, що дало нове дихання міжнародному співробітництву по збереженню історичного документованого надбання людства.

На XIV Міжнародному Конгресі Архівів (21-26 вересня 2000 р., Севілья, Іспанія) Л. Дюранті у промові «Вплив технологічних змін на архівну теорію» [42] доповіла міжнародній архівній спільноті про

результати проектів «UBC Project» та «InterPARES 1», направлених на забезпечення «автентичності» та «надійності» електронних документів. Вчена зазначила, що поява електронних документів не змінює архівну теорію в цілому, цей концепт вона довела, демонструючи як давня наука дипломатика може бути застосована до електронних документів [48]. Електронні документи, на думку Л. Дюранті є лише новим витком розвитку, ще однією складовою архівної теорії.

Кеннет Тібодо у промові «Зберігання і міграція електронних документів: сучасний стан» [43] наголосив на більшій небезпеці для електронних документів від міграції, ніж від старіння апаратного та програмного забезпечення. Вчений назвав колег, які займалися проблемою забезпечення збереженості електронних документів: Національний архів Франції (CONSTANCE), Національний архів Канади (ERICSON), Національний архів США (AERIC), архіви Швеції і Великобританії, Британський інститут стандартів, Королівська бібліотека Нідерландів та інші. В цілому вони розділились на два табори: одні вважали, що законсервувавши в архівах технологічний прогрес, вони зможуть забезпечити автентичність і надійність електронних документів; інші, навпаки, занадто покладалися на технологічні зміни, проте поки ці зміни відбуваються у швидкій прогресії, автентичність і надійність документів може постраждати. Тібодо зазначив, що інтернаціональна команда вчених у ході проекту «InterPARES 1» дійшла висновку про неможливість збереження електронних документів (на відміну від паперових, назавжди «прив'язаних» до свого носія) і поставила за мету підтримання їх відтворення у такому стані, щоб під час кожної міграції вони демонстрували цілісність і автентичність.

Паралельно до проекту «InterPARES 1» Національний архів США спонсорував дослідження архітектури управління інформацією, пов'язані із уведенням стандарту ISO для Відкритих Архівних Інформаційних Систем (OAIS). У ході дослідження встановлено, що архівна інформаційна

система має бути побудована таким шляхом, щоб бути готовою до заміни будь-якого компоненту програмного чи апаратного забезпечення з мінімальними втратами. Проект спирався на аксіоми принципу «походження», ієрархічність структури архівних фондів та поняття електронного документу, встановлене Міжнародною Радою Архівів у «Guide on electronic records». Враховувалось, що документ залишається таким якщо зберігає свою форму. Тому, до важливих для зберігання змісту (content), структури (structure) і контексту (context) документу, проект долучив форму (appearance of the record) і гіперпосилання (hyperlinks, для визначення відношення документів до інших документів у архівному фонді). Метод інкапсуляції із використанням метаданих дозволяє трансформувати документ у будь-який формат, залежний від нової технології. Він міг би бути застосованим, як до колекцій, так і до індивідуальних документів. З двох методів зберігання форми документу («Multi-Valent Documents» та «eXtensible Style Sheet Language (XSSL)») другий, що визначає атрибути документу і несе в собі інформацію про те, як він повинен бути оформлений, як і де повинні розташовуватись дані, міг би більше зацікавити архівістів, він дозволив би трансформувати документ у будь-який формат, навіть у той, який ще не з'явився. Тібодо зазначав, що всі дослідження ще знаходились у процесі, проте важливим було те, що вони не потребували винаходу жодної спеціальної для архівів технології (архівні рішення повинні спиратись на нові покоління Інтернет- та інформаційних технологій) і дозволяли комбінувати архівні фонди з бібліотечними, музейними та іншими науковими колекціями. Таким чином, пропозиції американських і канадських архівістів стосовно збереженості електронних документів цілком відповідали стурбованості архівістів усього світу за долю цифрової спадщини людства.

Проблема збереженості електронних документів була предметом розгляду на першій у новому тисячолітті Міжнародній Конференції Круглого Столу Архівів (Рейк'явік, Ісландія, 2001), а 2003 р. ЮНЕСКО прийняла Хартію

про збереження цифрової спадщини, визнавши її як унікальний ресурс людських знань в усіх галузях життєдіяльності людства. Хартія визначала вільний доступ до цифрової спадщини, необхідність захисту від втрат, відбору цифрових матеріалів для збереження, встановлення спільних стандартів і рішень щодо сумісності та спільного використання ресурсів, підкреслювала відповідальність державних, наукових інституцій, виробників та розповсюджувачів цифрових матеріалів за співробітництво з бібліотеками, архівами, музеями та іншими організаціями, діяльність яких спрямована на збереження історичної спадщини [44, с. 1-6]. Для США 2003 р. характерний початком робіт по створенню електронного архіву «Electronic Records Archives, ERA» (Архів електронних документів) [45].

ЮНЕСКО розробила і реалізовує програми: захисту і збереження Всесвітньої документальної спадщини (заснована 1992 р., один із проектів програми – «Пам'ять світу»); «Інформація для всіх» на 2008-2013 рр., яка фокусує увагу на збереженні колективної пам'яті людства, у тому числі й у цифровому вигляді. На Московській конференції 3-5 жовтня 2011 р. представники 37 країн прийняли Декларацію «Збереження цифрової інформації в інформаційному суспільстві: проблеми і перспективи». На XVII Міжнародному Конгресі Архівів у Брісбені (21-23 серпня 2012 р., Австралія) Міжнародна Рада архівів прийняла Всесвітню Декларацію Архівів, яка ще раз підкреслила важливість архівів, у тому числі й цифрових, для забезпечення прав людини. У своєму виступі на церемонії відкриття Брісбенського Конгресу 10-й Архівіст США Девід Феррієро підкреслив важливість збереження цифрових документів, в яких відображається історія нашої епохи. Крістофер Лі (Christopher A. Lee) з університету Північної Кароліни у доповіді «Застосування методів цифрової криміналістичної експертизи в архівах для автентифікації, описування і забезпечення доступу» [46] розвинув тему про застосування методів криміналістичної експертизи для визначення автентичності цифрових документів. Вчений вказав, що старі принципи «походження»

(provenance), «оригінального порядку» (original order – збереження систематизації документального комплексу, яку він мав в установі-документоутворювачі) і «ланцюгу відповідальності – гарантування незмінності документу у процесі зміни його власників або розпорядників» (chain of custody) у галузі електронних документів, «народжених» у цифрових системах («born digital»), мають ширшу трактовку, ніж у сфері документів на традиційних носіях інформації. Так, етимологія терміну «походження» не може визначатись як просто ізольований момент утворення, для цифрового документу важлива вся його життєва історія «life history» (ті, хто вплинув на утворення документу, хто його отримав, розпорядники, які передали його через певний час, контекст (характеристика середовища, в якому існував документ на кожному етапі, аж до специфічних даних про конфігурацію комп'ютерної системи)). Документування його життєвої історії важливе для підтвердження автентичності цифрового документу. Збереження «оригінального порядку» визначає різні форми для навігації і забезпечення доступу до документу. В цифрових системах «оригінальний порядок» тісно пов'язаний із «ланцюгом відповідальності». Ідеальна система обліку повинна забезпечити «бездоганну лінію відповідального зберігання» під час переходу документа з одного середовища зберігання до іншого, переведення з одного формату до іншого за допомогою контролю, документування і обліку усіх трансформацій і змін стану документа протягом усього періоду його існування аж до знищення. Це доведе відповідність документу юридичним вимогам, автентичність, доказову цілісність. Оскільки на практиці «ідеальних систем» не буває, К. Лі рекомендує архівістам проводити розслідування життєвої історії кожного отриманого ними диска чи файлу. У США був реалізований проект «Computer Forensics and Born-Digital Content in Cultural Heritage Collections» (Комп'ютерна криміналістика і народжений цифровим зміст у колекціях культурної спадщини, 2007-2009 рр.) Серед засобів і методів розслідування цей проект вказав на перевірку образу диску (inspection

of the disk image) блокаторами (write blockers), за допомогою яких сектор за сектором зчитуючи диск можна виявити не тільки контекстуальні дані, а й встановити життєву історію документа і відновити втрачену інформацію. Інший проект «BitCurator», який здійснюється Школою інформаційних і бібліотечних наук Університету Північної Кароліни і Інститутом гуманітарних технологій Меріленду, намагається створити систему цифрових криміналістичних засобів для бібліотекарів і архівістів. Оскільки цілеспрямовано криміналістичні засоби для архівів і бібліотек не створюються, учасники проекту спробували пристосувати вже існуючі до потреб інституцій пам'яті. Також вчені намагаються виділити криміналістичні дані для імпортування їх у дескриптивні архівні системи, та модифікувати криміналістичні техніки для більш повного задоволення потреб архівістів. Однією з проблем, яку намагається подолати проект, є регулювання доступу користувачів до таємної або конфіденційної інформації, класичним прикладом таких архівних документів є кримінальні справи, в яких обмежено доступ до певних свідчень. К. Лі наголосив на нагальній потребі опанування архівістами, які працюють з цифровими документами, професійної мови і навиків криміналістів (створення власного словника професійних термінів і запозичення інформації з професійної криміналістичної літератури).

Значну увагу світової архівної спільноти на Конгресі у Брісбені привернула доповідь Деніела Пітті (Daniel Pitti), директора Інституту прогресивних технологій у гуманітарній сфері (Institute For Advanced Technology in The Humanities), який разом з іншим очолює напрям досліджень у галузі EAD та EAC-CPF стандартів. Д. Пітті представив проект «Соціальні мережі і архівний контекст» (The Social Networks and Archival Context Project, SNAC). Вчені здійснюють свої дослідження, інтуїтивно звертаючи увагу на якісь зачіпки: імена, події, факти, назви тощо, що наводять їх на певну думку, а потім і до певних висновків. SNAC є безпрецедентним проектом, що має на меті не тільки допомогти вченим з усього

світу у здійсненні їх досліджень, забезпечивши інтелектуальний доступ до архівів, а й створити ресурс, що дозволить усвідомити соціо-історичний контекст (люди, прізвища, організації тощо), в умовах якого документи були створені. Реалізація проекту дозволить вченим здійснювати їх дослідження швидше і ефективніше. Для створення нової системи історичних досліджень проект використовує нещодавно випущений Товариством американських архівістів стандарт кодованої інформації про людей, корпоративні організації, родини – «Encoded Archival Context-Corporate Bodies, Persons, and Families (EAC-CPF)». Йдеться вже не просто про архівне описування, а про комбінування і інтеграцію різних даних описування документів, різних методів описування, архівних, музейних, бібліотечних баз даних, додавання географічних координат і назв, хронологічних біографій, списків дат, імен, найменувань, подій і представлення цього всього на різних мовах. Такий масштабний відкритий ресурс дозволить вченим працювати у режимі «питання до системи-відповідь», здійснювати порівняння, поглиблений аналіз, розширювати межі своїх пошуків без жодних обмежень. Сприяння проекту надають національні архіви США, Великобританії і Франції, Смітсонівський інститут, Бібліотека Конгресу США та Британська бібліотека, Національна бібліотека Франції, а також OCLC, у розпорядженні якої більше одного мільйона MARC архівних описань каталогу WorldCat (а також Virtual International Authority File та Getty Vocabulary Program) [47].

26-28 вересня 2012 р. у Ванкувері (Канада) представники 110 країн брали участь у конференції ЮНЕСКО і поставили свої підписи під Декларацією «Пам'ять світу в цифрову еру: оцифровування та зберігання», в якій йдеться про право доступу кожної людини до інформації. У цьому контексті та у зв'язку із розглянутою темою автор прийшов до жартівливого висновку: народивши дитину (комп'ютер та Інтернет), американці увесь час відчують відповідальність за її долю! Комп'ютери й інформаційні технології проникли в усі сфери життя, не уникли цього й архіви. Сьогодні дві основні проблеми

стоять перед архівістами: як зберегти документи, створені комп'ютерами і як зробити доступними їх та інші документи, до того народжені на інших носіях інформації. Усе інше є похідним від цих двох глобальних проблем: питання законодавства у галузі електронних документів, створення стандартів, надійності цифрових носіїв інформації, методів описування, оцифровування тощо. Електронний документ, що народився як машиночитана перфокарта, сьогодні став дорослим – цифровим. То ж наш дорослий електронний документ, міцно укорінившись у сучасному суспільстві, потребує значної уваги. Він утримує в собі людську пам'ять, тому ми не можемо ігнорувати його проблеми, щоб пам'ятати і згадувати ми потребуємо його збереження, при чому у такому вигляді, щоб ми могли довіряти йому (автентичність), доступу до нього (створення системи єдиних міжнародних стандартів), його дослідження (створення світових банків даних, пошукових інформаційних систем, проект SNAC). Ми переводимо наші паперові носії інформації у цифрові копії, таким чином збільшуючи можливості доступу до архівів і наших досліджень. Сьогодні немає жодної країни, перед якою не стояла б проблема збереження пам'яті, у тому числі й цифрової, і її удоступнення. Американці першими постали перед цими проблемами, бо першими почали впроваджу-

вати у себе комп'ютери і інформаційні технології. Еволюція їх думки, експериментів, проектів, з якими вони виходили на світову арену, відображає еволюцію світової думки у цій сфері. Методи боротьби з амнезією постійно ускладнювались: від того чи варто взагалі зберігати машиночитані документи – до створення електронних архівів, від використання комп'ютера для створення довідника по окремому архіву – до глобальних банків даних інформації і всесвітніх пошукових мереж. Цей шлях пройдений людством за півстоліття. Про те наскільки правильними були ідеї, методи американських вчених, що за ці п'ятдесят років завжди були у перших рядах борців, (наприклад застосування бібліотечних методів описування до архівних документів і стандарт MARC), наскільки вони відповідали канонам архівної науки (американців часто критикують за зайву практичність) можна сперечатись, але очевидним є той факт, що їх ідеї і методи живуть і працюють, їх досвід реальний, їх проекти вийшли за межі США, залучили до співпраці десятки і сотні країн, стали міждисциплінарними (об'єднання архівів, музеїв, бібліотек, проект InterPARES, застосування криміналістичних методів тощо). Отже, їх не можна відкидати, вони потребують вивчення, аналізу, впровадження кращих результатів у практику роботи вітчизняних архівів і інституцій пам'яті.

¹ Проблематика машиночитаних документів уперше розглядалась у ході V Міжнародного Конгресу Архівів (Брюсель, Бельгія, 1-5 вересня 1964 р.). Під «новими архівами» в останній чверті ХХ ст. розуміли кінофотофоноархіви, архіви науково-технічних та машиночитаних документів. Термін «нові архіви» був використаний у ході роботи XI Міжнародного Конгресу Архівів (Париж, Франція, 22-26 серпня 1988 р.) З доповіддю «Забезпечення схоронності «нових архівів»» на Конгресі у Парижі виступив начальник Головархіву СРСР, доктор історичних наук, професор Ф. М. Ваганов, який проаналізував стан організації зберігання і комплектування кінофотофоно-, науково-технічними та машиночитаними документами архівів ряду країн, у тому числі й США, зазначивши, що у США машиночитані документи почали концентруватись в архівах наприкінці 1960-х рр., а до 1988 р. при Національному архіві США вже був створений спеціальний відділ для зберігання цього виду документації / Ваганов Ф. М. Забезпечення схоронності «нових архівів» // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень ГАУ при Раді Міністрів Української РСР. – К., 1988. – № 6(212): листопад-грудень. – С. 18-30.

Оскільки машиночитані документи є першими у ряді електронних документів, автор статті розповсюдив термін «нові архіви» на увесь спектр документів, що створюються в комп'ютерних системах.

² Національний центр документації у Вашингтоні (Washington National Records Center, WNRC) – заснований 1968 р. Найбільший центр серед федеральних центрів документації системи Націо-нального архіву США та Адміністрації документації: зберігає понад 4 мільйони кубічних футів документів, кожного року приймає 250 000 кубічних футів документів, знищує 100 000 кубічних футів документів, виконує понад 500 000

запитів. WNRC включає 20 сховищ, три з яких розраховані на зберігання секретних документів // Washington National Records Center. Suitland, MD. Рекламний проспект. Режим доступу: <http://www.archives.gov/dc-metro/suitland/brochure.pdf>.

³ Йдеться про перфокарти, або як ці документи називались у США «punch card records». У США створювались і читались за допомогою табуляційних машин Германа Холлерита (виробник – компанія ІВМ, ще одним відомим виробником у США була компанія Powers). Перфокарти у США використовувались для обробки результатів переписів населення з 1890 р. Вони були основним носієм інформації у комп'ютерах 20-50 рр. ХХ ст. (у комп'ютерах UNIVAC-I програмування здійснювалось на Фортрані, а інформацію зберігали на перфокартах), у подальшому перфокарти були замінені гнучкими магнітними дисками великого розміру. Документи на перфокартах на теренах Російської імперії створювались табуляційними машинами Холлерита з 1896 р. в установах статистики, проте на зберігання до архівів не надходили // Колесников Е. А. Онтология бумажных носителей данных. – Режим доступу: <http://eakolesnikov.narod.ru/PunchedCards.pdf>. У США Законом від 5 серпня 1939 р. «An Act to provide for the disposition of certain records of the United States Government» (Розділ 2) перфокарти віднесено до основних видів документів, що підлягали передачі на постійне зберігання до Національного архіву США // NARA and Federal Records: Laws and Authorities and Their Implementation. A Report of the Task Force on NARA Responsibilities for Federal Records and Related Documentation. – Washington, DC: National Archives and Records Administration, 1988. – Текст Закону наведено у додатку с. 2-1.

Державні архіви СРСР приймали на зберігання документи на магнітних стрічках, які створювались у результаті функціонування автоматизованих систем управління (АСУ), у обчислювальних центрах системи науково-технічної інформації (АСНТІ) всесоюзного, галузевого і республіканського рівнів, в системах автоматизованого проектування (САПР), у гідрометеорології, академічних, науково-дослідницьких, проектно-конструкторських інститутах. Положенням про Державний архівний фонд СРСР 1980 р. документи, що читаються машинами, були внесені до Державного архівного фонду СРСР. Вивченням проблеми машиночитаних документів у СРСР займалися ВНДІДАС, НДЦТД СРСР і ЦДАНГ СРСР. Були видані відповідні нормативні документи щодо експертизи цінності і забезпечення збереженості цих документів / Танонин В. А., Цаплин В. В. О задачах, методах и концепции описания машиночитаемых документов, подлежащих передаче в государственные архивы // Советские архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М.: ГАУ при СовМине СССР, 1986. – № 1. – С. 10-14. У цьому контексті вивчався досвід американських колег, представлений у матеріалах Міжнародного семінару з автоматизованої обробки даних (Лондон, 1975) / Rosenkrants G. J. Machine – readable archives: United States experience 1968-1974 // Proceedings of an International Seminar on Automatic Data Processing in Archives. – London, 1975. – P. 136-153.

Значну увагу проблемі машиночитаних документів приділив у своїх працях видатний радянський/російський вчений К. Б. Гельман-Виноградов, який 1985 р. захистив докторську дисертацію на тему «Машиночитані документи періоду розвинутого соціалістичного суспільства». К. Б. Гельман-Виноградов вважається фундатором нового наукового напрямку в архівознавстві: архівознавство машиночитаних документів, під його керівництвом виникла наукова школа, представники якої вивчали цей новий вид документів. Серед праць шанованого вченого: Гельман-Виноградов К. Б. Машиночитаемые документы в СССР / МГИАИ. – М., 1980. – Вып. 1: Области применения. Классификация. – 85 с.; Гельман-Виноградов К. Б. Машиночитаемые документы в СССР / МГИАИ. – М., 1982. – Вып. 2: Проблемы использования в исторических исследованиях. – 96 с.; Гельман-Виноградов К. Б. Роль и место машиночитаемой документации в создании исторической базы по истории развитого социалистического общества // Материалы Всесоюзной науч.-практ. конф. «Актуальные вопросы совершенствования архивного дела в условиях развитого социалистического общества» / ВНИИДАД. – М., 1985. – Вып. 3. – С. 17-20; Гельман-Виноградов К. Б., Даниленко И. И., Танонин В. А. Машиночитаемые документы: Теория и практика архивного дела: Учеб. пособие / Под ред. В. В. Чернова ; МГИАИ. – М., 1986. – 77 с. та ін.

Джерела та література

1. Устинов В. А. Хранение информации на оптических дисках (США). Реферативное сообщение по зарубежным источникам // Обеспечение сохранности документов. Экспресс-информация. – М.: ВНИИДАД, 1985. – № 1(33). – С. 6-9; Архивное хранение информации на лазерных дисках (США). Реферативное сообщение по зарубежным источникам Тихонова С. А., Устинов В. А. // Обеспечение сохранности документов. Экспресс-информация. – М.: ВНИИДАД, 1990. – № 2(57). – С. 2-11; Михайлов О. А. Электронные документы в архивах. Проблемы приема. Обеспечение сохранности и использование: Аналитический обзор зарубежного и отечественного опыта / Федеральная арх. служба России. – 2-е изд., доп. – М., 2000. – 325 с.; Кукарина Ю. М. Электронный документ и электронная цифровая подпись в законодательстве США // Делопроизводство. – М., 2002. – № 2, апрель-июнь. – С. 30-33; Сібіль Клер. Міжнародні дескриптивні стандарти ISAD(G) та ISAAR(CPF) у формуванні загального

інформаційного простору // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 13. – С. 88-103; Єремєєв С. Американський дескриптивний стандарт EAD: історія, структура, термінологія, можливості використання // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 13. – С. 104-111; Антоненко І. Є. Керування документацією за кордоном: історія, законодавство, теоретичні основи та технології : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.10 / Антоненко Ірина Євгенівна ; Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2005. – 20 с.; Кукарина Ю. М. Электронный документ и электронная подпись в законодательных актах США (на примере законов штатов ЮТА, Калифорния, Нью-Мексико и Вашингтон) // Секретарское дело. – М., 2005. – № 3(55). – С. 44-48; Кукарина Ю. М. Электронный документ и электронная подпись в законодательных актах США (на примере законов штатов Флорида, Миссисипи, Джорджия, Миннесота, Индиана, Техас и Орегон) // Секретарское дело. Ежемесячный профессиональный журнал. – М., 2005. – № 4(56). – С. 53-57; Кукарина Ю. М. Электронный документ и электронная подпись в законодательных актах США (на примере законов штатов Небраска, Висконсин, Миссури, Нью-Йорк и федеральных законов) // Секретарское дело. Ежемесячный профессиональный журнал. – М., 2005, № 7(59). – С. 52-56; Рысков О. И. Основные направления деятельности Национального архива США (NARA) в области управления электронными документами федеральных учреждений // Секретарское дело. Ежемесячный профессиональный журнал. – М., 2004. – № 2(43). – С. 51-53; Рысков О. И. Передача архивных документов на постоянное хранение: опыт США // Секретарское дело. Ежемесячный профессиональный журнал. – М., 2005. – № 4(56). – С. 77-80.

- Публікації, що висвітлюють досвід архівістів США на сторінках канадського журналу «Archivaria»:
- Kula Sam. Optical Memories: Archival Storage System of the Future, or More Pie in the Sky? // Archivaria. – 1977, Summer. – № 4. – P. 43-48; Kesner M. Richard, Hurst Don. Microcomputer Applications in Archives: A Study in Progress // Archivaria. – 1981, Summer. – № 12. – P. 3-19; Kesner M. Richard. Automated Information Management: Is There a Role for the Archivist in the Office of the Future? // Archivaria. – 1984-1985, Winter. – № 19. – P. 162-172; Mallinson C. John. Preserving Machine-Readable Archival Records for the Millenia // Archivaria. – 1986, Summer. – № 22. – P. 147-152; Gavrel Sue. Preserving Machine-Readable Archival Records: A Reply to John Mallinson // Archivaria. – 1986, Summer. – № 22. – P. 153-155; Wallace David A. Metadata and the Archival Management of Electronic Records: A Review // Archivaria. – 1993, Autumn. – № 36. – P. 87-110; Pederson Ann. Unlocking Hidden Treasures Through Description: Comments on Archival Voyages of Discovery // Archivaria. – 1994, Spring. – № 37. – P. 47-63; Wallace David A. Managing the Present: Metadata as Archival Description // Archivaria. – 1995, Spring. – № 39. – P. 11-21; Dryden Jean E. Archival Description of Electronic Records: An Examination of Current Practices // Archivaria. – 1995, Fall. – № 40. – P. 99-108; Thibodeau Sharon. Archival Context as Archival Authority Record: The ISAAR (CPF) // Archivaria. – 1995, Fall. – № 40. – P. 75-85; Hutchinson Tim. Strategies for Searching Online Finding Aids: A Retrieval Experiment // Archivaria. – 1997, Fall. – № 44. – P. 72-101; Weinberg David, Giguere Mark, Miller David S., O'Leary Celia. The Philadelphia Electronic Records Project: Some Clarifications // Archivaria. – 1998, Spring. – № 45. – P. 1-3; Bearman David. Moments of Risk: Identifying Threats to Electronic Records // Archivaria. – 2006, Fall. – № 62. – P. 15-46; Galloway Patricia. Educating for Digital Archiving through Studio Pedagogy, Sequential Case Studies, and Reflective Practice // Archivaria. – 2011, Fall. – № 72. – P. 170-196; Zhang Jane. Original Order in Digital Archives // Archivaria. – 2012, Fall. – № 74. – P. 167-193.
2. Warner Robert M. International Archival Adventures: A Reminiscence // American Archivist. – 1992, Spring. – Vol. 55, № 2. – P. 356-368.
 3. Rieger Morris. The VIIth International Archives Congress, Moscow, 1972: A Report // American Archivist. – 1973, October. – Vol. 36, № 4. – P. 491-512.
 4. Rhoads James B. The Historian and the New Technology // American Archivist. – 1969, July. – Vol. 32, № 3. – P. 209-213.
 5. Рекомендації VII Міжнародного Конгресу Архівів // Архіви України. – К. : Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1973. – № 1(117). – С. 11-15.
 6. McReynolds Michael R. Archival Revolution or Evolution: The 8th International Congress on Archives // American Archivist. – 1978, January. – Vol. 41, № 1. – P. 17-20.
 7. Детальніше: Левченко Л. Л. Деякі аспекти науково-технічного опрацювання та комплектування архівних інституцій США документами сучасної епохи // Архіви України. – К., 2012. – № 3. – С. 112-131.
 8. VIII Міжнародний конгрес архівів // Архіви України. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1977. – № 2 (142). – С. 16-25.
 9. Макаренко З. Н. Закон о сокращении объема работы с документами // Документоведение. Документационное обеспечение управления. – М. : ВНИИДАД, 1982. – № 1 (9). – С. 8.
 10. Evans Frank B. Promoting Archives and Research: A Study in International Cooperation // American Archivist. – 1987, Winter. – Vol. 50, № 1. – P. 48-65.
 11. Кабочкина Т. С. Федеральные центры документации США. История, современный опыт. // Отечественные архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М., 1992. – № 6. – С. 92-100.
 12. Мітюков О. Г. IX Міжнародний конгрес архівів // Архіви України. – К., 1980. – № 6(164). – С. 3-12.

13. Lawson Murray G. The Machine Age in Historical Research // *American Archivist*. – 1948, April. – Vol. 11, № 2. – P. 141-149; Fishbein Meyer H. Appraising Information in Machine Language Form // *American Archivist*. – 1972, January. – Vol. 35, № 1. – P. 35-43; Dollar Charles M. Appraising Machine-Readable Records // *American Archivist*. – 1978, October. – Vol. 41, № 4. – P. 423-430; Dollar Charles M., Geda Carolyn L. Archivists, Archives, and Computers: A Starting Point // *American Archivist*. – 1979, April. – Vol. 42, № 2. – P. 149-151; Fishbein Meyer H. Reflections on Appraising Statistical Records // *American Archivist*. – 1987, Spring. – Vol. 50, № 2. – P. 226-234; Cunliffe William, Miller Michael. Writing a General Records Schedule for Electronic Records // *American Archivist*. – 1989, Summer. – Vol. 52, № 3. – P. 350-356; O'Neill Adams Margaret. Punch Card Records: Precursors of Electronic Records // *American Archivist*. – 1995, Spring. – Vol. 58, № 2. – P. 182-201.
14. Dollar Charles M. Appraising Machine-Readable Records // *American Archivist*. – 1978, October. – Vol. 41, № 4. – P. 423-430.
15. Советские архивисты в США // Советские архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М. : ГАУ при СовМине СССР, 1987. – № 3. – 91-92.
16. Архивисты из США в СССР // Советские архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М. : ГАУ при СовМине СССР, 1988. – № 1. – С. 104-105.
17. Наукові конференції, наради, семінари // Архіви України. – К. : Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1990. – № 4(222). – С. 51.
18. Bartlett Nancy. Eleventh Congress of the International Council on Archives: An American Perspective // *American Archivist*. – 1989, Spring. – Vol. 52, № 2. – P. 238-248.
19. Мітюков О. Г. XI Міжнародний конгрес архівів у Парижі // Архіви України. Науково-інформаційний бюлетень Головного архівного управління при Раді Міністрів Української РСР. – К., 1988. – № 6(212). – С. 5-16.
20. Тарасов В. П. XII Международный конгресс архивов // Отечественные архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М., 1993. – № 1. – С. 116-117.
21. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 515 с.
22. Stibbe Hugo L.P. A contribution to the ICA/EASTICA Workshop on Archives Description Standards, Hong Kong : 18-24 February, 1997 // Режим доступу: http://www.eastica.org/EAArchive/EAA03/EAA03_HugoLPStibbe.htm.
23. Statement of Principles Regarding Archival Description // *Archivaria*. The Journal of the Association of Canadian Archivists. – 1992, Summer. – № 34 – P. 8-16.
24. ISAD(G): General International Standard Archival Description // *Archivaria*. The Journal of the Association of Canadian Archivists. – 1992, Summer. – № 34 – P. 17-32.
25. Папакін Г. В. Загальний Міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) та перспективи його впровадження в Україні (на прикладі фамільного фонду Скоропадських ЦДІАК) // Архіви України. Науково-практ. журнал. – К., 2001. – № 4-5(247). – С. 3-24.
26. МСА: Стратегический курс на 2008-2018 гг. Куала Лумпур, 25-26 июля 2008 г. Перевод с английского // Режим доступу: <http://www.ica.org/download.php?id=89>.
27. Дубровіна Л. А. Рівні організації та опису інформації для Національної архівної інформаційної системи України: до питання дескриптивних методик // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні : Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 43-48; Селівєрстова К. Т. До проблеми впровадження у практику ISAD (G) 1994 і адаптації українських методик архівного описування до світових інформаційних систем. Загальний міжнародний стандарт архівного описування // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1997. – Т. 2. – С. 123-143; Папакін Г. В. Загальний Міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) та перспективи його впровадження в Україні (на прикладі фамільного фонду Скоропадських ЦДІАК) // Архіви України. Науково-практичний журнал. – К., 2001. – № 4-5(247). – С. 3-24.
28. Bearman David. Archives and Manuscript Control with Bibliographic Utilities: Challenges and Opportunities // *American Archivist*. – 1989, Winter. – Vol. 52, № 1. – P. 26-39; Weber Lisa B. Archival Description Standards: Concepts, Principles, and Methodologies // *American Archivist*. – 1989, Fall. – Vol. 52, № 4. – P. 504-513; Szary Richard. Archival Description Standards: Scope and Criteria // *American Archivist*. – 1989, Fall. – Vol. 52, № 4. – P. 520-526; Thibodeau Sharon Gibbs. External Technical Standards for Data Contents and Data Values: Prospects for Adoption by the Archival Community // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 94-98; Stout Leon J. Doing it by the Numbers: Standard Statistics for Describing Archives // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 68-75; Matters Marion. Reconciling Sibling Rivalry in the AACR 2 «Family»: The Potential for Agreement on Rules for Archival Description of All Types of Materials // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 76-93; Weber Lisa B. The «Other» USMARC Formats: Authorities and Holdings. Do We Care to be Partners in this Dance, too? // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 44-51; Cook Michael. The British Move Toward Standards Of Archival Description: The MAD Standard // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 130-138; Walch Victoria Irons. The Role of Standards in the Archival Management of Electronic Records // *American Archivist*. – 1990, Winter. – Vol. 53, № 1. – P. 30-43;

- Bearman David. Documenting Documentation // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34. – P. 33-49; Cook Michael. Description Standards: The Struggle Towards the Light // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34. – P. 50-57; Stibbe Hugo Leendert Philip. Implementing the Concept of Fonds: Primary Access Point, Multilevel Description and Authority Control // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34. – P. 109-137; Haworth Kent M. The Development of Descriptive Standards in Canada: A Progress Report // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34. – P. 75-90.
29. Bearman David. Documenting Documentation // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34 – P. 33-49.
 30. Cook Michael. Description Standards: The Struggle Towards the Light // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1992, Summer. – № 34. – P. 50-57.
 31. Матеріали Робочої групи по стандартах архівного описування (Working Group on Standards for Archival Description (WGSAD)) опубліковані у журналі «*American Archivist*» (1989, Fall, Vol. 52, № 4) включають: Introduction – P. 432-435; Report of the Working Group on Standards for Archival Description – P. 440-461; Recommendations of the Working Group on Standards for Archival Description – P. 462-477; Checklist of Standards for Archival Description – P. 478-492; List of Manuals Providing Guidance or Instruction on the Description of Archives and Manuscripts – P. 494-496; Select Bibliography on Standards for Archival Description. – P. 498-502; Abstracts of Background Papers Prepared for the Second Meeting – P. 528-532; Members of the Working Group on Standards for Archival Description – P. 534-537.
 32. Walch Victoria Irons, Matters Marion. Standards for Archival Description: A Handbook: Information Systems, Data Exchange, Cataloging, Finding AIDS, Authority Control, Editing And Publis – The Society of American Archivists, 1994. – 320 p.
 33. Левченко Л. Л. Архівні стандарти США: історія, структура, процедури прийняття і впровадження // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 63 (№ 8). – С. 218-224.
 34. На конференції були представлені такі доповіді: MacNeil Heather. Dismantling the Tower of Babel: Developing a Common Language Through Descriptive Standards // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 5-6; Hensen Steven L. The First Shall Be First: APPM and its Impact on American Archival Description // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 64-70; Duranti Luciana. Origin and Development of the Concept of Archival Description // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 47-54; Hives Christopher L., Taylor Blair. Using Descriptive Standards as a Basis for Cooperation: The British Columbia Archival Union List Project // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 71-85; Isaac Glen, Reimer Derek. Right from the Start: Developing Predescriptive Standards at the British Columbia Archives and Records Service // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 86-98; Cook Michael. MAD2: Reassessing the Experience // *Archivaria. The Journal of the Association of Canadian Archivists.* – 1993, Spring. – № 35. – P. 15-23.
 35. Банасюкевич В. Д. XIII Международный конгресс архивов (Краткий обзор докладов и выступлений) // *Отечественные архивы. Научно-практический журнал.* – М., 1997. – № 2. – С. 84-90.
 36. Bearman David. Virtual Archives. ICA Meeting, September 1996, Beijing // Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20001022231601/www.sis.pitt.edu/~nhprc/prog6.html>.
 37. Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications. DoD 5015.2-STD. Department of Defense // Режим доступу: http://www.interpares.org/display_file.cfm?doc=DoD_50152.pdf.
 38. Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications. DoD 5015.2-STD. Department of Defense // Режим доступу: http://www.interpares.org/display_file.cfm?doc=DoD_50152.pdf.
 39. The Long-term Preservation of Authentic Electronic Records: Findings of the InterPARES Project // Режим доступу: <http://www.interpares.org/book/index.cfm>.
 40. International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems (InterPARES) 2: Experiential, Interactive and Dynamic Records // Режим доступу: <http://www.interpares.org/ip2/book.cfm>.
 41. The International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems (InterPARES) 3 Project // Режим доступу: http://www.interpares.org/ip3/ip3_index.cfm.
 42. Duranti Luciana. The Impact of Technological Change on Archival Theory. XIV Congreso Internacional de Archivos, 21-26 September 2000. Seville, Spain // Режим доступу: www.interpares.org/display_file.cfm?doc=ip1_dissemination_cp_duranti_cia_2000.pdf.
 43. Thibodeau Kenneth. Preservation and Migration of Electronic Records: The State of the Issue,» 14th International Congress on Archives, 22-28 September 2000. Seville, Spain // Режим доступу: www.interpares.org/display_file.cfm?doc=ip1_dissemination_cp_thibodeau_ica_2000.pdf.
 44. Хартия о сохранении цифрового наследия. Принята на 32-й Генеральной конференции ЮНЕСКО. Париж, Франция, октябрь 2003 // Режим доступу: http://www.ifapcom.ru/files/Documents/digital_heritage_preserv.pdf.
 45. Carlin John W. The ERA: An Archives of the Future and for the Future // *Prologue.* – 2004, Spring. – Vol. 36, № 1. – P. 4-5.

46. Lee Christopher A. Archival Application of Digital Forensics Methods for Authenticity, Description and Access Provision // Режим доступу: <http://www.ica2012.com/files/data/Full%20papers%20upload/ica12Final00290.pdf>
47. The Social Networks and Archival Context Project (SNAC) // Режим доступу: <http://socialarchive.iath.virginia.edu/proposal.html>. Доповідь Деніела Пітті автором статті записано на диктофон під час її проголошення на XVII Міжнародному Конгресі Архівів (Брісбен, Австралія, серпень 2012 р.)
48. Duranti Luciana. From Digital Diplomatics to Digital Records Forensics // Archivaria. – 2009, Fall. – № 68. – Р. 39-66.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Левченко Л. Л., 2013

Дата надходження статті до редколегії 16.01.2013 р.

МЕТОДИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Подано характеристику основних принципів, підходів та методів, які необхідно використовувати при вивченні Степового Побужжя. Особлива увага приділена таким методам дослідження: діалектичний, історико-порівняльний, актуалізації, статистичний, кількісний, метод періодизації та метод вивчення археологічних матеріалів.

Ключові слова: методологія, метод, підхід, принцип, Степове Побужжя.

Представлена характеристика основных принципов, подходов и методов, которые необходимо использовать при изучении Степного Побужья. Особое внимание уделено таким методам исследования: диалектическому, историко-сравнительному, актуализации, статистическому, количественному, методу периодизации и методу изучения археологических материалов.

Ключевые слова: методология, метод, подход, принцип, Степное Побужье.

The characteristics of the basic principles, the approaches and the methods to be used in the investigation of the Steppe Bug region are given. The particular attention is paid to such methods of research: dialectical, historical-comparative, updating, statistical, quantitative, the method of the periodization and the method of study of the archaeological materials.

Keywords: methodology, method, approach, the principle, Steppe Bug region.

Протягом багатьох тисячоліть Степове Побужжя було невід'ємною, а в деякі історичні проміжки часу – дуже важливою ланкою розвитку первісного суспільства стародавньої ойкумени. Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою полосою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на заході – Тилігульським лиманом, на сході – р. Інгулець, на півдні – Дніпровським лиманом, а на півночі – зоною лісостепу). Вказаний регіон ряд дослідників, зокрема Ю. Гребенніков та І. Шарафутдінова, виділяють, як специфічну ланку, що поєднує на території України загальноісторичні поняття «Схід» і «Захід» [1; 2]. Згідно сучасного адміністративного поділу, це територія Миколаївської області, східна частина Одеської та північно-західна частина Херсонської областей.

Степове Побужжя являє собою західну, найвужчу частину степового коридору Східної Європи між великим євразійським степовим простором і Центральною Європою, Балкано-Придунав'ям. В давні часи вказана територія мала значний вплив не лише на східний та західний простір, але і визначала характер взаємовідносин степових культур та культур, які прилягали з півночі та заходу. В Степовому Побужжі найбільш чітко і повно відобразилися зв'язки з землеробським населенням Південно-Східної Європи. Характерна рухливість жителів степу зі сходу змінювалася під впливом процесу утворення місцевих племен, які розвивалися разом з населенням Карпато-Дунайського і центрально-європейського регіону.

Для досконалого вивчення різноманітних історичних проблем стосовно історії Степового Побужжя важливим залишається питання щодо методології дослідження даного регіону. Беручи до уваги, що в науковій літературі ще немає єдиної точки зору щодо визначення поняття «методологія», я виходила з того, що

вивчення минулого – це система підходів та принципів дослідження історичного процесу.

Важливою складовою методології є питання про принципи, підходи та методи вивчення історії. Методологічні основи дослідження Степового Побужжя базуються на двох фундаментальних принципах – історизму і об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнень дослідника через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, показ процесів подій з погляду сучасників, а також їх оцінку з точки зору законів і традицій того часу. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій.

У сучасній історичній літературі іноді висловлюються міркування, що об'єктивність у висвітленні й оцінці того чи іншого періоду або факту не можлива, оскільки історик як людина є суб'єктом історичного процесу, а тому не може бути вільним від своїх політичних та ідеологічних уподобань. Саме через призму свого особистого ставлення до предмета дослідження і навіть власних інтересів він дає тлумачення фактам, подіям, явищам. Крім того, науковець зазнає зовнішнього впливу соціокультурного середовища.

На принципах історизму та об'єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності. Їх поєднання зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого, тобто диференційованого, вивчення окремих явищ, процесів, з іншого – їх узагальненого та цілісного висвітлення. Принцип системності орієнтує на розкриття цілісності об'єкта і на вплив багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи.

Останнім часом все більшого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, який зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірною поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації, враховує широке коло чинників, які впливають на світовий історичний поступ, спростовує існування

«розвитку людства» у розумінні просування від простого до вищого, складного. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії бере свої витoki із західної та, частиною, російської історичної науки. Перспективність застосування цивілізаційного підходу пов'язана, насамперед, з тими прогностичними можливостями, які він надає в плані світоорієнтування в сучасних світових процесах, що позначені інтенсивною глобалізацією. Він дозволяє вийти за рамки мислення в поняттях держави, розкриваючи більш загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії на основі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності. Завдяки найвищому рівню узагальнення, цивілізаційний підхід систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, народу, культури; пояснює історичні процеси від локальних (міждержавних) до світових (міжцивілізаційних); прогнозує їх результати [3, с. 167-168].

Застосування цивілізаційного підходу доречно у разі наскрізного аналізу історичного буття. Такого, як розгляду становища населення Степового Побужжя на перетині епох: кінця бронзової – початку ранньої залізної доби, яка охопила в Східній Європі другу половину II – початок I тисячоліття до н.е. Адже Степове Побужжя виступало в якості магістрального шляху для степових культур в світ передових цивілізацій давньої ойкумени, що був важливою ланкою культур пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського та малоазійського ареалів.

Серед методів дослідження Степового Побужжя слід виділити наступні: діалектичний, історико-порівняльний, актуалізацій, статистичний, кількісний, метод періодизації, а для реконструкції етнічної історії та культури регіону, метод вивчення археологічних матеріалів.

Застосування діалектичного методу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу [4, с. 42]. Він дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в

оцінюванні дійсності. Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як метод пізнання має значну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретно наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності і не протиріччя в методології. Вказаний метод дав змогу висвітлити становище населення Степового Побужжя під час кризи первіснообщинної системи.

Значення історико-порівняльного методу полягає в тому, що дає змогу дослідити відмінності епох пізньої бронзи та раннього залізного віку, населення сабатинівської та білозерської культур, землеробського та скотарського способу виробництва, що були тісно пов'язані між собою в кінці XVI – на початку IX ст. до н.е. на території Степового Побужжя. Він ґрунтується на порівняннях – важливого методі наукового пізнання. Без порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле повторюється і є внутрішньо обумовленим процесом. Багато явищ тотожні чи схожі за внутрішньою сутністю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм. Водночас одні й ті ж або подібні форми можуть бути наповнені різним змістом. Тому в процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності.

Метод актуалізації допомагає використовувати отримані знання, результати і висновки в практичній діяльності. Цей метод дає можливість висувати наукові прогнози і подавати практичні рекомендації на основі «уроку історії». Дослідження давньої історії Степового Побужжя дає змогу визначити місце України в загальноісторичному просторі.

У роботі з великим масивом джерел, зокрема звітами археологічних та етнографічних експедицій, було застосовано статистичний метод, як найбільш доцільний і економний для групування цифрового матеріалу.

Відпрацьовані в наш час кількісні методи дозволяють здобути необхідні результати,

неможливі при залученні тільки традиційної методики. Важливого значення набирає процес математизації історії завдяки широкому використанню електронно-обчислювальної техніки. Поєднання математики з історією та етнологією обумовлене закономірностями розвитку самої історичної науки та не є випадковим процесом. Ґрунтовне вивчення внутрішнього механізму суспільного життя вже не обмежується загальними, лише приблизними оцінками тих чи інших подій, фактів, явищ, процесів, – у підвалинах використання кількісних методів акумулюються проблеми, покликані до життя безпосередньо історією та етнологією, що зумовлено логікою їх розвитку. Метою математизації є підвищення точності історичного та етнологічного дослідження, доказовості його головних положень та висновків, тобто збільшення можливостей науки у відтворенні минулого, його об'єктивного змісту.

Створення періодизації – одне з найперших джерелознавчих завдань в процесі систематизації будь-якого археологічного матеріалу. Вона завершує типологічне вивчення окремих категорій дослідженого матеріалу та виступає базою для наступних історичних реконструкцій. Розподіл яких-небудь об'єктів у часі дозволяє створювати структурно-генетичні схеми й інтерпретації, засновані на конкретному історико-археологічному матеріалі.

Перші спроби розподілу матеріалів епохи бронзи були початі Д. Самоквасовим [5, с. 10], А. Бобринським [6, с. 54], Н. Бранденбургом [7, с. 115], але виявилися невдалими, оскільки за основу систематизації бралися одиничні, випадкові ознаки. В. Городцов вперше науково обґрунтував періодизацію за матеріалами пізньої бронзи. Крім застосування стратиграфічного методу, В. Городцов використав типологію форм поховального обряду й інвентарю. Взаємна кореляція їхніх результатів сприяла створенню схеми періодизації, що майже без змін проіснувала ціле століття [8; 9].

Довголіття городцовської періодизації епохи бронзи обумовило те, що всі три складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному.

Однак згодом, такі протиріччя стали проявлятися. В. Городцов визначив у своїй схемі послідовність піків розквіту трьох етнічних груп населення, що співіснували на території України, та зокрема, у Північному Причорномор'ї в ямно-катакомбний час. Вирішення сучасних протиріч у побудові періодизації ранньої й середньої бронзи степової частини України досягається завдяки використанню станово-кастової моделі. Ідея станово-кастової системи може бути продуктивною й для східних областей катакомбної спільності. Таку реконструкцію спостерігаємо у наукових дослідженнях А. Синюка для Середнього Дону [10]. Елементи кастової системи можна простежити у черняхівській культурі та у хазарському суспільстві [11, с. 40-41]. Дисонанс між даними стратиграфії й результатами аналізу поховального обряду й інвентарю може служити індикатором наявності в конкретному суспільстві кастової системи. Вказана ідея є важливою для дослідження населення Степового Побужжя в епоху пізньої бронзи – раннього залізного віку.

Від часів становлення історії давнього часу та археології як наук накопичено величезну кількість різноманітного матеріалу, що збільшується. У зв'язку з цим все більш актуальною стає проблема всебічного обліку даних для забезпечення їх зручного пошуку, відбору та первинної наукової обробки. Сучасні технічні засоби надають широкі можливості для створення електронних банків даних, дозволяють зберігати, впорядковуючи за певними ознаками, інформацію різного типу (тексти, малюнки, аудіо та відеозаписи). Спроба розробки подібної комп'ютерної інформаційно-пошукової системи здійснена в 1998 р. на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В її фондах, за певний час (1974-1994) експедиційних досліджень курганів в надчорноморських степах, зібрано значні матеріали, на основі яких побудована база даних «Поховальні пам'ятки енеоліту-бронзового віку степової України», яку слід використовувати при дослідженні історії Степового Побужжя.

Запорукою ефективного функціонування спеціальних програм для обліку та обробки речових джерел за допомогою комп'ютера є проведення, на стадії проектування, ґрунтового аналізу вихідних даних та побудова розгалуженої інформаційної моделі предметної області [12, с. 43]. Це ж, в свою чергу, тісно пов'язано з цілим комплексом проблем формалізації даних, класифікації та типології речового матеріалу, й використання методів статистичного аналізу, що, до речі, привернули увагу дослідників ще задовго до широкого застосування електронно-обчислювальних машин [13, с. 81-86].

Одним з найдоцільніших напрямків, на нашу думку, є електронний облік матеріалу та первинна його обробка (впорядкування, відбір за певними ознаками) за допомогою комп'ютера. На стадії розробки інформаційної моделі та проектування бази даних аналіз поховальних пам'яток, які є цікавим поліінформативним джерелом, вимагає особливої уваги. Однак, не дивлячись на структурну складність та багатозначність, поховальні пам'ятки являють собою масиви більш-менш однорідної інформації (відомості про поховальні конструкції, положення похованого, інвентар й т.п.), що і дає можливість підготувати дані для подальшої роботи ЕОМ [14, с. 40-44].

Складена база даних може використовуватися в науково-дослідній роботі, для вирішення важливих питань з історії суспільства та культури епохи пізньої бронзи на території степової України (наприклад, визначення соціальної, етнічної структури, професійної диференціації, реконструкції системи ідеологічних уявлень тощо).

На відміну від писемних джерел і усних переказів, археологічні матеріали – найнадійніші, тому що дають змогу визначити час певних історичних подій або вік предметів. Висока достовірність пов'язана з сучасними формами вивчення археологічних матеріалів. Наприклад, за допомогою термolumінісцентного методу можна встановити вік керамічних виробів. Застосування описової статистики дозволяє якнайповніше розкрити інформаційний потенціал археологічної інформації, а використання аналітичної

статистики дає можливість виробити типологію археологічних джерел та перевірити наукові гіпотези. Застосування статистичних методів вимагає ретельної підготовки археологічного матеріалу, завдяки чому досягається висока достовірність. Натомість аналіз, оцінка та інтерпретація інформації служать основою створення етнологічних теорій, концепцій, моделей культури, що є важливим для дослідження населення Степового Побужжя.

Таким чином, зазначені принципи, підходи та методи наукового пізнання дозволяють найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Їх поєднання дає можливість уникнути суб'єктивних

оцінок, дотриматися об'єктивно-наукової точки зору та забезпечити наукову достовірність результатів дослідження давньої історії Степового Побужжя в добу пізньої бронзи та переходу до раннього залізного віку. Для сучасної української науки вказані методи є актуальними, оскільки сприяють розробці такої моделі історії, яка поєднує етносоціальний та універсалістський підходи до минулого. Завдання полягає у тому, щоб загальнолюдські цінності і здобутки перенести на національний ґрунт, а національні досягнення і традиції нерозривно пов'язати із загальнолюдськими.

Джерела та література

1. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н.э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Возможности Киммерии, 2008. – 192 с.
2. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наукова думка, 1982. – 157 с.
3. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) / В. Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – 220 с.
4. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк : ДНУ, 2003. – 624 с.
5. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Д. Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 101 с.
6. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела / А. А. Бобринский. – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.
7. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. / Н. Е. Бранденбург. – СПб., 1908. – 220 с.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды. – XIII АС. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211-285.
9. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / В. А. Городцов // Труды. – XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174-225.
10. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона / А. Т. Синюк. – Воронеж, 1996. – 236 с.
11. Пустовалов С. Ж. Историко-этнографическая модель сословно-кастовой системы и ее роль в развитии народов Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Владивосток-Омск, 2000. – С. 40-41.
12. Жарких М. І. Нерухомі пам'ятки України: об'єктний аналіз предметної області / М. І. Жарких // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1997. – Вип. 1. – С. 43-49.
13. Піоро В. І. База даних «Поховальні пам'ятки енеоліту – бронзового віку Степової України» / В. І. Піоро // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. – Вип. 4. – С. 81-86.
14. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / [Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А.]. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

ОБОРОНА МИКОЛАЄВА НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1855 р.): СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ

Висвітлено питання організації оборони Миколаєва в часи Кримської війни як одного із найважливіших стратегічних пунктів Чорноморського флоту – головної бази будівництва військових кораблів та місця дислокації залишку Чорноморського флоту, частково втраченого у ході бойових дій Кримської війни 1853-1856 рр. Події висвітлено через призму сприйняття сучасників.

Ключові слова: Кримська війна, Чорноморський флот, оборона Миколаєва, Кінбурнська фортеця.

Освещен вопрос организации обороны Николаева во время Крымской войны как одного из важнейших стратегических пунктов Черноморского флота – главной базы строительства военных кораблей и места дислокации остатка Черноморского флота, понесшего потери в ходе боевых действий Крымской войны 1853-1856 гг. События освещены через призму восприятия современников.

Ключевые слова: Крымская война, Черноморский флот, оборона Николаева, Кинбурнская крепость.

The article highlights the question of organizing the defense of Nikolaev during the Crimean War. At that time Nikolaev was one of important strategic points of Black Sea Fleet. Here located the main base of the construction of warships and the place of location of remainder Black Sea fleet, which suffered losses during the fighting of the Crimean War 1853-1856. Events are highlighted through prism of perception of contemporaries.

Keywords: Crimean war, Black Sea Fleet, Nikolaev defense, Kinburn fortress.

У 2013 році виповнюється 160 років від початку Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. – одного з кровопролитніших військових конфліктів XIX сторіччя у Європі. Основні військові події розгорнулись на території Кримського півострова і зачепили територію Північного Причорномор'я та зокрема Миколаєва як головної бази будівництва Чорноморського флоту. Миколаїв було включено у перелік пунктів, яким загрожує небезпека захвату противником. Якщо події Східної (Кримської війни) 1853-1856 рр., що відбувались на території Кримського півострова описані досить детально, а оборона Севастополя – майже погодинно, то хід життя головної тилової бази Севастополя – міста Миколаєва істориками досліджувався фрагментарно. Деякі документи з історії Миколаєва цього

періоду, з якими автору статті довелося працювати у Державному архіві Миколаївської області (надалі – ДАМО) останній раз вивчались у 1920-х рр. Документи ДАМО з питання підготовки до оборони Миколаєва у ході Кримської війни знаходимо у фондах «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (ф. 230), та «Миколаївська міська дума» (ф. 222) [4; 6-8]. Джерелом вивчення цього питання також є Накази Головного командира Чорноморського флоту, Накази начальника Головного штабу та Об'яви Штабу по Чорноморському флоту [1, с. 13].

Цікавими для вивчення цієї теми є праці дореволюційних істориків М. І. Богдановича та М. Н. Покровського [9, с. 3] та спогади сучасників і безпосередніх учасників тих подій [14, с. 11]. Торкалися цієї теми і

миколаївські краєзнавці Л. Л. Левченко [2], Ю. С. Крючков [5]. Досить детально опис фортифікаційного комплексу було зроблено Н. О. Кухар-Онишко [12].

У зв'язку із затопленням практично всього бойового Чорноморського флоту в Севастопольській бухті та здачею Севастополя союзникам, 26 вересня 1855 року вийшов Імператорський указ про перейменування Чорноморського флоту в Чорноморську флотилію та про ліквідацію посади головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Миколаєва і Севастополя. Натомість було введено посаду завідуючого Морською частиною у Миколаєві та Миколаївського військового губернатора. На цю посаду було призначено Миколу Федоровича Метліна – активного учасника оборони Севастополя [1, с. 2].

Після того, як Севастополь було захоплено, англо-французькі війська спрямували свій наступ на інші приморські міста. *«Так как остаток Черноморского флота сохранился еще в Николаеве – там были два линейных корабля, доки и склады – то неприятель сделал попытку закончить дело разрушения, завладев этим последним убежищем морских сил России на Черном море»* [3, с. 57]. На цей час на стапелях Миколаївського адміралтейства і Спаської верфі перебували, закладені ще до війни, перші на Чорному морі парові гвинтові 135-гарматні кораблі «Синоп» (в минулому «Босфор») і «Цесаревич», гвинтовий корвет «Воин», пароплаво-фрегат «Тигр», гвинтові шхуни «Дон» і «Салгир».

Із самого початку Кримської війни, в умовах вірогідності вторгнення військ противника, у Миколаєві теж було розпочато підготовку до оборони на випадок облоги. У рапорті головнокомандуючого військовими сухопутними і морськими силами в Криму генерал-майора О. С. Меньшикова Миколі І, що датується 4 квітня 1854 року, перелічено заходи по організації оборони Миколаєва на випадок нападу противника. Травнем-червнем 1854 року датуються архівні документи Миколаєва про пункти збору та *«...розподілення команд і засобів у випадку нападу на Миколаїв»* [4]. Але особливо актуальною ця

проблема постала у 1855 році. *«Из всего южного побережья, занимаемого войсками Южной армии, по моему мнению, Николаев может преимущественно привлечь союзников, которые, сделав высадку, могли бы уничтожить все заведения Черноморского флота и нанести тем окончательный удар могуществу нашему на Черном море. Поэтому на сохранение Николаева должно быть обращено все наше внимание»* – писав головнокомандуючому російською армією в Криму князю М. Д. Горчакову Олександр ІІ [5, с. 99-100]. Розуміючи всю важливість захисту Миколаєва, 13 вересня 1855 року він, разом із двома братами князями Миколою Миколайовичем і Михайлом Миколайовичем та герцогом Георгієм Мекленбург-Стрелицьким, прибув у місто. Одного з братів він призначив командуючим артилерією, другого – командуючим інженерними роботами. За наказом Олександра ІІ у Миколаїв для складання плану оборони міста було викликано прославленого інженера генерал-майора Е. І. Тотлебена.

За планом генерала Тотлебена навколо Миколаєва в дуже короткий строк було споруджено лінію батарей, що надійно прикрили місто з суші. Було відновлено міську кам'яну стіну, збудовану ще за розпорядженням адмірала О. С. Грейга. Її було прокладено через весь трикілометровий перешийок півострова і в ній були зроблені амбразури для стрільби з рушниць, на що було асигновано 7 тис. рублів. Всього в районі Миколаєва було встановлено 161 гармату. Частина цих гармат збереглась і до наших днів. Миколаївці справно несли і рекрутську повинність. Артилерійські розрахунки на збудованих батареях було укомплектовано із адміралтейських майстрових і рекрутів [6]. До побудови оборонних споруд було залучене все працездатне населення міста. Жителі Миколаєва разом із гарнізоном міста з ентузіазмом виконували всі необхідні роботи, брали участь у організації оборони і фізичною працею і виділенням коштів на оборону: *«Здесьнее купеческое мещанское общество едино-временно приняло на себя издержки по проекту для защиты г. Николаева, на каковой*

предмет пожертвовано до 10 тыс. рублей серебром. За что Государь Император повелел изъявить благодарность Его Величества» [7]. У самого Миколаєві були «...расположены резервные и запасные батальоны 7-й бригады... с целью занимать караулы в сем городе вместо четырех батальонов Волынского и Подольского егерского полков.

Состав 7-й бригады 14-й пехотной дивизии – 4 батальона:

- унтер-офицеров – 321
- рядовых – 1 427 человек.

Караул несли в 4 смены, в состав его входили 22 унтер-офицера и 375 рядовых» [8].

Між Одесою та Миколаєвом було дислоковано Південну армію під командуванням генерала Лідерса, на цей час, за розпорядженням головнокомандуючого військовими сухопутними і морськими силами князя Горчакова, укріпленою військами, що раніше стояли в Криму. «В распоряжении генерала Лидерса состояло до 50-60 тыс. человек пехоты и до 10 тыс. человек кавалерии. Войска запасных дивизий занимали: Одессу, Очаков, Николаев, Херсон и Кинбурн; большая же часть прочей пехоты была расположена между Очаковым и Николаевым. В Николаев были переведены также матросы флотских экипажей, прежде находившихся в Севастополе» [9].

Жителі міста готувались до нападу противника, і в Адрес-календарі м. Миколаєва за 1869 рік читаємо: «Подземная часть строения [Миколаївської морської обсерваторії] образует под великолепными сводами огромный подвал, который в конце Крымской войны, когда опасались бомбардировки Николаева, служил не только для инструментов и библиотеки, но и для имущества частных лиц» [10].

Присутність у Миколаєві у самі важкі для міста дні імператора Олександра II мала дуже важливе значення. Як згадує у своїх мемуарах, виданих у Санкт-Петербурзі у 1872 р., контр-адмірал Василь Олексійович Стеценко, «...Князь Александр Иванович Бяратинский мне говорил, что он не один раз представлял Его Величеству об опасности оставаться в Николаеве, но Государь Император продолжал оставаться в городе,

и эта твердость вселила уверенность в жителях. У многих из них было все готово, чтобы выехать, и если б только Его Величество оставил город, то Николаев скоро бы опустел, а это стало бы известно неприятелю, и было бы весьма сильным для него поводом сделать какое либо отважное покушение» [11, с. 290].

25 вересня 1855 року із Балаклавської і Камишової гаваней в сторону Миколаєва вийшов союзницький флот, що налічував 90 вимпелів: 40 французьких та 50 англійських кораблів під командуванням адміралів Брюе і Лайонса. Для висадки десанту було взято на кораблі сухопутні загони: англійський, під командуванням генерала Спенсера у кількості 5 500 чоловік із ракетною батареєю і французький – генерала Базена – близько 4 000 чоловік з однією польовою батареєю.

Щоб не допустити прориву кораблів союзників по Бузькому лиману, вздовж нього було споруджено оборонну систему, що складалась із земляних редутив і батарей. Перша батарея була розміщена біля гирла Інгулу і прикривала вхід в Адміралтейство. Зі сторони Варварівки було споруджено редути Бурний, Воздвиженський, Грізний, Вознесенська батарея. В районі Малої Коренихи – редути Михайлівський, Миколаївський, Георгіївський. Було встановлено бони і підготовлено до затоплення по фарватеру ріки 5 кораблів. Від Річки Інгул в районі Старого Водопою до Бузького лиману, в районі Широкої балки протягнувся ланцюг артилерійських батарей з Інгульським, Олександрівським, Херсонським, Белявським і Бузьким редутами, а на фарватері річки Буг було насипано острів і встановлено батарею, названу Костянтинівською.

В оборону Миколаєва також входили батареї, встановлені на Волоській та Руській косах та мінні загородження в цих районах. Далі вздовж Дніпро-Бузького лиману оборонну лінію продовжували укріплення Очакова, Кінбурна та блок-форту між ними (нині о. Майський).

Проект Тотлебена вже після війни було видано як зразкове керівництво по фортифікації під назвою «Записка о вооружении укреплений г. Николаева и вообще укреплений».

них позицій, предназначенных выдержать осаду» [5, с. 12].

Детальний опис російських військ, розміщених у Очакові й на Кінбурні, знаходимо у праці історика М. І. Богдановича «Восточная война. 1853-1856 гг.» у розділі XXXVII «Действия на Крымском полуострове после занятия неприятелем Севастополя». В Очакові було дислоковано війська під командуванням генерал-ад'ютанта Кнорринга: запасна бригада 12-ї піхотної дивізії – 8 батальйонів; Ольвіопольський і Вознесенський уланські полки – 16 ескадронів; Дунайського козачого 2-го полку одна сотня; 4-ї артилерійської бригади батарея № 1-го батарея; 16-ї артилерійської дивізії 2-ї резервної бригади легка №6-го батарея і кінно-легка №7-го батарея. Крім того, у військах загону Кнорринга знаходилась запасна бригада 11-ї піхотної дивізії, в складі 8-ми батальйонів, з легкою батареєю, розміщена в 30 верстах від Очакова, біля села Янчокрак. У підпорядкуванні Кнорринга знаходився і гарнізон фортеці Кінбурн.

Саме фортеця Кінбурн, розміщена на вузькій косі у входу в Дніпро-Бузький лиман, де пролягав найбільш глибокий фарватер, і стала першим об'єктом нападу англо-французької ескадри. Гарнізон Кінбурнської фортеці складався із 5-го резервного батальйону Українського єгерського полку та двох рот Одеського полку. 37 офіцерів і 1 447 нижніх чинів перебували у підпорядкуванні генерал-майора Кохановича. Фортечною артилерією командував підполковник Полісанов, інженерною командою – штабс-капітан Седергольм. Півтори тисячі ненавчених російських резервістів протистояли союзницькому десанту із 4 000 французьких і 6 000 англійських піхотинців. У М. Богдановича знаходимо і опис фортеці: *«Самая же крепость, турецкой постройки, имела вид четырехугольника, стороны коего имели длины от 80-ти до 120-ти сажен. Фронты, обращенные к морю и лиману, были снабжены оборонительными казематами со сводами, толщиною в три фута, с земляною насыпкою в один фут. Вооружение состояло из 70-ти орудий, именно: 55-ти пушек 24-фунт., 18- фунт. и 12-фунт., 5-ти единорогов 1-пуд. и ½-пуд. И мортир 5-ти и 2-х-пудовых»* [9].

Заняття противником Кінбурну мало важливе стратегічне значення – воно загороджувало нашим суднам вихід із Миколаєва в Чорне море. 3 жовтня 1855 року союзники висадили десант на півострів і відрізали фортецю від суші. Після цього флот під командуванням французького адмірала Брюе став на якір недалеко від російських укріплень та почав артпідготовку. Лінійні кораблі союзників вели огонь по головному форту, фрегати, корвети і канонерські човни – по передових батареях. Слабкі насипні вали не витримали бомбардування трьох плавучих батарей «Devastation», «Lave», «Tonmate», що повинні були пройти тут своє перше випробування. Це були плоскодонні судна, озброєнні кожне двадцятьма двома 30-ти-фунтовими гарматами і одягнені у товсту залізну броню. Гармати крупного калібру, встановлені на цих броньованих баржах, буквально знесли фортецю. Кінбурнський гарнізон, що мав на озброєнні застарілу зброю, здійснював відчайдушний опір. Доказом тому були 31 влучення в борт і 44 – в палубу «Devastation», 60 і 59 влучень відповідно «Tonatan» і «Lave» [9, с. 13]. Ядра російських гладкоствольних гармат залишали на 4,5-дюймовій броні цих прообразів броненосців вм'ятини не більше дюйма, а вогонь самих батарей був настільки руйнівним, що на думку присутніх там англійських спостерігачів, одних би батарей було б достатньо для руйнування стін Кінбурнської фортеці всього за три години.

5 жовтня 1855 року союзники почали звозити з кораблів додаткові сили десанту і фортеця капітулювала. Андріївський прапор було спущено. Гарнізон втратив 45 чоловік вбитими, 130 – було поранено. Це була остання перемога франко-турецько-англійської коаліції у цій війні. Ось як описує ці події очевидець капітан II рангу Василь Стеценко, який перебував на службі у вересні-жовтні 1855 року в Миколаєві при імператорі Олександрі II: *«С появлением неприятельского флота у Кинбурна в начале октября, я получил поручение отправиться в Очаков и там наблюдать за флотом и доносить обо всем по телеграфу в Николаев. По прибытии*

моем 3 октября в Очаков, я явился к генерал-адъютанту Кноррингу, который командовал здесь войсками, и отправившись на телеграфную башню, видел как неприятельские канонерские лодки входили в лиман. Батареи, устроенные на Кинбурнской косе, открыли по ним огонь, но не воспрепятствовали входу их. Неприятельский флот расположился вокруг Кинбурна: большие суда встали на якорь снаружи – в море, а канонерские лодки с внутренней стороны в лиман, и поставили крепость в два огня. Около полудня неприятель стал свозить войска, чтобы пресечь всякое сообщение крепости... Я беспрестанно сообщал в Николаев о малейших подробностях, которые видел. На другой день утром была так же слышна канонада, но крепость была видна неясно. В воздухе стоял сухой туман, солнце обозначалось чуть заметным бледным кругом и был слышен запах гари, явление довольно частое на юге в сухую погоду, и известное под названием Киммерийской мглы» [11, с. 284-285]. Внаслідок таких погодних умов, боячись прогавити щось важливе в подіях на Кінбурні, Стеценко вирішує, не одержавши на це дозволу керівництва, пробратись на рибацькому човні у фортецю. Про побачене він особисто доповів імператору по приїзді до Миколаєва: «Главный вал на 5 бастионе, куртина между 4 и 5 бастионами повреждены; пороховой погреб поврежден, но исправлен по возможности; здания и каземат у Одесских ворот повреждены. На казематах в нескольких местах вырыты бомбами большие ямы» [11, с. 287]. За сміливість і рішучість В. Стеценка було призначено ад'ютантом генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича і нагороджено орденом Св. Георгія 4-го ступеня [14].

Коли англо-французька ескадра спробувала здійснити прорив у лиман, дякуючи оборонній системі, вибудованій під керівництвом Е. І. Тотлебена, далі Волоської коси союзникам проникнути не вдалось. «Таким образом, экспедиция, предпринятая союзниками к Николаеву, имела единственным последствием занятие Кинбурна, слабо укрепленного пункта у входа в лиман» [9].

«Не трудно было видеть, что осада Николаева, расположенного не на берегу моря, а в глубине страны, потребовала бы еще большего напряжения сухопутных сил коалиции, чем севаستопольская», відмічав дореволюційний історик М. Н. Покровський [3, с. 58].

Відображення тих подій знаходимо і в спогадах дочки відомого поета Ф. І. Тютчева, фрейліни імператриці Марії Олександрівни Ганни Федорівни Тютчевої: «6 октября. Сегодня утром по телеграфу получено известие, что Кинбурн взят. Подробностей еще нет. Несчастье за несчастьем. Неудача за неудачей. Потеря за потерей. Когда же будет испита до дна эта горькая чаша?» [15, с. 204] «7 октября. По известиям из Николаева неприятельский флот стоит перед Очаковом, и мы взорвали единственную батарею, находившуюся там, которая не могла защитить города». «8 октября. ...Император дал знать, что неприятельский флот поднимается по лиману, и что неприятель бомбардировал наши береговые батареи в 20 верстах от Николаева. Непонятно, почему император с таким упорством продолжает оставаться в Николаеве. Он не имеет права так рисковать собой...» [15, с. 207]. «9 октября. Сегодня перед обедней ко мне пришла т-лле Воейкова. Она рассказала мне, что вчера вечером императрицей матерью получена депеша от молодых великих князей с известием, что государь, сходя с лошади, вывихнул себе ногу. Между тем, неприятель уже на Буге... Великая княгиня Мария Николаевна сказала, что великие князья пишут, что десант ожидается с левой стороны Буга, что мы хорошо подготовлены для встречи неприятеля, и что с этой стороны мы очень сильны» [15, с. 207-208]. «18 октября. Ничего нового за это время. Флоты отходят от лимана...» [15, с. 209]. Судячи по записам у щоденнику Ганни Федорівни Тютчевої, імператор Олександр II пробув у Миколаєві до 26 жовтня і лише 29 жовтня прибув у Крим. Підтвердження цьому знаходимо і у М. Богдановича: «Таким образом, обеспечив от покушения неприятеля эти важные пункты [Миколаїв і Херсон] Государь после

шестинедельного пребывания в Николаеве, пожелал видеть Свою Крымскую армию» [9].

Свого часу М. П. Лазарєв ще, будучи начальником штабу Чорноморського флоту при головному командирі Чорноморського флоту і портів О. С. Грейзі, за його спиною слав у Морське міністерство доповідні про перенесення суднобудування і всієї адміністративно-господарської частини Чорноморського флоту із Миколаєва у Севастополь. На що Грейг відповів Морському міністру, що здійснення цього проекту у випадку війни могло б призвести до захоплення Севастополя «одним из неотразимых ударов сильного и предприимчивого неприятеля», а разом із тим до загибелі не лише флоту, але і всього суднобудування на Чорному морі. Досвід Кримської війни підтвердив прозорливість і правоту адмірала О. С. Грейга [16].

Закінчилися тривожні дні Кримської війни. 30 березня 1856 року у Парижі було скликано конференцію, що визначила умови мирного договору з Росією. За цим договором Росії заборонено було мати військово-морський флот на Чорному морі. Для охорони побережжя було залишено лише частину кораблів Чорноморського флоту у складі шести дев'яти гарматних гвинтових корветів, семи озброєних пароплавів та декількох шхун і транспортів. Базою кораблів, сформованих у Чорноморську флотилію, слугував Миколаїв. Росія повертала Турції Карс, а союзники Росії – Севастополь, Євпаторію й інші міста. Повернено було і зруйнований Кінбурн.

Джерела та література

1. Приказы Главного командира Черноморского флота. 1855 г. Приказ по командам Морского ведомства. Николаев. Сентября 27 дня 1855 г. № 80.
2. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) / Л. Л. Левченко. – Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2006.
3. История России в XIX в. – Т. 9. Глава 1. – Покровский М. Н. Крымская война, – СПб., 1894.
4. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 315.
5. Крючков Ю. С. История Николаева. – Николаев : Возможности Киммерии, 1996. – С. 100-103.
6. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1586.
7. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1862.
8. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 1411.
9. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов // М. И. Богданович. – В 4 т. – СПб. : Тип. Ф. Сушинского, 1876.
10. Адрес-календарь г. Николаева на 1869 г., раздел «Исторические сведения».
11. Стеценко В. Крымская кампания. Воспоминания и рассуждения. Сборник рукописей, представленных Его Императорскому Высочеству о Севастопольской обороне севастопольцами. – Т. 1, – СПб., 1872. – С. 290.
12. Кухар-Онишко Н. О. Унікальний Миколаївський пам'ятник – фортифікаційний комплекс періоду Кримської війни // Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : Атол, 2004.
13. Кустова С., Ивашко Е., Гаврилов С. Кинбурнская коса. Книга-альбом. – Издательство «Геопринт». – Киев, 2010. – С. 19.
14. Приказы Главного командира Черноморского флота. 1855 г. Приказ Заведующего морской частью в г. Николаеве. Николаев. Октября 23 дня 1855 года. № 88.
15. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров. Воспоминания. Дневник / И. В. Захаров. – Москва, 2002.
16. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг. – М. : Наука, 1984. – С. 82-84.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

ОЛЬВИЯ И МИТРИДАТ: НОВЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Сложная монограмма на серебряных ольвийских монетах 110-100 гг. до н.э. с изображением Афины, круглого щита и копья содержит имя, вероятно, первого и неофициального представителя Митридата VI Евпатора в Ольвии – Стефана, сына Александра, купца из Смирны.

Ключевые слова: Ольвия, Митридат VI Евпатор, монограмма, монеты.

Складна монограма на срібних ольвійських монетах 110-100 рр. до н.е. із зображенням Афіни, круглого щита й списа містить ім'я, імовірно, першого і неофіційного представника Мітридата VI Євпатора в Ольвії – Стефана, сина Олександрова, купця зі Смірни.

Ключові слова: Ольвія, Мітридат VI Євпатор, монограма, монети.

Complex monogram on Olvian silver coins of 110-100 B.C. depicting Athena, a round shield and a spear contains the name of probably the first and nonofficial deputy of Mithridates VI Eupator in Olvia – Stephan the son of Alexander of the merchant from Smyrna.

Keywords: Olvia, Mithridates VI Eupator, monogram, coins.

В 1998 г. Ю. Г. Виноградовым был введен в научный оборот выдающийся лапидарный памятник – ольвийский декрет конца II в. до н.э. в честь эвергета Стефана, сына Александра из Смирны [1]. Декрет составлен из известной надписи НО* 27 и двух фрагментов, найденных на участке Р-25 в 1994 г. (раскопки В. В. Крапивиной и А. В. Буйских). Выполнить фундаментальную публикацию [1, с. 45] декрета Ю. Г. Виноградову не удалось; эта задача решена статьей А. И. Иванчика [2], вышедшей в 2011 г. Статья рассматривается автором как продолжение исследований Ю. Г. Виноградова и базируется на материалах из архива Ю. Г. Виноградова и собственных исследованиях автора [3-4]. В упоминаемых статьях, также, получило новую интерпретацию посвящение НО 74, дедикантом которого является тот же Стефан, сын Александра. Публикация перечисленных надписей в современной интерпретации является важным этапом в исследовании позднеэллинистической Ольвии.

Упоминание одной и той же личности в нескольких эпиграфических памятниках Ольвии широко известно и определяет, как правило, выдающийся статус такой личности. Например, имя эпонима Παντακλέους из календаря IosPE* 201, читается в строительной надписи IosPE 180 и, вероятно, в посвящении НО 125, а также, в монетной легенде [5, № 425] (ΚΛΕ[όμβροτος]) 220-210 гг. до н.э. Таким образом, упоминание Стефана в двух лапидарных надписях создает перспективу поиска иных памятников, связанных с этим деятелем. Целью предлагаемой статьи является интерпретация нового исторического источника времени Митридата VI Евпатора – сложной монограммы (рис. 1) на серебряной монете [6, № 572] конца II в. до н.э. (инв. № 27702 Одесского археологического музея), как упоминающей Стефана, сына Александра из Смирны [7].

* НО (=IOIb) – Надписи Ольвии. – М.; Л.: Наука, 1968.

* IosPE – Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1916.

Рис.1. Серебряная монета со сложной монограммой

Редкие серебряные монеты с изображением Афины, копья, круглого щита, сложной монограммы и надписи OΛBIO-ΠOΛI, ранее некоторыми исследователями признавались фальшивыми [8]. Их подлинность убедительно обоснована В. А. Анохиным [5, с. 54] и В. И. Наумовым [9, с. 125]. П. О. Карышковский [8, с. 104] указывал на нехарактерную для Ольвии сложность монограммы и различал в ней буквы Ε, Φ, Π, Α, Ι, которые В. А. Анохиным [5, с. 54] прочитаны как Ἐπιφάνης. Вместе с тем, В. И. Наумов, как доказательство подлинности монет, отметил сложность монограмм на монетах Боспора времени Митридата VI Евпатора; исследователь различает в монограмме почти все буквы имени Эпафродит [9, с. 125]. По нашему мнению, интерпретация монограммы именем, не известным ранее в Ольвии (имя Ἐπαφροδείτος в Северном Причерноморье зафиксировано во II в. н.э. в Горгииппии и Пантикапее [10]), не имеет достаточных оснований; А. Н. Зограф [11, с. 33] считал, что расшифровка монограмм на монетах является одной из самых трудных и неблагоприятных задач античной нумизматики.

Монограмма однозначно отождествляется нами с именем ΣΤΕΦΑΝ, что подтверждает отмеченные выше просопографические особенности надписей с упоминанием выдающихся личностей (рис. 2); возможно, но менее вероятно, прочесть это имя с учетом окончания – ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Безусловно, идентификация монограммы именем Στέφανος является еще одним доказательством подлинности исследуемых монет. Важным аргументом, подтверждающим справедливость предлагаемой интерпретации, является то, что буквы имени ΣΤΕΦΑΝ, по ходу чтения, перемещаются из левой в правую часть монограммы. Такая особенность, вероятно, характерна и для иных сложных монограмм, присутствующих на античных монетах. Следует также отметить дополнение О. Л. Габелко — монограмму ANT (Антигон) на македонских монетах Антигона Гоната [29], абсолютно совпадающую с монограммой Стефана в части графического представления слога AN (рис. 3).

Рис.2. Чтение сложной монограммы

В шрифте, используемом в монограмме, заслуживает внимания особенность написания Σ в виде трех прямых отрезков, соединяющихся под прямым углом. Такая форма, является, по-видимому, развитием курсивной (лунарной) Σ и характерна для первых веков н.э. В данном случае форма сигмы, вероятно, определяется графическими канонами построения монограмм. Вместе с тем, в ольвийской

эпиграфике первой четверти I в. до н.э., например, в каталоге (IosPE 201) и в надписи на свинцовой пластинке II – I вв. до н.э. (IGDO* 110) можно найти похожие примеры написания этой буквы.

* IGDO – Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. – Geneve, 1996.

Рис.4. Македония. Монета Антигона Гоната. 277-239 гг. до н.э. Монограмма ANT

Имеются основания идентифицировать личность, упоминаемую в монограмме, как Стефана, сына Александра из Смирны. Как дополнительный аргумент, отметим типологическое сходство монограммы не только с монограммами монет Боспора [9, с. 126], но и с монограммами более ранних (160-145 гг. до н.э.) монет Смирны (Очевидна необходимость исследования хронологических и географических особенностей применения

сложных монограмм в античной нумизматике [12]). Характерно расположение в верхней части всех монограмм горизонтальной линии, к которой примыкает буква, имеющая округлую гасту, например, О, Ф или Р (рис. 4). Указание П. О. Карышковского [8, с. 104] на нехарактерную для Ольвии сложность монограммы как раз и подтверждает ее принадлежность ксену.

Рис.4. Монеты Смирны со сложными монограммами

Очевидно, датировка рассматриваемой монеты открывает возможность уточнения датировки упоминаемых выше надписей Стефана. При этом, кроме исследуемой нами серебряной монеты, в ольвийской нумизматике известны типологически совпадающие с ней, медные монеты с изображением Афины в шлеме, копья, щита и надписью ΟΛΒΙΟ ΕΥΡΗ (или ΠΟΛΥ), которые П. О. Карышковский [8, с. 99; 13, с. 68 (прим. 27)] датировал последним десятилетием II в. до н.э. — началом I в. до н.э. Каталогом ГИМ [14, № 2077] медные монеты с ΕΥΡΗ датируются началом I в. до н.э. В. В. Нечитайло [6, № 572, 574] датировка серебряных монет с монограммой Стефана и медных монет с именем магистрата ΕΥΡΗ отнесена к 110-100 г. до н.э. В. А. Анохин [5, № 328, 330] датирует серебряные монеты с монограммой Стефана 110-100 гг. до н.э., а медные монеты

с ΟΛΒΙΟ ΕΥΡΗ (или ΠΟΛΥ) 120-110 гг. до н.э. [5, с. 53] (аргументация исследователя не совсем понятна). Очень важно замечание П. О. Карышковского о том, что тип изображений лицевой стороны рассматриваемых монет (голова Афины в шлеме), явно скопирован с монет городов Понта и Пафлагонии времени Митридата (105-90 гг. до н.э.); таким образом, эти монеты П. О. Карышковский рассматривал как первое нумизматическое указание на связь Ольвии с царством Митридата [8, с. 100].

Для получения дополнительной информации о занимающей нас группе монет воспользуемся завершёнными исследованиями по синхронизации эпонимного календаря Ольвии [15], которые предоставляют в наше распоряжение его фрагментированный III столбец (табл. 1), хронологически охватывающий период: 110-95 гг. до н.э.

Третий столбец эпонимного календаря Ольвии

Год до н.э.	Имя эпонима	Комментарий
111	[.....]	
110	Ευρ[.....]	Род Евресибиадов. См. монеты ΕΥΡΗ. См. надписи послегетской Ольвии
109	Ευρ[.....]	Род Евресибиадов. См. 110 г. до н.э.
108	Ευ[.....]	Род Евресибиадов. См. 110 г. до н.э.
107	Αγ[αθινος?]	Род Агатинов
106	Ποσ[ιδεος Αναξαγορου]	Род Дионисиев. Эпоним упоминается в декрете (IosPE 35) в должности архонта. Характерный тандем: Евресибиады, Агатины, Дионисии (108-107-106 гг. до н.э.)
105	Από[λλων Διος]	Год Аполлона. Год выпуска декрета (IosPE 35)
104	Δαϊκ[ρατης...]	Род Дайкратов–Аристоклимов. См. сокращение Δ на монете
103	Δημ[.....]	Род неизвестен. Альтернативный вариант к 104 г. до н.э. (Δ)
102	Ἰκ[εσιος]	
101	Φιλ[.....]	Род Аристокритидов–Сократидов или Гиросонов–Гиродоров. См. надписи послегетской Ольвии
100	Α[.....]	
99	[.....]	
98	[.....]	
97	Αν[.....]	
96	Βα[τακος]	Род Батаков. См. надписи послегетской Ольвии
95	Ε[.....]	Фрагмент имени эпонима реконструируется многозначно
94	[.....]	

Эпонимы (табл. 1) с именами, восстанавливаемыми как Εύρησιβιος (Ευρ[.....], Ευρ[.....] и Ευ[.....]) и идентифицируемые с сокращением ΕΥΡΗ(σίβιος), исполняли свои должности около 110-108 гг. до н.э. Это, в соответствии с античной традицией (исполнение эпонимной должности выполнялось хронологически близко к исполнению должности монетного магистрата [16, с. 85]), позволяет относить монеты с ΕΥΡΗ близко к 110-108 гг. до н.э. Что касается сокращения ПОΛΥ, ранее оно сопоставлено нами с именем дедиканта посвящения ΝΟ 76 Πολυμήδης Κα(λλισθένης?) и, на основе просопографических соображений, датировано [17, с. 67] близко к 104-93 гг. до н.э. Это совпадает с датировкой в editio princeps на основе сопровождающего материала и палеографии: конец II – начало I вв. до н.э. [18, с. 137]. Возможно исполнение Полимедом эпонимной должности. Полимед Каллисфенов, вероятно, является родоначальником одной из мощных ветвей Евресибиадов, получив-

шей известность и в первые века н.э. Эта личность, наряду с некоторыми другими, например, эпонимом 96 г. до н.э. Βα(τακος) из рода Батаков, позволяет проследить просопографическую связь между догетской и послегетской Ольвией, что может стать хронологической основой для выполнения уточненной, просопографической датировки и интерпретации многих надписей первых веков н.э. [17, с. 66-67].

Сокращения ΕΥΡΗ, ПОΛΥ интерпретируются как характерные родовые имена Евресибиадов [17, с. 67]. Как считает А. С. Русяева [19, с. 182-186], не исключено, что Евресибиады породнились с Митридатом (или с близко стоящими к нему людьми) в период вхождения Ольвии в Понтийское царство. При этом, учитывая, что имя Стефан, кроме рассматриваемых надписей, известно в Ольвии только в первые века н.э. [2, с. 30-31] не исключается, что это имя «завезено» в Ольвию вместе с его носителем, Стефаном, сыном Александра. Эта интересная идея высказана О. Л. Габелко, при

чении рукописи этой статьи. Укрепление влияния Евресибиадов в начальный период вхождения Ольвии в состав Понтийской державы подтверждают имена эпонимов Ευρ[.....], Ευρ[.....] и Ευ[.....], сокращения ΕΥΡΗ, ΠΟΛΥ и посвящение ΝΟ 74. Можно предположить, что если чеканка медной монеты контролировалось аристократическим родом Евресибиадов (ΕΥΡΗ, ΠΟΛΥ), то возобновление, после примерно 50-летнего перерыва, чеканки серебра со сложной монограммой Стефана, как весьма важное, в том числе, вероятно, пропагандистское мероприятие, было отдано представителю Митридата.

Опускаясь вниз по строкам ольвийского календаря обнаруживаем группу эпонимов Δαῖκ[ράτης] – 104 г. до н.э. и Δημ[.....] – 103 г. до н.э. На этом факте мы остановимся подробнее. Итак, мы предположили, что Стефан, будучи первым представителем Митридата, оставил свою монограмму на монетах. Однако, в 78/77 г. до н.э. наместником Митридата в Ольвии был некий Διογένης Θυαίου. Посвящение его опубликовано в 2005 г. В. В. Крапивиной и П. Д. Диатроповым [20]. При этом, группа ольвийских монет [14, № 2078, 2079] начала I в. до н.э. с изображением Афины в шлеме и воина с копьем и венком содержит сокращение Δ, которое можно трактовать, в частности, как сокращение имени *второго* представителя Митридата [21, с. 229-230] – Δ(ιογένης Θυαίου). Буква Δ, как известно, может обозначать знак стоимости, последовательность эмиссий, год правления и т.д. [14, с. 229-230], Однако, учитывая, что практически синхронные монеты с ΕΥΡΗ и ΠΟΛΥ содержат сокращения имен магистратов, букву Δ также следует рассматривать, вероятно, как сокращение магистратского имени. Перечисленные в начале абзаца имена эпонимов как раз и соответствуют сокращению Δ. Наличие имен магистратов на монетах является особенностью монетного дела Ольвии, в отличие от Боспора, где на ранних монетах Митридата отсутствуют имена магистратов и/или наместников [22, с. 46].

Продолжая исследование эпонимного календаря Ольвии переходим к году Ἀπό[λλων Δίος] – 105 г. до н.э. (ранее, в первом приближении – 89⁺²⁰ гг. до н.э. [23]), т.е. году выпуска декрета в честь амисенского кибернета IosPE 35. Тем самым подтверждается отмеченная издателями близость шрифта этого декрета с декретом в честь Стефана.

Полученная нумизматическая информация ограничивает дату декрета в честь Стефана (и посвящения ΝΟ 74) 105 г. до н.э. – terminus post quem и приблизительно 90 г. до н.э. – terminus ante quem. Однако, с учетом исполнения около 110-108 гг. до н.э. эпонимной должности магистратом ΕΥΡΗ(σίβιος) и даты декрета в честь амисенского кибернета (105 г. до н.э.), наиболее реальной датой декрета в честь Стефана (и посвящения ΝΟ 74) является середина последнего десятилетия II в. до н.э. Этот хронологический период связывается с политической деятельностью «раннего» Митридата в Ольвии. Полученные цифры соответствуют как датировке Ю. Г. Виноградова, так и одному из вариантов датировки А. И. Иванчика. Отметим, что декрет IosPE 35 является единственным документом ольвийской лапидарной эпиграфики, в котором использован термин βασιλικά (в значении «*царское снабжение, помощь*» – χορήγια βασιλικά). Этот факт можно интерпретировать синхронностью декретов в честь Стефана и кибернета. Соответственно, подтверждается верность принятого исследователями варианта реконструкции 18 строки декрета ...μετά τά [ιέρα και τά βασιλικά... – «...*после священных и царских дел*»; при этом, царем является Митридат VI Евпатор.

С учетом полученных нумизматических материалов переходим к одному из самых противоречивых вопросов интерпретации надписей Стефана: выяснению его реального статуса в Ольвии; был ли он представителем Митридата [1, с. 43] либо частным лицом, купцом из Смирны [2]. Рассмотрим pro et contra гипотезу о представительстве Стефана. Итак, Стефан, «приплыв» в Ольвию, отметил это событие посвящением ΝΟ 74 и, вероятно,

приступил к исполнению обязанностей наместника Митридата. Но, по уточненной реконструкции А. И. Иванчика [2] текст посвящения НО 74 не содержит каких-либо упоминаний о статусе Стефана как наместника царя. Однако, предположим существование представительских функций Стефана. В таком статусе он, исполняя волю царя, реализуя предоставленное полисам право серебряной чеканки [24, с. 173], финансировал выпуск серебряных монет, оставив на них свое имя в виде монограммы. Монеты эти имеют типологическое сходство с монетами Понта и Пафлагонии. Митридат, всегда проводивший взвешенную и продуманную финансовую политику [25, с. 136], вероятно, преследовал при этом популистские, донативные цели, что соответствует его ранней политике [22, с. 47] по отношению к полисам. Подтверждается это наличием субэратных экземпляров [9, с. 126] и редкостью [14, с. 23] рассматриваемых серебряных монет, которые не могли иметь какое-либо ощутимое влияние на полисные финансы. Безусловно, факт чеканки серебряной монеты должен был найти отражение в тексте декрета в честь Стефана. Более того, можно предположить, что главной причиной принятия этого декрета как раз и является чеканка монеты. При этом мы вновь сталкиваемся с аргументом А. И. Иванчика [2], обосновывающего частный характер визита Стефана – в декрете отсутствуют какие-либо упоминания об общественных делах Стефана. Более того, исследователь обращает внимание на использование глагола ἐπαυέλλε(ται), который применяется для обозначения состоявшегося факта финансирования частными лицами различных государственных расходов [2, с. 18]. Предполагаем, что именно этим глаголом охарактеризована деятельность Стефана как частного лица по финансированию выпуска в Ольвии серебряных монет. Ольвийская практика организации выпуска монет дает несколько различных схем финансирования, включая кооперирование для этой цели нескольких лиц; частный характер выпуска (и владения) исследуемых нами монет обосновал В. А. Анохин [5, с. 55 и др.].

Отсутствие упоминаний об общественных делах, которые привели Стефана в Ольвию – реальный, убедительно обоснованный факт [2], но именно он и создает главную коллизию в интерпретации надписей Стефана. Смирнейский купец добровольно прибывает в опустошенную (в меньшей степени пострадали окраины с беднотой [26]), голодающую, подвергаемую набегам варваров Ольвию (105 г. до н.э. – год Аполлона – год максимальных трудностей и упадка Ольвии [27]) для совершения каких-то частных, торговых дел, при этом он воздвигает посвящение почитаемой им богине Ма по случаю прибытия. Он, возможно, занимается торговой деятельностью (заслуживает внимания факт находок в Ольвии чаш со штампами Кирбея и Посидея, мастерские которых располагались, как считается, в Смирне [28, с. 249-257; 26, с. 70-77]), а также, финансирует чеканку серебра (с субэратными экземплярами!). При этом ольвиополиты удостоивают Стефана почетным декретом с выдержанным в превосходных тонах, но весьма туманным описанием заслуг чествуемого. Синхронно издается и декрет в честь амисенского кибернета, также исполненный в восторженных выражениях по поводу мужества и отваги лица, находящегося на службе у Митридата. Диссонанс между реальными делами смирнейца и амисенца и хвалебными актами в их честь, отличает особ, приближенных к монархам, отмечал Ю. Г. Виноградов [1, с. 44].

Итак, Ольвия последнего десятилетия II в. до н.э. находится в начальной, «мягкой» фазе покровительства Митридата VI Евпатора, функционируют полисные органы самоуправления, но, при этом, доминирует некое частное лицо, Стефан, сына Александра из Смирны; статус его соответствует выдающейся личности. Такое противоречие может быть устранено только гипотезой о том, что это лицо, формально оставаясь влиятельным купцом из Смирны, являлось неофициальным представителем Митридата в Ольвии. Например, О. Л. Габелко [25, с. 124-125] считает, что вполне закономерным выглядит то обстоятельство, что Евпатор не мог (а скорее всего, и не хотел) сразу же

ликвидировать во вновь приобретенных землях полисное самоуправление со всеми его институтами. Так или иначе, связь Стефана с Митридатом VI Евпатором (или его окружением) просматривается достаточно отчетливо. Дальнейшее развитие политики Митридата, вероятно, иллюстрируется надписью из Истрии [21, с. 155-156; 25, с. 129], датированной 90-89 гг. до н.э., упоминающей полисные органы самоуправления наряду с титулом наместника Митридата, Диогена Диогенова (Διογένης Διογένου) как στρατηγός εἰς τὴν πόλιν ἡμῶν (или στρατηγὸν τῆς πόλεως). Наконец, последний в этой цепочке документ ярко иллюстрирует «жесткую» политику Митридата – это уже упоминаемое

ольвийское посвящение [20, с. 63-67] 78/77 г. до н.э. Диогена Тизева (Διογένης Θυαίου), который имел титул στρατηγός καὶ ἐπί τῆς πόλεως без упоминания полисных структур. В реальности, вероятно, ситуация была сложнее и имела региональные особенности для каждого полиса [25, с. 125], но в целом, как мы считаем, рассмотренная последовательность исторических документов верно иллюстрирует эволюцию политических взглядов Митридата в отношении подвластных ему полисов.

В заключение, искренне благодарю чл.-кор. РАН А. И. Иванчика и д.и.н. О. Л. Габелко за замечания и дополнения, высказанные при обсуждении этой статьи.

Источники и литература

1. Виноградов Ю. Г. Митридат Евпатор и Ольвия // Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 1998. – С. 42-45.
2. Иванчик А. И. Стефан, сын Александра из Смирны: Ольвия и ее эвергет второй половины II в. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. – М., 2011. – XVIII. – С. 15-38.
3. Ivantchik A. I. Dedication to the Goddess Ma from Olbia (IOIb 74) // Ancient Civilizations from Skythia to Siberia. – 2004.
4. Ivantchik A. Une nouvelle proxenie d'Olbia et les relations des cites nord-pontiques avec le royaume scythe de Skilouros // Une koine pontique. Cites grecques, societies indigenes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.). – Bordeaux, 2007. – P. 99-110.
5. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1989.
6. Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии VI – I вв. до н.э. – К., 2000.
7. Nikolayev N. I. New Materials on Activities in Olvia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna // Гілея. – 2012. – № 64.
8. Карышковский П. О. Из истории монетного дела Ольвии в эпоху эллинизма // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – № 4. – С. 105-107.
9. Наумов В. И. Редкая серебряная монета Ольвии из собрания Одесского археологического музея // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 125.
10. Корпус Боспорских надписей (КБН=CIRB) 77, 1145, 1148, 1166.
11. Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии // Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. – М., 2005.
12. Asia Minor Coins – Photo Gallery – www.asiaminorcoins.com.
13. Карышковский П. О. Денежное обращение Ольвии в конце II и в первой половине I вв. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1964. – Вып. V.
14. Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. – М., 2005.
15. Николаев Н. И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии // Вопросы эпиграфики. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. – № 6. – С. 227-271.
16. Зограф А. Н. Античные монеты. – М. : АН СССР, 1951.
17. Николаев Н. И. Политическая и культурная элита Ольвии IV – I вв. до н.э. – Николаев : ШАМРАЙ, 2008. – 262 с.
18. Белецкий А. А. Надпись Полимеда из Ольвии // Вестник древней истории (ВДИ). – М., 1956. – № 3.
19. Русяева А. С. Абаб, сын Каллисфена – политический деятель Ольвии Понтийской // АМА. – Саратов, 2002. – Вып. 11. – С. 182-186.
20. Крапивина В. В., Диатроптов П. Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. – М., 2005. – № 1. – С. 63-67.
21. Avram A., Bounegru O. Mithridates al VI-lea Eupator și costa de west Pontului Euxin. In jurul unui decret inedit de la Histria // Pontika. – 1997. – Т. XXX. – p. 155-165.

22. Шелов Д. Б. Города Северного Причерноморья и Митридат // ВДИ. – М., 1983. – № 2. – С. 46.
23. Николаев М. І. Історія дослідження епонімного календаря Ольвії IV – I ст. до н.е. // Історичний архів. Наукові студії. – Миколаїв, 2012. – № 8.
24. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. – М. : Наука, 1996. – С. 173.
25. Габелко О. Л. О летоисчислении на Боспоре в правление Митридата VI Евпатора // Древности Боспора. – М. : ИА РАН, 2006. – № 10. – С. 136.
26. Крапивина В. В. Ольвия во II – I вв. до н.э. (к постановке проблемы) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции. Часть I. – Киев-Судак, 2004. – С. 70-77.
27. Robert L. Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques. Vol. 2. – Paris, 1946. – С. 58-60.
28. Krapivina V. V. Problems of the Chronology of the Late Hellenistic Strata of Olbia // Chronologies of the Black Sea Area in the Period. – p. 400-100 BC. Aarhus. – Aarhus University Press. – 2005. – p. 249-257.
29. http://www.wildwinds.com/coins/greece/macedonia/kings/antigonos_gonatas/i.html

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Николаев М. І., 2013

Дата надходження статті до редколегії 06.12.2012 р.

СУЧАСНІ НАУКОВІ АКЦЕНТИ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ РОЗРОБКАХ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МИКОЛАЄВА кінця XVIII – початку XX ст.

Проаналізовано дослідницькі напрацювання миколаївських науковців з історії єврейської громади міста. Визначено напрями пошукових робіт: правовий стан євреїв, історія суднобудування, освіти, охорони здоров'я, культурних здобутків та ін. Увага акцентується на визнанні дослідниками вагомого внеску євреїв у соціально-економічний розвиток Миколаєва.

Ключові слова: історіографія, науковий пошук, авторський підхід, єврейська громада.

Проанализированы исследовательские наработки николаевских ученых по истории еврейской общины города. Определены направления поисковых работ: правовое положение евреев, история судостроения, образования, здравоохранения, культурных достижений и др. Внимание акцентируется на признании исследователями весомого вклада евреев в социально-экономическое развитие Николаева.

Ключевые слова: историография, научный поиск, авторский подход, еврейская община.

The article analyzes the Mikolayiv scholars' developments on the Jewish community history of the city. The author determines the directions of prospecting: the legal status of the Jews, the history of shipbuilding, education, health, achievements cultural etc. Special attention is paid to the problem of necessity to recognize the significant contributions of Jews to Mikolayiv socio-economic development.

Keywords: historiography, scientific research, the author's approach, the Jewish community.

Історія єврейського населення Миколаївщини позначається переплетінням багатьох складових, наявність яких прослідковується в соціально-економічному та культурному поступі краю протягом XIX – XXI ст.

Процес усвідомлення науковцями та істориками-аматорами всього розмаїття палітри життєдіяльності євреїв відбувався поступово. У кінці XX ст. з'являються публікації комплексного змісту, завдяки яким починають зникати так звані «білі плями» та відбувається історіографічне осмислення органічної єдності історії євреїв і в регіональному, і в загальноукраїнському просторі. У концептуальному вимірі поставлена проблема висвітлюється у роботах як окремих авторів, так і наукових колективів – О. Козирева [1], В. Нікітіна [2], І. Федькова,

Л. Цимбал, В. Шкварця [3], які доводять мотиваційні причини заселення Миколаївщини євреями та розглядають їх внесок в економічний розвиток міста.

У кінці XX – на початку XXI ст., унаслідок кропіткої, системної роботи науковців та архівістів, стають відомими широкому загалу документи і матеріали, більшість яких раніше вважалися недоступними для дослідників [4, 5]. Розширення джерельної бази сприяло зростанню зацікавленості до цієї тематики. Стимулювали науковий інтерес і довідникові видання. У енциклопедичному словнику «Миколаївці» (1999 р.) наведена галерея видатних представників єврейської громади. Навіть короткі біографічні відомості переконують у їх наполегливій праці на користь міста [6]. До

конкретизації різних сфер життя єврейської громади залучаються історики-аматори – О. Гриневич [7], Ф. Коган [8] та ін. Їх роботи зорієнтовані на широке коло читачів та мають нарисово-публіцистичний характер.

Безумовної уваги заслуговують роботи Л. Левченко, у яких на підставі значного кола джерел характеризуються відносини керівного складу Миколаєва – військових губернаторів та ін., з єврейською громадою [9-12]. Звернення дослідниці до статистичних матеріалів, що стали дійсною науковою «родзинкою» всіх її робіт, дозволило простежити динаміку багатьох процесів: демографічних змін єврейського населення міста (за окремими десятиріччями); кількість культурно-просвітніх, медичних, релігійних установ, тощо.

Завдяки науковим пошукам Ю. Крючкова [13-16] та А. Соцького [17; 18] (в архівах Санкт-Петербургу) поступово викристалізується та здобуває джерельне підтвердження їх висновок щодо значного внеску представників єврейства у формування суднобудівної бази Миколаєва та будівництво вітрильних кораблів для Чорноморського флоту у першій половині XIX ст. У роботах дослідників обґрунтовано, що реалізація найскладніших завдань у суднобудуванні стала можливою із залученням євреїв підрядників. Введені до наукового обігу матеріали дозволили визначити верфі підприємців-суднобудівників та кількість побудованих на них кораблів

У працях Ю. Крючкова, знаного дослідника історії Миколаєва як центру суднобудування (розробки цієї тематики він здійснив майже 50 років), простежується прагнення відтворити діяльність євреїв підприємців у місті за окремими персоналіями. Запропонований авторський підхід спонукав до визначення власної позиції та її розгорнутої аргументації. Підкреслимо, в наш час, саме такий підхід визнається найголовнішим у дослідженнях. Змістовне наповнення праць Ю. Крючкова переконує – діяльність єврейської громади сприяла як поступу суднобудування, так і економічному процвітанню міста [19-21]. Автор представленої статті повністю згоден [22] із такими висновками Ю. Крючкова та А. Сацького.

Проте, у сучасних наукових роботах іноді з'являються протилежні твердження. Так, російський дослідник В. Шигін вважає, що у 20-ті роки XIX ст. «на кінець періоду командування Чорноморським флотом О. Грейгом на ньому склалася небувало напружена й вибухонебезпечна ситуація, пов'язана з проникненням єврейства у фінансові й господарські флотські справи» [23]. Подібні твердження є кон'юнктурними й некоректними. Починаючи з кінця XIX ст. вони характерні певним науково-публіцистичним працям та періодично з'являються у роботах, що пов'язуються з історією Чорноморського флоту [24]. Акцентування уваги на національній приналежності значної кількості підрядників адміралтейств Чорноморського відомства, без урахування їх конкретного внеску в розвиток Півдня України та регіонального суднобудування в XIX ст., є науково неприйнятним явищем, яке заважає об'єктивному аналізу історичних процесів.

У наш час в Україні з'ясування багатовекторності виробничого, культурного, наукового потенціалу єврейського населення, підіймається на новий рівень. Головною його ознакою стає поява науковців, дослідження яких зосереджуються тільки на історії єврейської спільноти. Найбільш наполегливим та послідовним дослідником названої теми в Миколаєві став В. Щукін. Діяльність єврейського населення як окремий науковий напрям з'являється у колі розробок науковця у 1994 р. [25]. Пошукові роботи В. Щукіна відносилися до періоду XIX – початку XX ст. та мали цілеспрямований характер: правовий стан євреїв; історія освіти, охорони здоров'я, культурних здобутків [26-28]. Перші узагальнюючі підсумки автором викладено у кандидатській дисертації та книзі «Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть» [29]. У названих роботах більше ніж століття історія миколаївської єврейської громади подається у порівняльному співставленні із діяльністю аналогічних громад Одеси, Херсона та інших міст Новоросійського краю. Висвітлення проблеми у такому контексті дозволило прослідкувати специфіку життєдіяльності євреїв Миколаєва та визначити їх роль у

розвитку не тільки міста, а й аграрних регіонів.

Безперервні пошукові роботи В. Щукіна з історії єврейського населення знайшли відображення у 52 друкованих статтях, 11 електронних публікаціях та 3 монографіях. Зasadничими принципами всіх робіт автора потрібно визнати науковість і об'єктивізм.

Серед сучасних наукових розробок Володимира Володимировича вирізняється монографія присвячена темі, що довгий час штучно замовчувалася, а саме – духовно-релігійному життю євреїв Миколаєва [30]. Добра обізнаність В. Щукіна в питаннях міської архітектури дозволила зробити авторську реконструкцію культових споруд, перш за все хоральної синагоги та молитовних будинків. Окрасою книги стали ілюстрації, які завдяки візуалізації єврейських культових споруд допоможуть уявити не тільки сучасникам, а й нащадкам, вже нажалі втрачену, архітектуру старого Миколаєва. Найголовнішим здобутком книги стали просторові біографічні довідки – від генеалогії, до визначення місця у громадському житті – миколаївських казенних рабинів.

Свідченням невичерпності джерельного матеріалу з історії єврейського населення Миколаєва стає не тільки залучення молодих дослідників до його вивчення у XXI ст. [31-33], а й визначення такої проблематики головним пріоритетом наукової роботи на перспективу. Саме історії єврейського населення XIX – початку XX ст. присвячені наукові розробки дослідника нової генерації А. Павлюка. Ретроспекція динаміки демографічних змін єврейського населення у Миколаєві, їх правовий стан та внесок в економічне життя регіону, ось далеко не повний перелік проблем, що підіймаються молодим науковцем у 8 журнальних статтях, 11 публікаціях (у проекті «Николаевская область. Электронная историческая энциклопедия») [34-38].

Відповідальне ставлення А. Павлюка до систематизації, узагальнення архівних та друкованих джерел знайшло відображення у монографії, яка присвячена родині купців-суднобудівників Рафаловичів [39]. У роботі доведено, що діяльність названої родини

сприяла розвитку міста. *«Їх ім'я, – пише А. Павлюк, – повинно зайняти почесне місце в історії Миколаєва»* [39, с. 41].

Історіографічний аналіз робіт А. М. Павлюка дозволяє стверджувати про концептуальну єдність його наукових поглядів з історико-краєзнавчими акцентами В. В. Щукіна щодо визначення місця і ролі єврейського населення у процесі розвитку Миколаєва. Єдність поглядів двох науковців знайшла відображення у фундаментальній праці з історії єврейської общини міста Миколаєва кінця XVIII – початку XX ст. [40] Кількісні параметри книги, над якою В. Щукін та А. Павлюк працювали більше двох років, складають: 352 сторінки, насичених 26 таблицями, 23 додатками, 156 ілюстраціями. Викликає повагу джерельна основа роботи – 333 архівних справи із яких 317 опрацьовано у державному архіві Миколаївської області. Досить суттєві «ексклюзивні» джерела відібрані авторами книги із архівів Херсона, Одеси, Києва та Ізраїлю. Всього дослідниками опрацьовано 586 найменувань джерел та літератури. Фундаментальна основа роботи визначила фактологічну канву дослідження, в якому за хронологічною послідовністю прийняття урядом Російської імперії законів простежено еволюцію державної політики, спрямованої на регулювання життя євреїв Миколаєва (кінця XVIII – початку XX ст.) [40, с. 13-30]; встановлено етапи заселення міста, шляхи формування єврейської общини; доведено, як пишуть автори, що: *«Євреї внесли значний вклад у перетворення Миколаєва у великий промисловий центр у кінці XIX – поч. XX ст.»* [40, с. 101].

Звернемо увагу, що тільки сучасні реалії демократичних процесів в Україні дозволили здійснити у книзі перший, доволі просторовий, неупереджений аналіз релігійного життя євреїв міста. Кількість синагог, молитовних будинків, місце їх розташування, архітектура, крім того, імена, діяльність рабинів, названі та інші питання розкриті в роботі. У книзі розгорнуто панораму культурно-освітнього життя євреїв, які на думку авторів *«...виявляли достатню активність та ініціативу в формуванні своєрідного й оригінального культурно-художнього образу міста Миколаєва»* [40, с. 272].

Науковці представили у роботі повномасштабну, за часом та професійними образами, галерею портретів євреїв міста, що склала майже 1 000 осіб. Авторське ставлення до кожної персоналії, виведеної із історичного забуття, наведено у передмові до книги: «Ми, – пишуть В. Щукін, А. Павлюк, – маємо надію, що в тих, хто прочитає книгу не залишиться сумніву в тому, наскільки значний внесок зробили євреї у розвиток і розквіт міста» [40, с. 3]. Звертаючи увагу на безумовну наукову цінність роботи, потрібно підкреслити, що багато з поставлених авторами проблем потребують подальшого дослідження. На майбутнє цілком логічними можуть стати науково-дослідницькі пошуки з

історії єврейського населення Миколаєва у ХХ – поч. ХХІ ст.

Отже, навіть побіжний історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок про значну роботу, виконану дослідниками в наш час із метою зібрання й узагальнення інформації, введення до наукового обігу як опублікованих першоджерел, так і архівних матеріалів, що переконливо доводять вагомість ролі єврейського населення в соціально-економічному розвитку міста. У змістовному наповненні майже всіх робіт миколаївських дослідників чільне місце зайняло висвітлення діяльності єврейської громади.

Джерела та література

1. Козирев О.С. Історія єврейського народу. Навчальний посібник / О. С. Козирев, В. П. Шкварець, В. В. Щукін. – Миколаїв, 1994. – 70 с.
2. Никитин В. И. Николаевская хлебная биржа: прошлое и настоящее / В. И. Никитин. – Николаев, 1993.
3. Шкварець В. П. Про розміщення єврейського населення в Україні та її Півдні дореволюційної доби / В. П. Шкварець., І. І. Федьков., Л. М. Цимбал // Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність: тези до наукової конференції. – Запоріжжя, 1992. – С. 30-33.
4. Еврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / Ред. П. Н. Тригуб. – Николаев, 1996.
5. Еврейское население на Николаевщине: Документы и материалы / Ред. П. Н. Тригуб. Сост. Л. Л. Левченко, Л. И. Огорокова, А. В. Серединский и др. В 2 т. – Николаев : Атолл, 2004.
6. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2 000 персоналий, 1 500 портретов и иллюстраций). – Николаев : Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.
7. Гриневич Е., Гольденберг М. Еврейское образование в Николаеве в середине XIX – первой половине XX столетий / Е. Гриневич, М. Гольденберг // Шестые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 2000. – С. 165-172.
8. Коган Ф. Страницы истории еврейской религиозной общины Николаевщины / Ф. Коган // Яхад. – 2003. – № 12-16.
9. Левченко Л. Л. Євреї на терені Миколаївського військового губернаторства у ХІХ ст. / Л. Л. Левченко // Запорожские еврейские чтения. – Запорожье, 1999. – Вып. 3. – С. 17-24.
10. Левченко Л. Л. Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX в. / Л. Л. Левченко // Материалы Восьмой Международной Межрегиональной конференции по иудаике. – М., 2001. – С. 39-54.
11. Шевченко Л. Л. Статистичний аналіз національного складу населення Миколаївського Військового губернаторства в ХІХ столітті (за матеріалами офіційної статистики) / Л. Л. Левченко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Т. 17. Вип. 4. Історичні науки. – С. 37-42.
12. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900) / Л. Левченко. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 147-148, 152-156.
13. Крючков Ю. С. Адмирал А. С. Грейг – ученый и кораблестроитель / Ю. С. Крючков // Вопросы истории естествознания и техники. – 1982. – № 2. – С. 80-88.
14. Крючков Ю. С. Спасское адмиралтейство / Ю. С. Крючков // Судостроение. – 1982. – № 1. – С. 68-69.
15. Крючков Ю. С. Спасское адмиралтейство в Николаеве: из истории строительного дела на Украине / Ю. С. Крючков // Очерки истории естествознания и техники. – 1990. – Вып. 38. – С. 72-83.
16. Крючков Ю. С. Список судов Черноморского флота, построенных в Николаеве с 1790 по 1865 гг. / Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : VI Миколаївська обласна краєзнавча конф. / Ю. С. Крючков. – Миколаїв : Можливості Киммерії, 2006. – С. 108-112.
17. Сацкий А. Г. Подрядное судостроение в Николаеве / А. Г. Сацкий // Судостроение. – 1989. – № 8. – С. 51-53.
18. Сацкий А. Г. Система подрядов Черноморского ведомства / А. Г. Сацкий // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2002. – С. 59-63.

19. Крючков Ю. С. История Николаева: от основания до наших дней / Ю. С. Крючков. – Николаев : «Возможности Киммерии», 1996. – С. 74-77.
20. Крючков Ю. С. Евреи Николаева / Ю. С. Крючков // Вечерний Николаев. – 2000. – 21 марта.
21. Крючков Ю. С. Вольные подрядчики – судостроители / Ю. С. Крючков // Вечерний Николаев. – 2002. – 13 июля.
22. Рижева Н. Історія суднобудування на теренах України (від давніх часів до новітніх часів) : монографія / Н. Рижева. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. – 476 с.
23. Шигин В. Потомству в пример / В. Шигин // Морской сборник. – 2005. – № 7. – С. 92.
24. Черноусов А. А. Адмирал М. П. Лазарев. Роль личности в истории России / А. А. Черноусов. – СПб. : Изд-во «Гангут» 2011. – 344 с.
25. Щукін В. В. Історія єврейського народу. Навчальний посібник / О.С. Козирев, В. П. Шкварець, В. В. Щукін. – Миколаїв, 1994. – 70 с.
26. Щукін В. В. Єврейська проблематика у викладанні вітчизняної історії / В. В. Щукін // Трансформація вузівської освіти на рубежі ХХІ століть. Науково-методичний збірник. – Миколаїв, 2001. – С. 40-43.
27. Щукін В. В. Про право поселення та проживання євреїв у м. Миколаєві (ХІХ – поч. ХХ ст.) / В. В. Щукін // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса, 2001. – Випуск 12. – С. 550-559.
28. Щукін В. В. О правовом положении евреев в Николаеве и Севастополе (кон. XVIII – начало XX вв.) / В. В. Щукін // Материалы девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 1. – М., 2002. – С. 192-202.
29. Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть / М. М. Шитюк, В. В. Щукін. – Миколаїв : Вид. Ірини Гудим, 2008.
30. Щукін В. В. Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории / В. В. Щукін. – Николаев : Изд. Шамрай П. Н., 2011. – 96 с.
31. Гузенко Ю. І. Діяльність Миколаївського товариства допомоги бідним євреям на початку ХХ століття / Ю. І. Гузенко // ІІІ Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2000. – С. 176-183.
32. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Губенко. – Миколаїв : Вид-во «Гліон», 2006.
33. Демчишин К. Еврейская благотворительность Николаева в 1789-1919 гг. / К. Демчишин // Одиннадцатая ежегодная международная конференция по иудаике. Тезисы докладов. Секция «История еврейской благотворительности. К 90-летию Джойнта». – М., 2004. – С. 3-6.
34. Павлюк А. Евреи в экономической жизни Николаева конца XVIII – начала XX вв. (Ремесленники) / А. Павлюк // Материалы девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. – М., 2002. – С. 329-331.
35. Павлюк А. Виселення Євреїв з Миколаєва згідно з указом Миколи І від 20 вересня 1829 року / А. Павлюк // Південний архів: Історичні науки. Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 22. – С. 226-232.
36. Павлюк А. Євреї в економіці міста Миколаєва: Хліботоргівля / А. Павлюк // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 23. – С. 247-251.
37. Павлюк А. Євреї в економіці міста Миколаєва: ремісники / А. Павлюк // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. – Вип. 27. – С. 74-78.
38. Николаевская область. Электронная историческая энциклопедия [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://history.mk.ua>.
39. Павлюк А. Н. Купцы-судостроители Рафаловичи / А. Н. Павлюк – Николаев : Изд-во Ирины Гудим, 2010. – 56 с.
40. Щукін В. В. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В. В. Щукін, А. Н. Павлюк / Научный редактор Н. Н. Шитюк. – Николаев : Изд-во Ирины Гудим, 2009. – 352 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН 1920-х рр. У ФОНДАХ ФЕДЕРАЛЬНИХ АРХІВІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Вперше зроблено детальний огляд фондів федеральних архівів Російської Федерації з проблеми російсько-українських відносин 20-х рр. ХХ ст. Привернуто увагу до російських архівних установ, які зберігають документи з історії державного будівництва, міжреспубліканських політичних та економічних відносин. Розглянута специфіка документів, зроблено спробу виділити найбільш перспективні, для дослідників окресленої проблеми, фонди. Доведено, що використання документів та матеріалів, що зберігаються в архівах Російської Федерації, значною мірою розширює перспективи дослідження.

Ключові слова: російсько-українські відносини, федеральні архівні установи Російської Федерації.

Впервые сделан детальный обзор фондов федеральных архивов Российской Федерации по проблеме российско-украинских отношений 20-х гг. ХХ века. Привлечено внимание к российским архивным учреждениям, хранящим документы по истории государственного строительства, межреспубликанских политических и экономических отношений. Рассмотрена специфика документов, сделана попытка выделить наиболее перспективные для исследователей обозначенной проблемы, фонды. Доказано, что использование документов и материалов, хранящихся в архивах Российской Федерации, в значительной степени расширяет перспективы исследования.

Ключевые слова: российско-украинские отношения, федеральные архивные учреждения Российской Федерации.

First made a detailed review of federal funds archives of the Russian Federation on the issue of Russian-Ukrainian relations 20-ies of XX century. Draw attention to Russian archival institutions to document the history of nation-building, inter-political and economic relations. The specification document attempts to identify the most promising for researchers outlined the problem assets. It is shown that the use of documents and materials stored in the archives of the Russian Federation, largely expanding research prospects.

Keywords: Russian-Ukrainian relations, federal archival institutions of the Russian Federation.

Сучасні політичні, економічні та культурні процеси, що існують у відносинах Росії і України, викликають великий інтерес науковців до витоків, що повертають нас у добу 1920-х років. Інтерес до вивчення міждержавних/ міжреспубліканських відносин, що десятиріччями замовчувалися, викликаний також тим, що суспільно-політичні події того періоду серйозно вплинули на подальший розвиток українського суспільства. Навіть сьогодні ще продовжують існувати певні стереотипи минулого у свідомості окремих людей, які негативно впливають на встановлення

відносин між двома державами – Російською Федерацією та Україною. Тому дослідження стану російсько-українських відносин в умовах становлення тоталітарного режиму надає темі особливої актуальності.

Інтерес до цієї теми посилюється й тим, що незважаючи на велику кількість літератури, присвяченої цій проблемі, існує низка питань, які залишаються не висвітленими й досі. Це пояснюється передусім недоступністю для радянських дослідників значної кількості документальних джерел з національної політики партії більшовиків, процесу

становлення російсько-українського кордону та економічних відносин даного періоду. Вивчення цих проблем можна вважати невичерпними, оскільки з'являтимуться нові документи, нові аспекти для дослідження, що спонукатиме науковців повертатися до цієї теми знов.

Архівні документи є найважливішим джерелом достовірної інформації практично про всі можливі аспекти розвитку суспільства. До архівних джерел постійно звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Особливістю архівного фонду і одним з основних відмінностей його від інших інформаційних фондів є те, що його обсяг постійно зростає за рахунок нових надходжень, причому з плином часу інформаційна, історична та наукова цінність архівної інформації не знижується, а, навпаки, постійно зростає. Тому збільшується і інтерес дослідників до архівної інформації.

Демократизація суспільства, все більша його відкритість мали своїм результатом і розширення доступу до інформації, в тому числі до архівних документів.

Метою даної публікації є виявлення, джерельний аналіз та запровадження до наукового обігу інформації, що міститься в масиві документів архівних установ Російської Федерації задля з'ясування основних тенденцій і характеру російсько-українських відносин 20-х років ХХ ст.

Федеральні архіви Російської Федерації – це спеціалізовані державні установи, основна ланка системи закладів архівної служби Росії. З метою постійного (вічного) зберігання довірених їм державної частини Архівного фонду Російської Федерації вони здійснюють облік архівних документів, забезпечують їх збереження, комплектуються документами державних організацій і переданими їм документами недержавних організацій і фізичних осіб; створюють і удосконалюють науково-довідковий апарат до архівних документів та інформаційні технології. Документи, що стосуються окресленої вище теми, сконцентровані у Державному архіві Російської Федерації, Російському архіві соціально-політичної історії та Російському державному архіві економіки.

Зважаючи на те, що керівництво Радянської України було обмежене у проведенні власної національної політики, а більшість рішень, що регулювали національні процеси в Україні, приймалось вищим партійно-державним керівництвом Радянської держави, то важливе значення для проведення якісного історичного дослідження має вивчення документів вищих органів влади РСФРР та СРСР. Отже, використання документів та матеріалів, що зберігаються в архівах Російської Федерації, значною мірою розширює перспективи нашого дослідження.

Багато цінних джерел за темою дослідження міститься у фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), в якому зберігаються документи вищих органів влади та органів державного управління СРСР з Жовтневої революції до 1991 р.

Фонди радянського часу складають основну частину документів архіву. У першу чергу, це фонди вищих органів державної влади і державного управління загально-союзного і російського значення, в тому числі Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК, 1917-1936) [1], Ради праці і оборони СРСР при РНК СРСР (РПО, 1923-1937) [2], Ради Міністрів СРСР (1923-1991) [3], Народного комісаріату національностей (Наркомнац, 1917-1924) [4], Адміністративної комісії при Президії ВЦВК (1918-1938) [5], Комісія ЦВК по районуванню (1923-1928) [6].

У процесі дослідження окресленої проблеми використовувалися документи фонду Ради Народних Комісарів РСФРР (ф. Р-130). Це, передусім, протоколи засідань та постанови РНК РСФРР, записи телеграфних розмов, листування та інші діловодні документи, в яких віддзеркалився суперечливий процес формування української радянської державності та роль Радянської Росії у цьому процесі.

Важливі документи містяться також у фондах Народних комісаріатів РСФРР, зокрема, Народного комісаріату у справах національностей. Для нашої теми значний інтерес становлять, передусім, документи Українського відділу Наркомнацу РСФРР. У постановах та розпорядженнях колегії

Українського відділу, звітах та доповідних записках простежується загальне ставлення органів радянської влади до національно-культурних запитів українського населення РСФРР.

Велика колекція цінних документів, що розкривають зміст досліджуваної проблеми, зберігається у фондах Всеросійського центрального виконавчого комітету [1] та Центрального виконавчого комітету СРСР [8]. Особливе значення для нашого дослідження мають стенограми, протоколи та постанови тих засідань ВЦВК та ЦВК СРСР, в яких порушувалися українські проблеми. Так, на засіданнях виконавчих комітетів широко обговорювалися питання конкретизації взаєностосунків радянських республік, формування державного апарату Української СРР, чіткого розмежування кордонів РСФРР та УСРР тощо.

Значна кількість маловідомих документів міститься у фондах Адміністративної комісії при президії Всеросійського центрального виконавчого комітету та Комісії Центрального виконавчого комітету СРСР із районування. В матеріалах названих фондів яскраво відображено не лише динаміку адміністративно-територіального реформування в Радянській державі, але й складний процес визначення північних, східних та південних кордонів Української СРР упродовж 1920-рр. Особливу цінність становлять протоколи і стенограми засідань комісії ЦВК СРСР з врегулювання кордонів між УСРР, РСФРР та БСРР, історико-етнографічні довідки академіків Д. І. Багалія і М. С. Грушевського з питань етнографічного кордону України, протоколи засідань технічної підкомісії, протоколи і стенограми засідань паритетної комісії, опрацьовані статистичні дані, висновки відомств, листування, пояснювальні записки та інші матеріали, які ілюструють складний процес визначення кордону Української СРР та роль в ньому національного фактору.

Великий пласт документів, які допомагають всебічно осмислити проблеми правового регулювання спочатку міждержавних, а з 1923 р. – міжреспубліканських відносин між РСФРР і УСРР, зберігається в Російському

державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ).

Документи РДАСПІ становлять два основні тематичні комплекси: документи по соціальній і політичній історії Західної Європи (XVII – XX ст.); документи по політичній та соціальній історії Росії і СРСР нового і новітнього часу (друга половина XIX – початок XXI ст.).

До складу кожного комплексу входять фонди і колекції документів політичних партій, громадських рухів, течій, організацій і установ, колекції архівних матеріалів, що відносяться до певних історичних подій, і відповідні особисті фонди теоретиків, керівників та активних учасників подій і організацій.

У партійних документах відображені всі принципові питання розвитку народного господарства, ідеології, культури, соціальних процесів тощо. Тому жодне питання історії внутрішньої і зовнішньої політики Радянського уряду не можна зрозуміти і вивчити без серйозного аналізу документів КПРС. Документи КПРС в усі часи характеризувала войовнича непримиренність по відношенню до будь-якого інакомислення, готовність до вибухового придушення всякого незгоди, традиційна агресивність комуністичної ідеї.

Найбільшу цінність для нашого дослідження становлять документи та матеріали, що зберігаються у фонді Центрального комітету КПРС (ф. 17). У ньому, зокрема, зібрані документи колективних органів ЦК – пленумів, політбюро, оргбюро, секретаріату і апарату ЦК (відділів, управлінь, комісій, секторів та ін.), рішення яких визначали характер політичних та економічних відносин між Росією та Україною. Особливий інтерес становлять протоколи засідань політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) та матеріали до них, які сконцентровані у описі № 3, вказаного фонду. Саме на засіданнях політбюро приймалися рішення щодо форми об'єднання радянських республік, визначалися напрямки та межі реалізації економічної політики та особливостей адміністративно-територіального устрою. Зазначимо, що частина постанов політбюро та матеріали до них, що мала гриф вищої форми секретності, оформлювалася в

«особливих протоколах» політбюро, що нині складають опис № 162, вказаного фонду.

Серед фондів архіву є унікальні документи по створенню політичного бюро ЦК РКП(б). Впродовж багатьох десятиліть в Радянському Союзі існувала унікальна у всесвітній політичній історії практика: тільки після утворення Політбюро ЦК найважливіші постанови всіх органів представницької влади і уряду набували законної сили. Тільки після прийняття Політичним бюро ЦК відповідних рішень розпочиналося будівництво великих заводів і фабрик, виділялися кошти армії, флоту, авіації, селянським господарствам, заключалися економічні, політичні угоди із закордонними державами, фінансувалася легальна й нелегальна діяльність Комуністичного Інтернаціоналу і його секцій, комуністичних партій багатьох країн.

Політбюро було утворено в розпал підготовки до жовтневого перевороту 10(23) жовтня 1917 р. Але вперше проблема створення Політбюро і організаційного його оформлення була піднята на VIII з'їзді РКП(б) в доповіді Г. Зинов'єва з організаційного питання на ранковому засіданні 22 березня 1919 р. [15, с. 285]. В резолюції з'їзду зазначалося: *«Політичне бюро складається з 5 членів Центрального Комітету. Всі решта членів ЦК, що мають можливість брати участь в тому чи іншому засіданні Політбюро, користуються на засіданнях Політичного бюро дорадчим голосом. Політичне бюро приймає рішення з невідкладних питань, і про свою роботу за 2 тижні робить звіт черговим зборам Центрального Комітету»* [15, с. 425]. Рішенням з'їзду був створений ще один постійний орган ЦК – Організаційне бюро, яке спрямовувало всю організаційну роботу партії і кожний із 5 членів якого очолював відділ ЦК.

25 березня 1919 р. на першому пленумі ЦК, обраному VIII з'їздом РКП(б), членами Політбюро були обрані В. І. Ленін, Л. Д. Троцький, І. В. Сталін, М. М. Крестинський, Л. Б. Каменєв, кандидатами Г. Є. Зинов'єв, М. І. Бухарін, М. І. Калінін [17, с. 135]. Саме ці особи були задіяні в прийнятті важливих рішень, що стосувалися «українського питання».

Уже 23 квітня 1919 р. в протоколі із 3 питань, які розглядалися на засіданні Політбюро, 2 стосувалися України (2 – Україна, 3 – Крим (про створення Кримської Радянської республіки)). Уже через тиждень на засіданні Політбюро 28 квітня 1919 р. слухалося декілька питань, що стосувалися України. Це питання про призначення Іоффе в Раду Оборони України; звіт про перебування Каменєва на Україні; склад українського Наркомпроду; склад Кримського уряду.

Серед ключових питань, що розглядалися Політбюро у 1919 р. було питання про воєнно-політичний союз із Радянськими республіками. На засіданні Політбюро від 13 серпня 1919 р. розглядалося питання про загальне становище на Україні.

Неодноразово на засіданнях Політбюро розглядалося питання про стан продовольчої роботи на Україні. Практично з початку 1920 р. кількість питань порядку денного, що виносилися на засідання Політбюро ЦК РКП(б) збільшувалося, в окремих випадках досягала 40. Але за будь-яких обставин питання, що стосувалися України, розглядалися в першій десятці. Найчастіше це були питання, що стосувалися заготівлі хліба на Україні.

Закордонні підприємці, що вперше зав'язували торговельні контакти з Радянською Росією, дивувалися процесу прийняття в цій країні рішень. Так, Дж. Уркарт, англійський комерсант був щиро здивований, дізнавшись про те, що саме Політбюро, за наявності згоди з боку Наркомату зовнішньої торгівлі, відхилило його пропозиції про створення концесії [16, с. 209].

З протоколами Політбюро могли знайомитися члени і кандидати в члени ЦК. 23 квітня 1921 р. політбюро вирішило надсилати витяги із своїх протоколів в обласні бюро ЦК, а 30 квітня того ж року дозволило читати протоколи Політбюро відповідальним інструкторам ЦК.

21 липня 1923 р. Політбюро ще раз продемонструвало послідовну відданість ієрархічному принципу дозування інформації (на верхній сходинці отримували максимум, на нижній сходинці – мінімум), постановило

протоколи Політбюро надсилати 9 членам Президії ЦКК, а матеріали, що надсилалися членам Політбюро, направляти лише 3 членам Президії ЦКК [9, арк. 2].

У зв'язку з активізацією зовнішньо-політичної діяльності радянської держави все більше відповідних проблем обговорювалося на засіданнях Політбюро. Рішення по багатьох із них все частіше стали фіксуватися під грифом підвищеної секретності – «особлива тека».

Цікава форма занесення рішень в протоколи, яка була визначена Політбюро листопаді 1919 р.: *«Подавати протоколи Політбюро як можна обережніше і коротше»* [9, арк. 1], у грудні 1923 р. ще раз було підкреслено, що *«в протоколи Політбюро нічого, крім рішень Політбюро, записуватися не повинно»* [9, арк. 2]. Фактично такий порядок оформлення протоколів зберігався до кінця 1940-х років.

У протоколах вказувалося: хто був присутній на засіданнях, які питання розглядалися, хто був ініціатором постановки і доповідачем з того чи іншого питання і які постанови були прийняті. Тому робота лише з протоколами Політбюро цього періоду не дає вичерпної відповіді про стан та перспективи врегулювання «українського питання».

Всі рішення Політбюро були секретними. Список осіб, які мали право отримувати або знайомитися з конспіративними матеріалами ЦК, до яких, безумовно, належали і протоколи Політбюро, постійно змінювалися впродовж 1920-х років. Визначення цього списку було прерогативою Секретаріату ЦК. Вперше такі списки були затверджені у квітні-травні 1921 р. [9], надалі він змінювався за принципом все більшого посилення режиму секретності. З протоколами Політбюро знайомилися члени ЦК в Москві і на місцях, окремі рішення направлялися безпосередньо виконавцям.

У той же час для постанов Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК, що мали директивний характер «загальнопартійного значення», що проводилися в життя *«всією партією в цілому або партійною пресою»* – режим секретності за постановою пленуму

ЦК у серпні 1924 р. дещо пом'якшувався [19, с. 92]. Члени ЦК могли оголошувати їх на закритих засіданнях або на засіданнях відповідальних працівників.

У РДАСПІ є можливість працювати з оригіналами протоколів засідань Політбюро за 1920-ті роки. Ці оригінали протоколів РДАСПІ отримав у 1993 р. із Архіву Президента Російської Федерації. Вони включають в себе порядок денний, список доповідачів, список присутніх на засіданнях, а також набір карток, на кожній із яких фіксувалися дата засідання, номер протоколу і пункту, формулювання питання, що розглядалося (з вказівкою прізвищ його авторів і доповідачів) і прийняте рішення, вказувалося, кому надіслані виписки з цього рішення. У разі прийняття рішення з грифом «особлива папка», картка з протоколу не вилучалась, на ній робилися помітки: «Рішення – особлива папка».

У випадку, якщо питання стенографувалося, на картці після його формулювання робилася відмітка: «Питання стенографувалося». Стенограми засідань Політбюро і окремих питань порядку дня, що збереглися, включені в колекцію оригінальних протоколів і містяться в кінці кожного скликання.

Кожний такий протокол підписувався безпосередньо секретарем ЦК або ставилося факсиміле його підпису і завірявся печаткою ЦК. Підписні протоколи, що зберігаються в РДАСПІ, підписані секретарями ЦК Молотовим, Сталіним, Рудзутаком, Андрєєвим, Кагановичем та ін.

Інформація про те, як проходило голосування питання, кому розсилалось прийняте по ньому рішення, чи були додаткові матеріали до нього, в підписному екземплярі протоколів відсутні.

Як вказувалося вище, найсекретніші рішення Політбюро оформлялися під грифом вищого ступеню секретності – «особлива папка». Практика виокремлення із протоколів особливо секретних рішень походить із перших років діяльності Політбюро. Так, 8 листопада 1919 р. було прийнято постанову Політбюро: *«Рішення з найбільш серйозних питань не заносити до офіційного протоколу, а товаришу Крестинському зазначати їх собі*

в пам'яті і для особистого виконання» [17, с. 37].

1 лютого 1922 р. при вирішенні питання про покращення роботи Секретаріату і Політбюро було відзначено, що «для особливо секретних пропозицій і рішень Політбюро ведеться його спеціальний протокол (окремо від звичайних протоколів Політбюро), що не розсилається членам ЦК» [17, с. 283]. Однак на практиці, судячи по наявним в РДАСП протоколам, виділення особливо секретних рішень вищих партійних інстанцій в особливий протокол почалося з травня 1923 р.

Особливі протоколи не розсилались, як звичайні протоколи, розсилці підлягали тільки виписки з особливих протоколів, в яких фіксувалася лише одна постанова або частіше всього тільки частина постанови. Такі виписки надсилалися виключно тим посадовим особам, яким безпосередньо доручалося виконувати дане конкретне завдання.

Значну інформативну цінність мають й документи фонду Секретаріату В. І. Леніна [10] та фонду Протоколів Ради Народних Комісарів, Комісії при РНК РСФРР, Ради робітничо-селянської оборони РСФРР [11]. Документи цих фондів дозволяють простежити процес становлення радянської форми державності України, проаналізувати взаємовідносини радянських республік до створення СРСР тощо.

Досить вагомими також є матеріали, що зберігаються у фондах документів особистого походження, зокрема, Й. В. Сталіна [12], Л. М. Кагановича [13], В. М. Молотова [14] та ін. Так, у фонді Й. В. Сталіна знаходимо матеріали про політичні аспекти російсько-українських відносин. У матеріалах вміщені дискусії партійних діячів щодо статусу України та інших радянських республік у складі СРСР, звучать окремі пропозиції про розширення фінансових прав національних республік, прослідковується позиція партійних керівників з національного питання (В. І. Леніна, Й. В. Сталіна, Л. Д. Троцького, М. В. Фрунзе та ін.). У фонді Л. М. Кагановича представлені документи, які відображають діяльність його на посаді керівника КП(б)У. Тут

зберігаються його особисті листи, нотатки, чернетки статей і виступів, доповідні записки, підготовчі матеріали до засідань політбюро ЦК КП(б)У та ін. У фонді В. М. Молотова зберігаються його звіти про поїздки на Україну у 1927-1932 роках.

Російський державний архів економіки (РДАЕ) займає особливе місце в сучасному інформаційному просторі. Створений у 1961 р., він став єдиним в Росії спеціалізованим сховищем економічної документації і найбільшим зібранням письмових джерел з соціально-економічної історії Росії та СРСР з 1917 р. по 1990-ті роки. У фондах РДАЕ зосереджений величезний пласт інформації про найважливіші етапи розвитку російської та української економіки, науки, техніки і соціальної сфери. До основного комплексу документів з обраної теми відносяться фонди центральних органів управління економікою СРСР: народних комісаріатів, міністерств, державних комітетів та їх головних управлінь. У першу чергу це документи Державного планового комітету СРСР (Держплан СРСР, 1921-1991 рр.), Вищої Ради Народного Господарства РРФСР і СРСР (1917-1932 рр.) [20], народних комісаріатів фінансів, зовнішньої торгівлі та Держбанку СРСР (1921-1991 рр.) (у тому числі органів управління економікою управління РРФСР до 1923 року). Про особливості економічної політики та розвитку промисловості в роки Громадянської війни, в період НЕПу та індустріалізації, свідчать документи фонду ВРНГ РРФСР і СРСР. Особливий інтерес представляють матеріали про промислової перепису 1920 р., що містять дані про понад 300 тисяч закладів дрібної і кустарної промисловості в Росії і Україні. Важливе історичне значення мають документи Держплану СРСР про становлення і розвиток нової системи господарювання, створенні методології перспективного планування, дискусіях про шляхи економічного розвитку і пошуках виходу з кризи в 1920-х роках. Значний масив статистичних джерел, що відклалися в фонді Центрального статистичного управління СРСР (ЦСУ) [21], Державного комітету СРСР по статистиці (Держкомстат), Держплану СРСР, а також у підвідомчих

установах та науково-дослідних інститутах цих установ. У фонді ЦСУ СРСР зберігся багатоаспектний комплекс документів за статистикою природних ресурсів, фінансів, промисловості, сільського господарства, зовнішньої торгівлі, культури, охорони здоров'я тощо. Специфіку статистичної документації складають таблиці, які інтегрують інформацію по основним господарським показникам в розрізі економічних районів, галузей, республік, країв і областей у порівнянні з аналогічними даними попередніх років, у тому числі з 1919 роком. Особливо слід виділити документи з обліку природного руху населення та аналізу його приросту. Це в першу чергу підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 і 1927 рр. Основні етапи розвитку сільського господарства, особливості сільськогосподарського районування, переселенської політики, представлені в документах Наркомату землеробства РРФСР і СРСР (1917-1929 рр.) [22].

Із матеріалів фонду зрозуміло, що більшовицькому центру вдалося на інституційному рівні не допустити відновлення управлінської автономії України в економічній сфері, яка так дратувала Кремль в попередній період.

Про характер політичних відносин між республіками на початку 1920-х рр. вказують матеріали фонду, в яких простежується поглиблення централізації і суттєве зниження статусу України як державного утворення.

Документи архівних фондів РДАЕ охоплюють питання економічних відносин РСФРР і УСРР та іншими республіками, які в ті роки намагалися вибратися з орбіти безпосереднього комуністичного впливу. Особливістю матеріалів фондів архіву являється те, що вони вміщують значно менше підсумкових, звітних документів, ніж директивних, «передбачуваних», оскільки складність політичної обстановки того часу

зривала будь-які благі наміри і починання, і навіть готові торгівельні договори. Тому досить складно здійснювати вичерпну характеристику економічних відносин, які досить часто і швидко руйнувалися. Переважання директивних і організаційно-розпорядчих документів і недостатня наявність звітних особливо ускладнює аналіз, наприклад, про фінансування республік або галузей. Документів, що підтверджують отримання коштів Україною дуже мало.

Директиви російського уряду не завжди можна перевірити. А наявність декількох постанов по одному й тому ж питанню, що йшли одна за одною, означає. Швидше за все, що виконання цих розпоряджень затримувалося або вони зовсім не виконувалися. Наприклад, постанови стосовно порядку фінансування промисловості України та ін. Також важко працювати із матеріалами про те, як і кому розподілялися на місцях виділені кошти у випадку їх отримання. Практично відсутні відомості про повернення відпущених в порядку кредитування засобів. Оскільки ми не завжди можемо прослідкувати реалізацію директив центральних радянських політичних органів, то, відповідно, не можемо відповісти на питання: в якій мірі реалізовувалася економічна політика радянської влади стосовно національних окраїн? Також складно визначити і прокоментувати об'єм виділених центром коштів на той чи інший захід, оскільки в умовах постійного зростання інфляції надзвичайно складно судити про розміри будь-якої суми.

Отже, науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів у федеральних архівах Російської Федерації (м. Москва) дозволяє більш глибоко та повноцінно дослідити проблеми характеру взаємовідносин між РСФРР і УСРР у 20-і роки ХХ ст.

Джерела та література

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. Р-1235, оп. 24, 48, 57, 96.
2. ДАРФ, ф. Р-5674, оп. 1, 2, 5, 14.
3. ДАРФ, ф. Р-5446, оп. 26, 32, 78.
4. ДАРФ, ф. Р-1318, оп. 1, 2, 10, 12.
5. ДАРФ, ф. Р-5677, оп. 1, 2, 3, 4, 5, 7.
6. ДАРФ, ф. Р-6892, оп. 1.

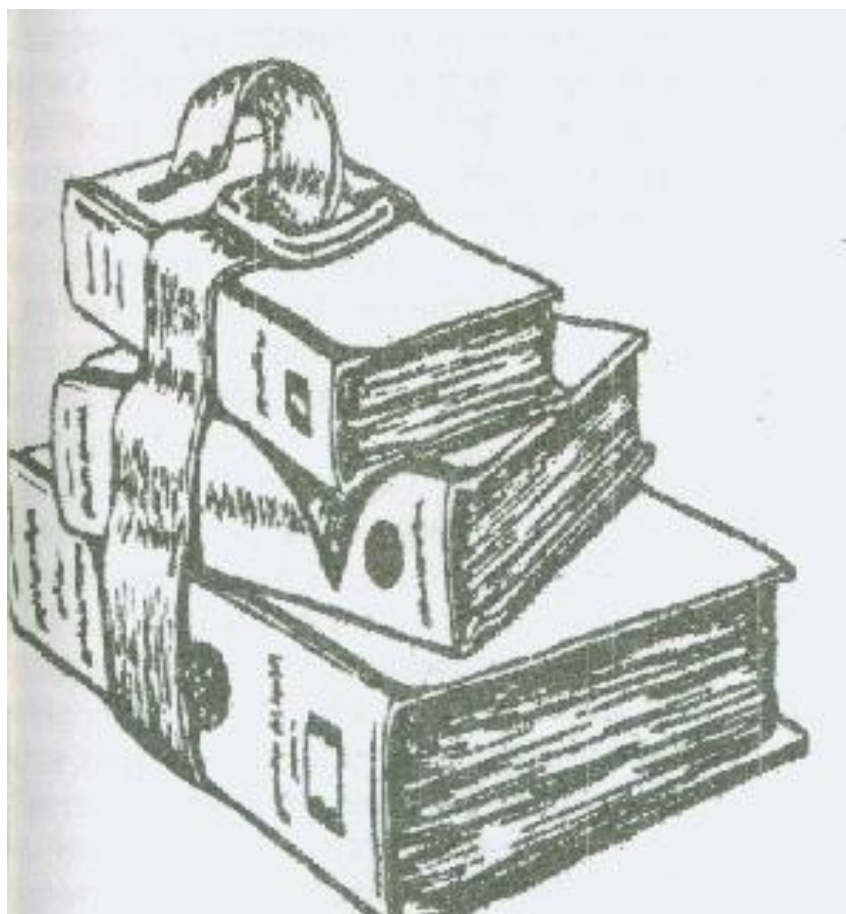
7. ДАРФ, ф. Р-130, оп. 1, 2.
8. ДАРФ, ф. Р-3316, оп. 1, 2, 4.
9. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП), ф. 17, оп. 3, 162, 112.
10. РДАСП, ф. 5, оп. 1.
11. РДАСП, ф. 19, оп. 1.
12. РДАСП, ф. 558, оп. 3, 7, 18.
13. РДАСП, ф. 81, оп. 1.
14. РДАСП, ф. 82, оп. 1.
15. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М., 1959. – 614 с.
16. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. – М., 1968. – 921 с.
17. Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919-1952. Каталог / Т. I. 1919-1929. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 832 с.
18. Известия ЦК КПС. – 1989. – № 12.
19. Источник. – 1993. – № 5-6.
20. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ), ф. 3429, оп. 1, 2.
21. РДАЕ, ф. 1572, оп. 1,3.
22. РДАЕ, ф. 478, оп. 1.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Сокирська В. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 15.01.2013 р.

*Документи та
матеріали*

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО РУХУ В ЕМІГРАЦІЇ: ЛИСТИ ІВАНА ПОЛТАВЦЯ-ОСТРЯНИЦІ ДО АДОЛЬФА ГІТЛЕРА

Розглянуто діяльність Українського козацького руху в еміграції. Опубліковано листи Івана Полтавця-Остряниці до Адольфа Гітлера, які зберігаються у Федеральному архіві ФРН.

Ключові слова: українська еміграція в Німеччині, Український козацький рух в еміграції, Українське Національне Козацьке Товариство, Український Національний Козацький Рух, Іван Полтавець-Остряниця, Адольф Гітлер.

Рассмотрено деятельность Украинского казацкого движения в эмиграции. Опубликовано письма Ивана Полтавца-Остряницы Адольфу Гитлеру, которые хранятся в Федеральном архиве ФРН.

Ключевые слова: украинская эмиграция в Германии, Украинское казацкое движение в эмиграции, Украинское национальное казацкое общество, Украинское национальное казацкое движение, Иван Полтавец-Остряница, Адольф Гитлер.

The activity of Ukrainian Cossack Movement in exile is analyzed in the article. Ivan Poltavets-Ostryanytsa's letters to Adolf Hitler that are kept in the Federal Archives of the Federal Republic of Germany are published.

Keywords: Ukrainian émigrés in Germany, Ukrainian Cossack Movement in exile, the National Ukrainian Cossack Association, Ukrainian Cossack National Movement, Ivan Poltavets-Ostryanytsya, Adolf Hitler.

Після поразки Українських визвольних змагань 1917-1921 років велика кількість українських державних, громадсько-політичних діячів, військових, вчених та студіюючої молоді опинилась на еміграції. Однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались значні сили української еміграції, була Німеччина. По першій світовій війні на території Німеччини в таборах військово-полонених перебувало, за різними оцінками, близько 100 000 українців, переважна більшість з яких повернулась на Україну. У 1920-ті – 1930-ті роки, за підрахунками сучасних дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15 000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [22; 23; 26-28]. Багато колишніх українських політиків, громадських та державних діячів Української народної республіки, Західно-української народної республіки, Української держави, Директорії УНР, мешкали та

працювали у міжвоєнний період в Берліні та інших містах Німеччини. Це гетьман України Павло Скоропадський, президент Західно-української народної республіки Євген Петрушевич, президент Директорії УНР Андрій Макаренко, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко, послі УНР в Берліні Олександр Севрюк і Микола Порш та інші [22; 23; 26-28].

Українська еміграція в Німеччині між двома світовими війнами чисельно була набагато меншою, ніж у Польщі, Чехословаччині або Франції. Проте в 20-30-их роках ХХ століття в Німеччині були представлені основні напрямки української політичної еміграції: націоналістичний; монархістсько-гетьманський; ліберально-республіканський; соціал-демократичний. Саме в цій країні знаходились головні центри українського націоналістичного та консервативно-монархічного гетьманського рухів. В 1920-ті

роки в Берліні знаходилась також і штаб-квартира Комуністичної партії Західної України. Столиця Німеччини у міжвоєнний період була одним з центрів української еміграції в Європі, де був представлений весь український емігрантський партійно-політичний спектр. Як зазначав дослідник української еміграції В. П. Трощинський, *«значимість центру української міжвоєнної еміграції у Німеччині визначалась не так кількісними параметрами, як активністю його провідних діячів, їх зв'язками серед певних політичних і урядових кіл цієї країни, серйозним впливом, що його справляв цей центр на інші українські еміграційні осередки на європейському терені й навіть на ті, котрі знаходились за океаном»* [26, с. 33-34].

В Німеччині в міжвоєнний період знаходився також і центр українського козацького руху в еміграції. У 1920-ті – 1930-ті роки було утворено низку товариств та організацій українського козацтва на еміграції, які вели свою тяглість від Всеукраїнського з'їзду Вільного Козацтва, який відбувся у жовтні 1917 року у Чигирині [17; 19; 20; 26].

Так, у вересні 1920 року в Берліні була створена закордонна організаційна група Українського Національного Вільнокозацького Товариства, яку очолив Іван Полтавець-Остряниця [19, с. 286]. Влітку 1921 року в результаті об'єднання закордонної організаційної групи Українського Національного Вільнокозацького Товариства та групи Василя Вишиваного у Відні було засновано Українське Національне Вільнокозацьке Товариство на чолі з Василем Вишиваним (ерцгерцог Вільгельм Габсбург) [19, с. 286].

В жовтні 1922 року паралельно з функціонуючим у Відні Українським Національним Вільнокозацьким Товариством в Берліні було утворено Українське Козацьке Товариство на чолі з колишнім командувачем Армії УНР, генералом Михайлом Омеляновичем-Павленком (генерал був автором статуту Товариства).

Після конфлікту між В. Вишиваним та І. Полтавцем-Остряницею, останній разом зі своїми прибічниками виходить зі складу Українського Національного Вільнокозаць-

кого Товариства та в січні 1923 року засновує нове об'єднання – Українське Національне Козацьке Товариство (УНАКОТО), з місцем осідку в Мюнхені. Згідно з статутом, завданням Товариства було визначено: *«установлення Національної Диктатури, опертої на національне Козацьке Військо, створене на його історичних традиціях, позаяк під час відбудови Української Держави та встановлення Українським Козацьким Народом конечних форм це єсть єдина форма, яка відповідатиме національним завданням в розумінню розвою культури й могутності, та повної охорони від спроб наших ворогів в друге підбити Україну під себе»* [30, арк. 1 зв.].

На початку 1920-х років І. Полтавець-Остряниця встановлює зв'язки з російськими монархічними організаціями (генерал Василь Біскупський) та націонал-соціалістичним рухом в Німеччині, зокрема з його провідниками А. Гітлером, А. Розенбергом та ін. [31-34]. 20 квітня 1923 року І. Полтавець-Остряниця пише листа до Адольфа Гітлера та долучає до нього складену ним самим аналітичну записку «Огляд сучасного стану та взаємовідносин усередині Українського Національного Козацького Товариства» (див.: *документи 1, 2*) [31, ВІ. 4088-4100]. Ці стосунки виявлялись з різною інтенсивністю та зберігались до 1945 року. Вони значно активізувались з приходом націонал-соціалістів до влади в Німеччині у 1933 році.

У 1935 році, маючи на меті здійснити певне оновлення козацького руху на еміграції та адаптувати його до нових реалій політичного життя Німеччини, І. Полтавець-Остряниця оголошує про ліквідацію Українського Національного Козацького Товариства та створення нової організації – Українського Національного Козацького Руху (скорочено УНАКОР). Згідно зі статутом, мета Українського Національного Козацького Руху *«є окреслена досить яскраво і полягає в потребі організації НОВОГО специфічного Українсько-козацького націонал соціалістичного, фашистського укладу народного життя, який є угрунтований через історично-державну ідею на засадах національно-християнської моралі, скерованої,*

як проти комуністичного, так і – капіталістичного інтернаціоналу» [11; 17, с. 286].

27 травня 1935 року Іван Полтавець-Остряниця звертається листовно до Адольфа Гітлера з черговою пропозицією про співпрацю (див.: документ 3) [ВІ. 162-163].

В своїх намаганнях встановити контакт та співпрацювати з урядовими та партійними колами Німеччини він не був самотнім. Представники різних течій української політичної еміграції, конкуруючи між собою, з одного боку за популярність та вплив серед емігрантів-українців, а, з іншого – за лояльність та затребуваність з боку німців, намагалися вибудувати стосунки з політичними партіями, державними та урядовими структурами Німеччини. З Міністерством закордонних справ Німеччини, Міністерством оборони, Головним військовим командуванням, Абвером, партійними структурами НСДАП (зокрема, Зовнішньополітичним відомством) тощо співпрацювали як українські націоналісти, так і монархічно-гетьманські структури [3; 4; 6-8; 12-14; 16; 17; 19; 20; 22; 24; 27; 31-34]. Варто зазначити, що при цьому був певний інтерес до українських громадсько-політичних організацій з німецького боку.

На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні листів-відповідей на листи-звернення І. Полтавця-Остряниці та можемо лише опосередковано (з інших джерел) судити про те, яким саме було ставлення німецьких державних діячів та керівництва НСДАП до українського козацького руху та його лідера Івана Полтавця-Остряниці.

Так, в листі до Дмитра Андрієвського від 28 квітня 1933 року, оцінюючи стосунки між різними українськими політичними угрупованнями та німецькою стороною, провідник Організації Українських Націоналістів Євген Коновалець, зокрема писав: «...справа Полтавця є зліквідована ... Чи дійсно Ви вважаєте сусідів Карпата¹ такими найвими та думаєте, що вони не розуміють того, що ми є організація з традицією, апаратом, зв'язками, пресою, а П[олтавець]-О[стряниця]

і К[ожевников] є одиниці, які нікого за собою не мають. Чи думаєте, що сусідам Карпата заїмпоує та обставина, коли б навіть К[ожевникову] вдалося приєднати для себе чи для П[олтавця]-О[стряниці] ще кількох емігрантів? Чи не балакав я Вам уже досить часто про те, що критерієм оцінки з боку чужинців поодиноких українських організацій не є те, скільки вони згуртують біля себе емігрантів, а тільки, чи і до якої міри ті організації мають ґрунт на українських землях» [8, с. 360].

Є. Коновалець мав повне право так писати та мав рацію. Дійсно на той час на теренах Німеччини домінували ідеологічно та політично дві українські партійно-політичні течії: націоналістична (Організація Українських Націоналістів) та монархічна (Гетьманський Центр), які були представлені українськими громадсько-політичними організаціями: Українським Національним Об'єднанням в Німеччині (УНО) та Українською Громадою в Німеччині відповідно. Проте, на нашу думку, німецькі державні, урядові та партійні структури намагались вести діалог і співпрацювати з усіма українськими політичними групами (в тому числі й з Українським Національним Козацьким Рухом та його лідером І. Полтавцем-Остряницею), безумовно, достатньо реалістично оцінюючи силу й можливості кожної з них та використовуючи їхні можливості в своїх інтересах.

Запропоновані листи Івана Полтавця-Остряниці до Адольфа Гітлера від 20 квітня 1923 р. (документ 1) [31, ВІ. 4088] та від 23 травня 1935 р. (документ 3) [32, ВІ. 162-163], а також аналітична записка «Огляд сучасного стану та взаємовідносин усередині Українського Національного Козацького Товариства», складена 10 квітня 1923 року І. Полтавцем-Остряницею (документ 2) [31, ВІ. 4089-4100], друкуються вперше. Щоправда, лист від 23 травня 1935 р. (документ 3) [32, ВІ. 162-163] є частково відомим дослідникам в Україні, головним чином за окремими цитатами з монографії дослідника Володимира Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» [14; 17; 19; 20]. В публікації ми подаємо повні тексти листів Івана

¹ Карпат – псевдонім Ріко Ярого. Сусіди Карпата – німці. Карпати, Карпатівський ґрунт – кодова назва Німеччини.

Полтавця-Острияниці та аналітичної записки з українським перекладом.

Опубліковані в додатках документи зберігаються у фондах Федерального архіву Федеративної Республіки Німеччини в місті Кобленці (Bundesarchiv Koblenz) – в особо-

вому фонді Адольфа Гітлера та фонді Рейхсканцелярії. Мова оригіналу та правопис збережені. Скорочення в тексті розшифровані в квадратних дужках. З німецької переклав Дмитро Бурім.

Документи:

1.

Seiner Hochwohlgeboren
Herrn Adolf Hitler.

München

Die Ukrainische Nationale Kosakenvereinigung sendet Ihnen im Namen aller ihrer Organisationen als dem nationalen Führer des Deutschen Volkes ihre herzlichsten Glückwünsche zum heutigen Tage, indem sie zugleich der Hoffnung Ausdruck gibt, dass der Tag nahe ist, an dem allen national gesinnten Völkern der Sieg über die Internationale beschieden ist.

Im Nehmen des Rates der Generalältesten der Ukrainischen Nationalen Kosakenvereinigung der ehemalige bevollmächtigte Ataman und Kosaken-Kanzler der Hetmansregierung

Poltawetz v. Ostranitza (nidnuc)

München 20. April 1923.

Bundesarchiv Koblenz. Hitler, Adolf (1889-1945). Nachlass. Nr. 1128. Blatt 4088.

Переклад

Його Високоповажності
Пану Адольфу Гітлеру

в Мюнхені

Українське Національне Козацьке Товариство від імені всіх своїх організацій передає Вам, національному вождеві німецького народу, сердечні вітання до сьогоднішнього святкового дня, та водночас висловлює надію на те, що близьким є день, коли всі національно свідомі народи одержать перемогу над Інтернаціоналом.

Від імені Ради Генеральної старшини Українського Національного Козацького Товариства

колишній повноважний отаман та козацький канцлер Гетьманського уряду

Полтавець фон Острияниця (підпис)

Мюнхен, 20 квітня 1923 року

2.

Geheim.

Übersicht der augenblicklichen Lage und der Verhältnisse innerhalb der Ukrainischen Nationalen Kosaken-Vereinigung.

den 10. April 1923.

Die Ukr[ainische] Nat[ionale] Kosaken-Vereinigung baut ihre gesamte Arbeit auf den Resolutionen des Allukrainischen Kosakenkongresses vom 3. Oktober 1917 auf. Sie zählte zur Zeit, da sich die Organisation auf dem Gebiet der Ukraine befand und dort wirkte, 50 000 Mitglieder.

Als eigentliche Kampforganisation trug die Vereinigung schon damals einen dem Faschismus verwandten Charakter und spielte bei der Wiederherstellung des Hetmantums in der Ukraine (1918) eine entscheidende Rolle.

Mit dem Sturz des Hetmans (4. Sept. 1920) verlegte die Ukr[ainische] Nat[ionale] Kosaken-Vereinigung ihre Arbeit ins Ausland, wo sie auch weiter unter der Leitung ihres ursprünglichen Organisators, des Heeresataman (Oberdirigenden der Kosakenarmee) Oberst v. Poltawetz-Ostranitza, tätig war.

Nachdem sie ein gewisses Vorbereitungsstadium hatte, ist die Vereinigung zu einer militärisch-politischen Organisation ausgestaltet worden, die sich dem Programm und den Zielen des National-Sozialismus und Faschismus anschliesst. Da sie in dieser Richtung lebhaftere Unterstützung von Seiten der deutschen nationalen Kreise fand, hat sie München als zeitweiligen Ausgangspunkt ihrer Arbeit gewählt, von aus sie die Organisation der ukrainischen nationalen Kreise sowohl innerhalb der Emigranten, als auch im Besonderen auf dem Ukrainischen Gebiet selbst in Angriff genommen hat.

Einen gewissen Aufenthalt bei der Arbeit, d. h. eine Beeinträchtigung derselben erfuhr die Ukr[ainische] Nat[ionale] Kosaken-Vereinigung durch die zeitweilige Mitbeteiligung der Gruppe des Oberst Wassily Wyschiwany, deren Vorgehen, wie sich alsbald zeigte, mehr negative, als positive Folgen für die Gesamtarbeit der Vereinigung nach sich zog. W. Wyschiwany und seine Anhänger hatten sich der Nationalen Kosakenvereinigung nur bedienen wollen, um sich mit ihrer Hilfe den Weg zur Herrschaft über die Ukraine zu ebnen. Eine tatsächliche Autorität aber genoss Wyschiwany innerhalb der ukrainischen nationalen Kreise nicht, was auch aus der Tatsache ersichtlich ist, dass er nach dem Bruch mit der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung völlig in Vergessenheit geraten ist.

Gegenwärtig hat sich der Wirkungskreis der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung folgendermassen gestaltet:

I. München.

In München ist seit dem 1. März d. J. die Hauptkanzlei der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung eröffnet worden, die bis zu dem Augenblick, da in München gleichfalls der Rat der Ukr[ainischen] Generalältesten als gesetzgebende Körperschaft und zentrale Organisation seinen Sitz nehmen wird, als leitende Institution der Kosakenschaft zu betrachten ist.

Sie unterhält von hier aus folgende Verbindungen:

II. nach Berlin.

Der Vertreter der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung in Berlin und zugleich Herausgeber der Zeitung der Vereinigung, die unter dem Namen «Der Ukrainische Kosak» erscheint, ist Oberst Nowochatzky. Dieser hat in letzter Zeit die Verbindung mit allen nationalen ukrainischen Organisationen Berlins sowohl, als auch innerhalb der deutschen Gefangenenlager aufgenommen.

Er hat persönlich Zweigstellen der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung in den Lagern «Wünsdorf» und «Salzwedel» ins Leben gerufen, denen 200–250 Kosaken und Offiziere angehören. Als Ergebnis seiner bisherigen Arbeit teilt er uns mit, dass die neu erscheinende Zeitschrift («Der Ukrainische Kosak») mit ihrer offennationalen und anti-jüdischen Einstellung sowohl auf die Berliner Kolonie der ukr[ainischen] Emigranten, als auch in den Lagern den

lebhaftesten Eindruck hervorgerufen hat, so dass 3/4 ihres gesamten Bestandes unbedingt als gleichgesinnt anzusprechen sind und dass wir mit einem sicheren Erfolg der von uns angestrebten Ziele rechnen dürfen, wenn es uns gelingt, alle energischen Elemente an uns zu ziehen.

Als Beweis dafür, dass die Zeitung tatsächlich bedeutenden Einfluss genießt, ist der Umstand anzusprechen, dass die Kommunisten einen Überfall auf Oberst Nowochatzky verübt haben, als dieser von einer Kosakenversammlung im Lager Wünsdorf zurückkehrte. Ebenso geben viele Briefe aus Berlin und den Lagern der gleichen Stimmung Ausdruck, da in ihnen die Bitte um möglichst umfangreiche Zusendung der Zeitung ausgesprochen wird, damit für weiteste Verbreitung derselben gesorgt werden kann.

III. Danzig.

Die Verbindung mit Danzig wird durch Oberst Pawljuk aufrechterhalten, der die dortige Ukrainische Organisation leitet.

An sich hat die Organisation in Danzig keine besondere Bedeutung, doch interessiert sie uns insoweit, als sie wie gleichen Ziele mit uns verfolgt. Ausserdem erhalten wir durch die gelegentlich Verbindung mit der Heimat und im Besonderen mit den in Polen internierten Teilen der Ukrainischen Armee.

IV. Prag.

Unser Bevollmächtigter in Prag ist Oberstleutnant Gorbanjuk, der zugleich Bevollmächtigter des Allukrainischen Zentral-Komités der Aufständischen ist, durch welches er beauftragt wurde, die Verbindung mit allen nationalen Verbänden im Auslande und ebenso mit den ausländischen nationalen Vereinigungen zu unterhalten, die sich in gleicher Weise die Bekämpfung der Internationale zur Aufgabe gestellt haben.

Die Verbindung mit Oberstleutnant Gorbanjuk ist für uns sehr wichtig, da wir dadurch in unmittelbaren Kontakt mit dem Hauptzentrum der Aufständischen-Bewegung treten.

Gorbanjuk soll Ende April oder Anfang Mai in die Ukraine reisen, um dem Zentral-Komité über den Stand der nationalen Bewegung im Auslande Bericht zu erstatten. Vor seiner Abreise wünscht er Rücksprache mit mir zu nehmen, da er überzeugt ist, dass es ihm bei Gelegenheit seines Aufenthalts in der Ukraine gelingen wird, feste Beziehungen zwischen dem Zentral-Komité der Aufständischen und der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung herzustellen.

Während seines Aufenthalts in Prag ist es ihm gelungen, nationale Vereinigungen innerhalb der ukrainischen Studenten und der in der Tschechoslowakei internierten Kriegsgefangenen zu begründen.

Eine eingehende Darlegung des von ihm bisher Erreichten hat er mir für die nächste Zeit in Aussicht gestellt.

V. Kalisch.

In Kalisch ist General Udowitschenko unser Bevollmächtigter und zugleich Initiator der dortigen Arbeit. Er war früher Leiter des Stabes der Ukrainischen Armee und steht in unmittelbarer Verbindung mit den verschiedenen Abteilungen der Ukr[ainischen] Armee und den Stäben, die z[ur] Z[ei]t in Polen interniert sind und deren Bestand ca. 15 000 Mann bilden. Die Arbeit wird ihm augenblicklich noch dadurch wesentlich erleichtert, dass sein Bruder, General Alexander Udowitschenko Kommandierender dieser Armee ist. Auch ich bin mit demselben gut bekannt.

Laut den mir durch General Udowitschenko gegebenen Nachrichten ist diese Truppe durchaus national gesinnt. Die Zeitung «Der Ukrainische Kosak» hat grossen Eindruck gemacht und es besteht die Hoffnung, dass mit Hilfe des Kommandierenden auch dieser Truppen teil sich ganz entschieden der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung anschliessen wird. Überall sind bereits kleine Einheiten der Organisation tätig.

Wie uns mitgeteilt wird, besteht eine so gute Disziplin innerhalb dieser Truppe und ist die Autorität der Kommandostellen so stark (*нерозбірливо – Д. Б.*) befestigt, dass dieselbe bereit ist, sobald es erforderlich sein sollte, an einem Feldzug teilzunehmen.

In voller Erkenntnis dieser Tatsache sind die Polen und die Franzosen eifrig bemüht, die Armee zu spalten und sie vor allen Dingen des Oberkommandos zu berauben. Den letzten Mitteilungen zufolge beabsichtigen die Polen aus den internierten Ukrainern eine Division zu formieren, die gegen Litauen eingesetzt werden soll und die Franzosen beabsichtigen 200 Offiziere nach Paris an die Kriegsakademie zu bringen. Nach Ansicht Udowitschenkos wird jedoch weder der eine noch der andere Plan gelingen, da die Truppe sich einer Teilung widersetzt und fest zusammenhält. Doch ist der Druck, den die Polen ausüben, so stark, dass General Udowitschenko darum nachsucht, so bald, als möglich eine Überführung der Truppe nach einem andern, der Ukraine sympathisch gegenüberstehenden Staat einzuleiten.

Petljura hat jegliche Popularität eingebüsst und hat weder im Volk noch in der Armee noch irgendwelche Anhänger.

Die Armee aber wird, wie Gen[eral] Udowitschenko sich äussert, derjenige fest in der Hand haben, der ihr im geeigneten Augenblick beisteht, sie organisiert und sie gegen den Feind führt.

VI. Pszemysl.

Unser Bevollmächtigter in Pszemysl ist General Neilo, der unter meinem Kommando seinerzeit Stabschef der Hauptkanzlei der Ukr[ainischen] Armee z[ur] Z[ei]t der Hetmansregierung war.

Er ist z[ur] Z[ei]t ausschliesslich mit der Organisation der nationalen Kreise Galyziens beschäftigt.

Die Ukr[ainische] Nat[ionale] Kosaken-Vereinigung und ihr Programm findet, wie Gen[eral] Neilo berichtet, lebhafteste Sympathie bei der Bevölkerung.

Wenn die Ukr[ainische] Nat[ionale] Kosaken-Vereinigung imstande ist, in ihrer Arbeit ganz Galyzien zu umfassen, so wäre bei dem Hass, der innerhalb der galyzischen Ukrainer gegen Polen besteht, – mit einer allgemeinen Erhebung Galyziens gegen zu rechnen.

Durch den Mangel an Geldmitteln ist die Arbeit Gen[eral] Neilos jedoch sehr erschwert, wenn es ihm auch gelungen ist, die Verbindung mit einer Reihe örtlicher Organisationen aufzunehmen und auch hier und da die Grundlage für die Propaganda und Organisation kleiner Kampfvereine der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung zu legen.

VII. Lwow. (Lemberg)

Unsere Verbindung mit Lwow wird unmittelbar durch den Verband der Ukrainischen Studentenschaft unterhalten, die sich ganz zu den Zielen und Aufgaben der Ukrainischen Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung bekennt und bereit ist, die Arbeit in ganz Ost-Galyzien aufzunehmen, unter der Voraussetzung, dass wir ihnen für die erste Zeit Instruktoren zur Verfügung stellen und ihnen wenigstens zeitweilig eine gewisse Geldunterstützung gewähren können. Der Verband der Ukrainischen Studentenschaft ist jedenfalls die aktivste Organisation und verfügt auch über umfassende Beziehungen zur Ukraine.

VIII. Wien.

Die Tätigkeit der in Wien bestehenden ukr[ainischen] Organisationen ist eine rein diplomatische und wird von Dr. Halip, Dr. Bihary, Dr. Andrijewsky und Professor Iwassjuk geführt, deren Aufgabe es ist, im Besonderen die ausländisch-nationalen Kreise über die Ukrainische Frage zu orientieren. Sie stehen ausserdem in engem Zusammenhang mit den ukrainischen Kreisen Wiens, die sie über die nationale Bewegung in der Ukraine auf dem Laufenden erhalten.

IX. Lausanne,

Unser Bevollmächtigter in Lausanne ist Dr. Stepankowsky dessen Aufgabe gleichfalls eine rein diplomatische ist und darin besteht, die ausländischen Kreise über die Ukrainische Frage zu informieren.

X. Budapest.

Vertreter der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung in Budapest ist Dr. Stassiw (Ukrainischer Botschaftsrat). Seine Aufgabe besteht in der Aufrechterhaltung der Beziehungen zu den Ungarischen nationalen Kreisen.

XI. Die Balkanstaaten.

In den Balkanstaaten ist Dr. Gortschinsky für die Organisation der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung tätig und ausserdem die Ukrainische Gesellschaft «Proswita» in Agram.

Dr. Gortschinskys Arbeit erstreckt sich im Besonderen auf die ukrainischen Heeresangehörigen der Wrangel-Armee.

Auch hier könnte, den letzten Mitteilungen zufolge, die Arbeit erfolgreich durchgeführt werden, doch nur unter der Voraussetzung, dass die Organisation derselben materiell unterstützt würden.

Da die versch[iedene] Truppenteile der Wrangelarmee sowohl in Serbien, als in Bulgarien weit im Lande verstreut sind, so sind häufige Reisen erforderlich.

XII. Bukarest.

In Bukarest ist der Ukrainische Gesandte Professor Matzjewitsch für die Organisation der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung tätig. Seinen letzten Mitteilungen zufolge hat die Ukrainische Nationale Kosaken-Vereinigung hier viel Erfolg und ihre Tätigkeit könnte leicht auf das Ukrainische Gebiet übertragen werden, wenn das Zentrum der Organisation ebenfalls in die Nähe der Ukrainischen Grenze verlegt würde und zugleich die Sicherheit für die erforderlichen Geldmittel gegeben wäre. – In Bezug auf das Letztere hofft Professor Matzjewitsch von der Rumänischen Regierung bestimmte Zusagen erlangen zu können. Er erbittet daher von mir bestimmte Weisungen, in welcher Richtung er die Sache zu führen habe. Da sich mir zunächst keinerlei materielle Aussichten für die Möglichkeit einer Verlegung der Zentralleitung der Ukr[ainischen] Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung nach der Ukrainischen Grenze bieten, habe ich bis zur Klärung dieser Frage, sowie der gegenwärtigen Verhältnisse dort, die eingehende Behandlung der ganzen Frage hinausgeschoben.

Als Bekräftigung der Ansichten Matzjewitschs bezüglich der Verlegung der Tätigkeit der Ukrainischen Nat[ionalen] Kosaken-Vereinigung auf das Ukrainische Gebiet selbst ist auch ein Schreiben des Atamans der Aufständischen des Jekaterinoslawischen Gouvernements, des Ataman Gorbunow, eingetroffen, in dem der Ataman das Eintreffen unserer Zeitung in der Ukraine bestätigt und gleichfalls für eine Verlegung der Zentralleitung in die Nähe des Ukrainischen Gebiets eintritt.

XIII. Kischinew.

Hier befinden sich die Vertreter des Ataman Iskra, – Rjábokonj und Iwanowsky, welche die Mission haben, dauernd die Fühlung mit dem Ataman Iskra aufrechtzuerhalten, der sich z[ur] Z[eit] zwecks Durchführung bestimmter Operationen im Ukrainischen Gebiet befindet und in festen Vertragsbeziehungen zur Ukrainischen Nationalen Kosaken-Vereinigung steht.

Anfang März sind dort schriftliche Anordnungen und Aufrufe Iskras eingelaufen, aus denen hervorgeht, dass Iskra sich z. Zt. im Rayon: Tiraspol – Rowno – befindet und dass die ihm angeschlossenen Atamans in dem Rayon: Dubossary – Balta – Olwiopol – NowoUkrainka – Jelisawetgrad – Sidnewka – Nikolajew – Odessa und im nördlicher gelegenen Rayon: Korostenj – Tschernigow – Kiew – Fastow – Kassatin operieren.

Auf all seine Anfragen bezüglich einer Erweiterung der Aufstandsbewegung sind Iskra ganz bestimmte Weisungen und Richtlinien dahingehend übermittelt worden, dass er unproduktive Aktionen vermeiden solle und zunächst seine ganze Aufmerksamkeit einer geordneten Vorbereitung des Partisankrieges zuwenden solle. Auch hat er die Weisung erhalten, vor allen Dingen den Rayon: zwischen Dnjestr – Kadyrna – Bug bis zu dem Zeitpunkt entschieden zu behaupten, als bis dem Oberst Gorbunow gelungen sein wird, in unmittelbaren Kontakt mit dem Allukrainischen Zentral-Komitée der Aufständischen zu treten.

Meine Ausführungen bezüglich der bisher von uns durchgeführten Arbeit beschliessend, möchte ich noch im Besonderen darauf verweisen, dass die von uns herausgegebene Zeitung («Der Ukrainische Kosak») gegenwärtig schon in der Ukraine verbreitet wird und den an uns gelangten Nachrichten zufolge dort ihres ausgesprochen anti-jüdischen und anti-bolschewistischen Charakters wegen viele Anhänger findet.

Den Nachrichten aus der Ukraine zufolge ist auch zu erwarten, dass es im Frühjahr, nach der ersten Aussaat jedenfalls zu Volkerhebungen kommen wird.

Die Ziele des National-Sozialismus, die für die Ukraine in der Form einer nationalen Kosakenbewegung von uns verfochten werden, müssen fraglos die Sympathien der Massen erwecken, so dass eine Zusammenfassung derselben unter dieser Parole zum Kampf gegen die Internationale durchaus möglich erscheint.

In Galyzien und den von Polen besetzten Gebieten der Ukraine sind infolge der Annexion Galyziens durch Polen die Vorbedingungen für eine Erhebung unmittelbar gegeben und die Freiheitsbewegung hat dort bereits eingesetzt.

Meines Erachtens wäre es im Augenblick nicht schwer, sich dieser Bewegung zu bemächtigen, was entschieden vorteilhaft wäre und in dem Falle möglich, wenn die deutschen Nationalisten imstande wären, die Bewegung sowohl materiell, als moralisch zu unterstützen. Dies wäre leicht durchzuführen, da die Bewegung auch im Interesse Deutschlands liegt.

Sollten in dieser Richtung irgendwelche positive Absichten deutscherseits bestehen, so wären wir jeden Augenblick bereit, in der Sache die erforderlichen Schritte zu unternehmen und unverzüglich die entsprechenden Leute aus Galyzien hierher zu berufen, um an die Organisation einer Zentraleitung der Aufständischen Bewegung für Galyzien zu gehen.

Das weiteren möchte ich erlauben, noch darauf zu verweisen, dass die von uns begonnene Arbeit ausser den oben erwähnten bisherigen Ergebnissen noch weit grössere Erfolge ermöglichen würde, wenn es uns gelänge in München einen, wenn auch nicht zahlreichen, so doch gut funktionierenden Zentral-Apparat zu schaffen:

- a) München zunächst als Sitz der General-Rada der Kosaken-Ältesten in Aussicht zu nehmen,
- b) die Hauptkanzlei hier zu vergrössern,
- c) die von uns herausgegebene Zeitung zu erweitern,

d) die Herausgabe verschiedentlicherer populären Schriften über die Kosakenschaft, den National-Sozialismus und andere nationale Volksbewegungen etc. herauszugeben,
und

e) den Zusammenhang mit den versch[iedenen] Vereinigungen der Kosakenschaft im Auslande zu fördern und zu unterstützen und vor allem, die Bewegung in der Ukraine selbst fest zu organisieren, – wozu im Besonderen eine Schule für Instrukoren und Propagandaleiter im Umfang für etwa 30–50 Mann, mit einem Kursus von 2 Monaten zu begründen wäre, die dann imstande wäre, im Laufe eines halben Jahres eine gewisse Anzahl von Leuten heranzubilden, die sowohl militärisch, als praktisch Bescheid wüssten in Bezug auf die Durchführung des National-Sozialismus und die Führung des Partisan-Krieges.

Unter diesen Voraussetzungen würden wir unter möglichst geringen Ausgaben und innerhalb einer mög[lichen] kurz gesetzten Frist die Ukraine und Galyzien unter unsern Einfluss bringen, deren Bevölkerung ihrem Charakter nach die energischste von dem versch[iedenen] Völkerschaften Ost-Europas ist.

Eine derartig gut organisierte Bewegung würde sich alsbald auf ganz natürliche Weise fortsetzen und lawinenmässig anwachsen, wobei zu berücksichtigten ist, dass sie in erster Linie wiederum die besonders kriegerisch veranlagten Stämme am Don, Kubanj, Terek und im Kaukasus erfassen würde.

Den gleichen Gedankengang verfolgend, möchte ich mir erlauben, hierbei auch den National-Sozialismus in seinen Bestrebungen überhaupt zu berühren. Mir scheint, dass der National-Sozialismus sich nur wird behaupten können, wenn er über den Rahmen einer rein deutschen Bewegung hinausgehend, gewissermassen einen internationalen Charakter annimmt.

Heute schon und ebenso in Zukunft wäre Osteuropa als ein starker Rückhalt an Verteidigungskräften für Deutschland zu betrachten. Ein Zusammengehen mit Ost-Europa ist für Deutschland durchaus erwünscht, doch ist dies nur möglich, wenn innerhalb der inzwischen

entstandenen nationalen Staaten sich Regierungen bilden, die ihrer ganzen Richtung und ihren Zielen nach miteinander harmonieren.

Als Mittel, dies zu erreichen kann zweifellos nur der National-Sozialismus dienen.

Doch wird es dem National-Sozialismus nur möglich sein, die vom Bolschewismus beherrschten Gebiete zu erobern, wenn es ihm zuvor gelingt einen festen Gürtel nationalsozialistischer gerichteten Grenzstaaten, – wie Finnland, Estland, Litauen – Weissrussland, Lettland, Galyzien, Rumänien und Bulgarien um Sowjetrussland zu schliessen.

In dieser Weise gebildete nationalsozialistische Stützpunkte und Zentralen, wie Finnland, Estland, Lettland würden den Grossrussen in ihrem Kampf gegen den Bolschewismus eine Anlehnungsmöglichkeit gewähren und erst die Vorbedingung einer Übertragung des National-Sozialismus auch nach Grossrussland schaffen.

Der National-Sozialismus in Galyzien, Rumänien und Bulgarien würde wiederum den ukrainischen Nationalsozialisten, d[as] h[eißt] der Ukrainischen Nationalen Kosakenvereinigung, die Möglichkeit geben, das ganze Gebiet der Ukraine und der Schwarzmeerstaaten zu umfassen. Dies wäre der Weg, welcher am sichersten zu einer Umwälzung von innen heraus führen kann. In diesem Fall aber wäre es Aufgabe der Zentral-Gruppe, d[as] h[eißt] der Deutschen Nationalsozialistischen Partei, die Initiative zur Einberufung der ersten Nationale zu ergreifen.

Damit würde der National-Sozialismus gewissermassen der Internationale ein gleichwertiges Gegengewicht halten und dieser entgegengestellt werden können.

Durch Einberufung einer solchen Nationale im Gegensatz zur Internationale liesse sich auch im Verein der Abgeordneten der verschiedenen nationalsozialistischen Einheiten die nationalsozialistische Bewegung in weltpolischem, d. h. internationalem Maasstabe vorbereiten, wofür sich dem National-Sozialismus zur Zeit die günstigsten Aussichten bieten.

Штемпель-печатка:

*Ukrain[ische] Nationale Kosakenvereinigung
München, Arcostraße 8/III*

I. Полтавець-Остряниця (підпис)

Bundesarchiv Koblenz. Hitler, Adolf (1889-1945). Nachlass. Nr. 1128. Blätter 4089-4100.

Переклад

Таємно.

Огляд сучасного стану та взаємовідносин усередині
Українського Національного Козацького Товариства.

10 квітня 1923 року.

Українське Національне Козацьке Товариство розбудовує свою діяльність на підставі Резолюцій Загально Українського Козацького Конгресу від 3-го жовтня 1917 року. На сьогоднішній день, як організація, яка знаходиться та діє на території України, Товариство нараховує 50 000 членів.

Як власне бойова організація, Товариство вже тоді мало споріднений з фашизмом характер та відіграло вирішальну роль у відродженні Гетьманату в Україні 1918 року.

Після повалення Гетьмана (4. вересня 1920 року) Українське Національне Козацьке Товариство перенесло свою діяльність за кордон, де продовжувало діяти під керівництвом свого первинного організатора, Військового Отамана (Головнокомандувача Козацького Війська), полковника фон Полтавця-Остряниці.

Після певного підготовчого періоду, Товариство сформувалося як військово-політична організація, що приєдналася до програми та цілей націонал-соціалізму та фашизму. Оскільки Товариство знайшло в цьому напрямку жваву підтримку з боку німецьких національних кіл, воно обрало Мюнхен як тимчасову відправну точку своєї діяльності, звідки розпочало діяльність із організації українських національних кіл як серед емігрантів, так і на території України.

Певного гальмування роботи Українське Національне Козацьке Товариство зазнало внаслідок впливу тимчасової участі групи полковника Василя Вишиваного, чия діяльність, як з'ясувалося невдовзі, мала більше негативних, ніж позитивних наслідків для спільної роботи Об'єднання. В. Вишиваний та його послідовники бажали служити Національному Козацькому Товариству лише заради того аби з його допомогою прокласти шлях для панування над Україною. Вишиваний проте не мав реального авторитету серед українських національних кіл, що видно з того, що після розриву з Українським Національним Козацьким Товариством він був повністю забутий.

На даний час сфера впливу Українського Національного Козацького Товариства розповсюджується на:

I. Мюнхен.

В Мюнхені з 1-го березня цього року було відкрито Головну Канцелярію Українського Національного Козацького Товариства, так само в Мюнхені знаходиться місце осідку Ради Української Генеральної Старшини – законодавчого органу та центральної організації, яка має розглядатися в якості провідної інституції козацтва.

Звідси воно (*Товариство – Д. Б.*) підтримує наступні зв'язки:

II. з Берліном.

Представником Українського Національного Козацького Товариства в Берліні та водночас видавцем газети Товариства, яка виходить під назвою «Український козак», є полковник Новохацький. Останнім часом він встановив зв'язки з усіма українськими організаціями Берліна, а також із українськими організаціями в німецьких таборах військовополонених.

Він особисто заснував філії Українського Національного Козацького Товариства в таборах «Вюнсдорф» та «Зальцведель», до складу яких належать 200–250 козаків та офіцерів. Він повідомляє нам, що до результатів його роботи належать новий журнал («Український козак») з його відверто національною та антиєврейською позицією, що справив сильний вплив як серед Берлінської колонії українських емігрантів, так і в таборах (*військовополонених – Д. Б.*), внаслідок чого 3/4 їхньої загальної кількості варто розглядати як однодумців, завдяки чому ми можемо розраховувати на певний успіх у досягненні визначених нами цілей, якщо нам вдасться притягнути на свій бік всі енергійні елементи.

Доказом того, що газета дійсно має значний вплив, є та обставина, що комуністи здійснили замах на полковника Новохацького, коли той повертався з Козацьких Зборів у таборі Вюнсдорф. Також з Берліна та таборів військовополонених надходить багато листів з висловленням подібних думок, де містяться прохання про доставку газети в максимальній чисельності, щоб забезпечити її якнайширше подальше розповсюдження.

III. Данциг.

Зв'язки з Данцигом підтримуються через полковника Павлюка, який очолює місцеву Українську Організацію.

Організація в Данцигу не має особливого значення, однак інтересує нас остільки, оскільки вона переслідує ті ж самі цілі, що й ми. Окрім того, через цю організацію ми підтримуємо зв'язки з Батьківщиною, а також з інтернованими частинами Української Армії, що знаходяться у Польщі.

IV. Прага.

Наш уповноважений в Празі підполковник Горбанюк, який водночас є уповноваженим Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету, який отримав від Комітету повноваження підтримувати зв'язок з усіма національними спілками за кордоном, а також із зарубіжними національними об'єднаннями, які в такий самий спосіб ставлять перед собою завдання боротьби з Інтернаціоналом.

Відносини з підполковником Горбанюком є для нас дуже важливими, оскільки вони дозволяють нам підтримувати безпосередній контакт з головним центром повстанського руху.

В кінці квітня або на початку травня Горбанюк має відвідати Україну з метою інформування Центрального Комітету про стан національного руху за кордоном. Перед від'їздом він бажає проконсультуватися зі мною, оскільки переконаний, що під час свого перебування в Україні йому вдасться встановити міцні стосунки між Всеукраїнським центральним повстанським комітетом та Українським Національним Козацьким Товариством.

Під час перебування в Празі йому вдалося створити національні об'єднання серед українських студентів та інтернованих військовополонених, що перебували в Чехословаччині.

Докладну доповідь про те, що йому вдалося зробити, він планує зробити мені найближчим часом.

V. Каліш.

Нашим уповноваженим в м. Каліш та водночас ініціатором місцевої роботи є генерал Удовиченко. Раніше він був начальником штабу Української Армії та знаходився в безпосередніх відносинах з різними підрозділами та штабами Української Армії загальною кількістю 15 000 чоловік., які на сьогодні є інтернованими в Польщі. Його діяльність суттєво полегшує той факт, що його брат генерал Олександр Удовиченко є командуючим цієї Армії. Я з ним також знайомий.

Згідно з інформацією, яку надав мені генерал Удовиченко, ці війська є абсолютно національно свідомими. Газета «Український Козак» мала великий вплив та існує надія, що за допомоги командування ці військові частини також рішуче приєднаються до Українського Національного Козацького Товариства. На даний час з організацією вже повсюди співпрацюють невеличкі військові підрозділи.

Нам повідомляють, що в цих військах настільки добра дисципліна та міцний авторитет командного складу, що вони готові в разі потреби взяти участь у військовій компанії.

Сповна усвідомлюючи цю обставину, поляки та французи активно намагаються розділити та позбавити командування цю Армію. Згідно з останніми повідомленнями, поляки передбачають сформуванню з інтернованих українців дивізію, яка має бути застосована проти литовців, а французи планують направити 200 офіцерів до Військової Академії в Парижі. На думку Удовиченка, ані перший, ані другий план не буде здійснено, оскільки війська виступають проти розділу та міцно тримаються разом. Однак тиск, який чинить Польща, є настільки потужним, що генерал Удовиченко пропонує так швидко як тільки можливо, перевести війська до іншої країни, що симпатизує Україні.

Петлюра втратив всю свою популярність і не має жодних прибічників ні серед народу, ані в військах.

Як висловився генерал Удовиченко, армію триматиме в руці той, хто в належний момент надасть їй допомогу, організує її та поведе проти ворога.

VI. Перемишль.

Наш уповноважений в Перемишлі генерал Неїло, котрий свого часу під моїм командуванням був начальником штабу Головної Канцелярії Української Армії, на сьогоднішній день Гетьманського Уряду.

На сьогоднішній день він зайнятий виключно організацією національних кіл Галичини.

Як повідомляє генерал Неїло, Українське Національне Козацьке Товариство та його програма знаходить найжвавішу підтримку серед населення.

Якщо Українське Національне Козацьке Товариство буде спроможне охопити своєю діяльністю всю Галичину, то при ненависті, що існує серед галицьких українців проти поляків, можна розраховувати на загальний вибух у Галичині.

Хоч генералові Неїлу й вдалося встановити відносини з низкою місцевих організацій та подекуди закласти підґрунтя для пропаганди та організації невеличких бойових підрозділів Українського Національного Козацького Товариства, брак коштів значно ускладнює його діяльність,

VII. Львів

Наші відносини зі Львовом здійснюються безпосередньо через Спілку Українського Студентства, яка заявила про визнання цілей та завдань Українського Національного Козацького Товариства та готовність взяти на себе діяльність по всій території Галичини за умови, що на першому етапі ми надамо інструкторів і принаймні тимчасово зможемо надати їй грошову підтримку. Спілка Українського Студентства в усякому разі є найактивнішою організацією, а також має широкі зв'язки з Україною.

VIII. Відень

Діяльність українських організацій, що знаходяться у Відні, є суто дипломатичною та здійснюється під проводом доктора Галіпа, доктора Бігарія, доктора Андрієвського та професора Івасюка, завданням яких зокрема є ознайомлення зарубіжних національних кіл з українським питанням. Крім того вони знаходяться в тісних стосунках із українськими колами Відня, які надають їм інформацію про поточні події в національному русі України.

IX. Лозанна

Нашим уповноваженим в Лозанні є доктор Степанковський, до завдань котрого належать і суто дипломатичні питання, котрі полягають в інформуванні зарубіжних кіл про українське питання.

X. Будапешт

Представником Українського Національного Козацького Товариства в Будапешті є доктор Стасів (радник посольства України). Його завданням є підтримка відносин з угорськими національними колами.

XI. Балканські держави

В Балканських державах над організацією Українського Національного Козацького Товариства працює доктор Горчинський, який крім того очолює Українське Товариство «Просвіта» в Загребі.

Діяльність доктора Горчинського розповсюджується передусім на українських військових, що належать до Армії Врангеля.

Згідно з останніми повідомленнями, тут теж можливо успішне проведення роботи, але тільки за умови матеріальної підтримки організації.

Оскільки різні військові підрозділи Армії Врангеля як в Сербії, так і в Болгарії розосереджені по країні, існує необхідність частих подорожей.

XII. Бухарест

В Бухаресті над організацією Українського Національного Козацького Товариства працює український посол професор Мацієвич. Згідно з його останніми повідомленнями, Українське Національне Козацьке Товариство має тут значні успіхи, а його діяльність може бути легко перенесена на територію України, якщо центр організації буде перенесено ближче до українського кордону, а також будуть надані необхідні фінансові засоби. –Що стосується останнього, то професор Мацієвич сподівається отримати від уряду Румунії певні гарантії. В цьому питанні він просить мене про конкретні вказівки щодо того, в якому напрямку йому вести цю справу. Оскільки мені ще не було надано жодних матеріальних

гарантій щодо можливості перенесення Центрального керівництва Українського Національного Козацького Товариства до українського кордону, я відклав детальний розгляд усього питання, а також нинішньої ситуації там, до з'ясування сукупності всіх обставин.

На підтвердження думки Мацієвича стосовно перенесення діяльності Українського Національного Козацького Товариства на територію України надійшов лист отамана повстанців Катеринославської губернії Горбунова, в якому отаман підтвердив надходження до України нашої газети та водночас висловився за перенесення центрального керівництва ближче до території України.

XIII. Кишинів.

Тут знаходяться представники отамана Іскри – Рябоконт та Івановський, які виконують місію щодо підтримки постійного контакту з отаманом Іскрою, який знаходиться в цей час на території України з виконанням певних операцій та перебуває у відносинах договору з Українським Національним Козацьким Товариством.

На початку березня туди надійшли письмові розпорядження та звернення Іскри, з яких слідує, що він на той час знаходився в районі: Тирасполь – Рівне, та що отамани, які приєднались до нього, діяли в районі: Дубоссари – Балта – Ольвіополь – Новоукраїнка – Єлисаветград – Сідневка – Миколаїв – Одеса та в північнішому районі: Коростень – Чернігів – Київ – Фастів – Козятин.

На всі свої запити щодо розширення повстанського руху Іскра отримав конкретні інструкції та вказівки про те, що він повинен уникати непродуктивних дій та передусім звертати свою увагу на належну підготовку партизанської війни. Він також отримав наказ перш за все рішуче втримувати район Дністер – Кадима – Буг до моменту, коли полковник Горбунов увійде в безпосередній контакт із Всеукраїнським Центральним Повстанським Комітетом.

Висловлюючи зауваження стосовно виконаної нами роботи, я хотів би зокрема відзначити, що газета «Український Козак», яку ми видаємо, на сьогоднішній день вже розповсюджується в Україні та, згідно з повідомленнями, які доходять до нас, там має чимало прихильників через її антиєврейський та антибільшовицький характер.

Згідно з повідомленнями з України там також очікується, що навесні, після першої сівби, в будь-якому випадку відбудеться народне повстання.

Цілі націонал-соціалізму, які ми відстоюємо для України в формі національного козацького руху, безсумнівно, мають пробуджувати народну симпатію, тому видається цілком можливим що вони своїми гаслами гуртуватимуть маси для боротьби проти Інтернаціоналу.

В Галичині та на окупованих Польщею українських землях, внаслідок анексії Галичини поляками існують безпосередні передумови для повстання, а визвольний рух там вже розпочався.

На мою думку, в даний момент було би не важко очолити цей рух, що мало б принести чимало користі й було би можливо в тому випадку, якщо німецькі націоналісти були б в змозі підтримати цей рух матеріально та морально. Це було б легко здійснити, оскільки цей рух відповідає й інтересам Німеччини.

Якщо в цьому питанні існуватимуть позитивні наміри з боку Німеччини, ми будемо готові в будь-який момент здійснити необхідні кроки в цій справі та негайно викликати з Галичини відповідних людей для того, щоб розпочати організацію центрального керівництва повстанського руху Галичини.

Окрім цього, я хотів би з Вашого дозволу відзначити, що розпочата нами діяльність могла би бути ще більш успішною, якщо би нам вдалося створити в Мюнхені нечисленний, але добре функціонуючий центральний апарат:

- а) обрати Мюнхен місцем осідку Ради Генеральної Козацької Старшини,
- б) розширити склад існуючої тут Головної Канцелярії,

в) збільшити обсяг видання газети, яку ми видаємо,
г) публікувати різноманітні популярні видання, присвячені козацтву, націонал-соціалізму та іншим національним рухам,

та

е) підтримувати зв'язок із різноманітними об'єднаннями козацтва за кордоном, і передусім добре організувати рух в Україні, – для чого необхідно було би заснувати школу для інструкторів та пропагандистів в кількості близько 30-50 чоловік з двохмісячним курсом навчання, які пізніше були би здатні протягом півроку підготувати певну кількість людей, які б як у військовому, так і в практичному плані були би підготовлені для втілення ідей націонал-соціалізму та ведення партизанської війни.

В цих умовах ми в короткий термін і з незначними витратами змогли б розповсюдити наш вплив на Україну та Галичину, населення яких за своїм характером є найбільш енергійним серед усіх народів Східної Європи.

Такий добре організований рух буде розвиватися далі природним шляхом, зростаючи подібно до лавини, причому необхідно врахувати, що невдовзі він також має охопити войовниче населення Дону, Кубані, Тереку та Кавказу.

Продовжуючи цей хід думок, хотів би дозволити собі тут також торкнутися в цілому ідеології та завдань націонал-соціалізму. На мою думку, націонал-соціалізм зможе утвердитися лише тоді, коли він вийде поза межі суто німецького руху та набуде міжнародного характеру.

Як сьогодні, такі в майбутньому Східна Європа має розглядатися як міцна підтримка обороноздатності Німеччини. Для Німеччини має бути вкрай важливим зближення зі Східною Європою, однак це можливо лише тоді, коли в цих національних державах будуть створені уряди, що, узгодять між собою основні цілі та завдання.

Засобом для досягнення цієї мети, без сумніву, може бути тільки націонал-соціалізм.

Однак націонал-соціалізм зможе звільнити охоплені більшовизмом території лише тоді, коли йому вдасться замкнути навколо Радянського Союзу міцний пояс націонал-соціалістичних прикордонних держав – таких як Фінляндія, Естонія, Литва – Білорусь, Латвія, Галичина, Румунія та Болгарія.

Утворені в такий спосіб націонал-соціалістичні опорні пункти та центри як Фінляндія, Естонія, Латвія змогли б забезпечити великорусам можливість отримати союзників у боротьбі проти більшовизму та створили би передумови для перенесення націонал-соціалізму до Росії.

Націонал-соціалізм в Галичині, Румунії та Болгарії також надасть українським націоналістам, тобто Українському Національному Козацькому Товариству, можливість опанувати всю територію України та держав Чорноморського басейну. Це був би той шлях, який міг би призвести до перевороту. В такому випадку завданням Центральної Групи, тобто Німецької націонал-соціалістичної партії, було б узяти на себе ініціативу скликання першого Націоналу.

Таким чином націонал-соціалізм зможе певною мірою стати рівноцінною протиположною Інтернаціоналу та протистояти йому.

Скликанням такого Націоналу для протидії Інтернаціоналу, в тому числі за участю представників різноманітних об'єднань націонал-соціалістичного руху, можна буде розгорнути націонал-соціалістичний рух у всесвітньому масштабі, що відкриє націонал-соціалізму найкращі перспективи.

Штемпель-печатка:

*Українське Національне Козацьке Товариство
Мюнхен, Аркоштрассе 8/III*

І. Полтавець-Остряниця (підпис)

3.

27. Mai 1935 (*штемпель вхідної кореспонденції – Д. Б.*)

UKRAINISCHES KOSAKENTUM (UNAKOR)

Abt. HEERES-ATAMAN.

München, den 23. Mai 1935.

Seiner Excellenz
dem Führer und Kanzler des Deutschen Volkes
Adolf Hitler.

Durch die Wiedereinführung der Wehrhoheit in Deutschland wurde analog ein Teil des Versailler-Vertrages ausser Kraft gesetzt und dank der Tatkraft Ew. Excellenz ist das Deutsche Volk in der Lage seine Rechte und Grenzen zu verteidigen und irgendwelche feindliche Bestrebungen mit der Waffe in der Hand niederzuschlagen.

Das Ukrainische Kosakentum hat es sich seit 1917 zur Aufgabe gestellt eine wirtschaftliche und politische Annäherung zwischen Deutschland und der Ukraine herbeizuführen, zumal einwandfrei feststeht, daß die Wege des Deutschen und Ukrainischen Volkes in ein- und derselben Richtung verlaufen. Seit 1920 kämpfte das Ukrainische Kosakentum in Verbindung mit der NSDAP gegen die Feinde der nationalsozialistischen Weltanschauung. Zum gleichen Zeitpunkt waren die Angehörigen des Russischen Volkes, die wie wir in der Emigration verweilen, in den Reihen der französischen und tschechischen Armeen tätig, die den Weltkrieg als noch nicht beendet betrachteten.

Im Namen des Ukrainischen Kosakentum erkläre ich, daß der Vertrag von BREST-LITOWSK, nach welchem Deutschland und die Ukraine zu Verbündeten geworden sind, auch weiterhin für das Ukrainische Kosakenvolk rechtsgültig ist.

Sollte Deutschland von irgendwelcher Seite angegriffen werden, ist das Ukrainische Kosakentum bereit, sofort mitzukämpfen in den Reihen des Deutschen Heeres.

Ich stelle hiermit alle waffen- und kampffähigen Angehörige des Ukrainischen Kosakentums, die sich in Deutschland und im Ausland befinden, zur Disposition Ew. Excellenz. Der Eintritt von Angehörigen des Ukrainischen Kosakentums in das Deutsche Heer ist durch das Gesetz (Deutsches Wehrgesetz vom 21. V. 1935) lt. § 18, Abt. IV. ermöglicht, welcher lautet:

Wer die deutsche Reichsangehörigkeit nicht besitzt, bedarf zum Eintritt in ein Wehrdienstverhältnis der Genehmigung des Führers und Reichskanzlers, der die Befugnis zur Genehmigung dem Reichskriegsminister übertragen kann.

Die technische Durchführung der Registrierung der Angehörigen des Ukrainischen Kosakentums kann bei angesetzten Verhandlungen festgelegt werden.

HEIL DEUTSCHLAND! HEIL DIE UKRAINE!

HEERES-ATAMAN
d. UKRAINISCHEN KOSAKENTUMS.

(*niðnuc*)

Iwan Poltawetz v. Ostranitza.

(*niðnuc*)

I. Woloschyn
Stabsleiter

(*niðnuc*)

W. Zolotarenko
Adjutant

Brief-Adresse:

I. Poltawetz v. Ostranitza

München 13

Nordendstr. 1

Bundesarchiv Koblenz, R 43 Reichskanzlei. I / 155. Blätter 162–163.

27 травня 1935 (*штемпель вхідної кореспонденції – Д. Б.*)

Українське Козацтво (УНАКОР)
(*УНАКОР – Український Національний Козацький Рух – Д. Б.*)

Відділ Військового Отамана

Мюнхен, 23 травня 1935 року.

Його Ексцеленції
Вождеві та Канцлеру Німецького Народу
Адольфу Гітлеру

Ваша Ексцеленція!

Відновленням військового суверенітету Німеччини була анульована частина Версальської угоди, і завдяки Вашій енергії Німецький народ тепер в стані захистити свої права та кордони й зі зброєю в руках зруйнувати будь-які ворожі підступи.

Українське Козацтво з 1917 року поставило собі завданням досягти економічного та політичного зближення між Німеччиною та Україною, оскільки не має жодного сумніву в тому що шляхи німецького та українського народів йдуть в одному напрямку. З 1920 року Українське Козацтво у взаємодії з НСДАП боролось проти ворогів націонал-соціалістичного світогляду. В той самий час представники російського народу, які як і ми перебували в еміграції, служили в лавах французької та чеської армій та вважали світову війну все ще не закінченою.

Від імені Українського Козацтва я заявляю, що Брест-Литовський договір, згідно з яким Німеччина та Україна стали союзниками, залишається чинним для Українського Козацького Народу.

Якщо Німеччина зазнає нападу з будь-якого боку, Українське Козацтво буде готовим воювати в лавах німецької армії.

Даним актом я передаю до Вашого розпорядження всіх озброєних та боєздатних представників Українського Козацтва, що перебувають в Німеччині та за кордоном.

Вступ представників Українського Козацтва до німецького війська здійснюється згідно закону (Закон Німеччини про військову повинність від 21. V. 1935 року). Це дозволяє його § 18, розділ IV, в якому зазначено:

Той, хто не має німецького громадянства, для вступу в правовідносини, пов'язані з військовою службою, повинен отримати дозвіл у фюрера та рейхсканцлера, який може передати імперському військовому міністру повноваження на надання відповідного дозволу.

Технічні особливості реалізації реєстрації представників Українського Козацтва можуть бути визначені на подальших переговорах.

Слава Німеччині!

Слава Україні!

Військовий Отаман Українського Козацтва
(*підпис*)

Іван Полтавець фон Остряниця

(*підпис*)
І. Волошин
Начальник штабу

(*підпис*)
В. Золотаренко
Ад'ютант

Поштова адреса:
І. Полтавець фон Остряниця
Мюнхен 13
Нордендштрассе 1.

Джерела та література

1. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія] / Тетяна Боряк ; М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с.
2. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
3. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185-195.
4. Бурім Д. В. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938-1945) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 591-618.
5. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
6. Вячеслав Липинський Архів Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Редактор І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с.
7. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 1. 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.
8. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андріївським / Упоряд.: Ю. Черченко. Наук. ред. Н. Миронець. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2007. – 536 с.
9. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). – Мюнхен : Українське Видавництво, 1969. – 544 с.
10. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1020 с.
11. Ідеологія українського вільного козацтва «УНАКОР», б. м., 1936.
12. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851-882.
13. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.
14. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.
15. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. – К. : Інститут історії України, 2008. – 322 с.
16. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2005. – 212 с.: 74 іл.
17. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання. – К. : Темпора, 2010. – 672 с.: іл.
18. Нетреба Ю. Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921-1922). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
19. Осташко Т. Український козацький рух в еміграції (1919-1939) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Випуск 4. – К., 2000. – С. 285-294.
20. Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2002. – Вип. 5.
21. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.
22. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К. : «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.
23. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К. : Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
24. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів : Науково-документальне видання. – Київ : Темпора, 2008. – 382 с.: іл.
25. Тимченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.: іл.
26. Троцинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології ; Відп. ред. В. Б. Євтух. – К. : Інтел, 1994. – 260 с.
27. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.

28. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К. : Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві, ф. 3619 Посольство Української Народної Республіки в Німеччині, м. Берлін, оп. 3, спр. 11.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 4426 Отаман закордонної зимової станиці Українського національного козачого товариства в Північній і Південній Америці, м. Нью-Йорк, оп. 1, спр. 10.
31. Bundesarchiv Koblenz. Hitler, Adolf (1889-1945). Nachlass. Nr. 1128. Blätter 4088-4100.
32. Bundesarchiv Koblenz. R 43 Reichskanzlei. I / 155. Blätter 162-163.
33. Dodenhoeft, Bettina Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1993. – 338 s.
34. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Бурім Д. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 30.12.2012 р.

*Рецензії
та інформація*

ПОШТОВИЙ І ТЕЛЕГРАФНИЙ ЗВ'ЯЗОК НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Рецензія на монографію:

Міронова І. С. *Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.)* (Миколаїв, 2012)*

Рецензія на монографію:

Міронова І. С. *Почтовые и почтово-телеграфные учреждения на юге Украины в системе связи российского государства (вторая половина XVII – начало XX в.)* (Николаев, 2012)

Book Reviews:

Mironova I. S. *Postal and post-telegraph establishments on the south of Ukraine in a communication of the Russian state (second half of the XVII – the beginning of the XX century)* (Mykolaiv, 2012)

Потреба у спілкуванні, передачі та збереженні інформації виникла і розвивалася разом із розвитком людського суспільства. Сьогодні вже можна стверджувати, що інформаційна сфера діяльності людини є визначальним чинником інтелектуальної, економічної та оборонної можливостей людського суспільства, держави. Зародившись у ті часи, коли почали виявлятися самі ранні ознаки людської цивілізації, засоби спілкування між людьми безперервно вдосконалювалися відповідно до зміни умов життя, з розвитком культури і техніки. Це ж відноситься і до засобів запису і обробки інформації. Сьогодні всі ці засоби стали невід'ємною частиною виробничого процесу і нашого побуту.

Поштовий і телеграфний зв'язок у Російській імперії з іншими видами комунікаційних магістралей став одним із показників процесу формування індустріального суспільства. Функціонування поштової і телеграфної галузі в південному регіоні України було складовою частиною системи зв'язку російської держави. Тому дослідження його історії дає можливість розглянути під новим кутом зору окремі аспекти соціально-економічного розвитку на півдні України.

* Міронова І. С. *Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.): [монографія].* – Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – 564 с.

Монографія Ірини Міронової «Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.)» вийшла друком у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили в 2012 р. Дане дослідження стало підсумком студій авторки протягом восьми останніх років із визначеної проблематики.

На основі ґрунтовного аналізу опублікованих та виявлених джерел, новітніх наукових публікацій, автор висвітлила особливості становлення і розвитку зв'язку в Російській імперії, показала особливості проведення поштових реформ та їх впровадження на території півдня України, дослідила регіональні особливості процесу розвитку галузі зв'язку на території Таврійської, Херсонської, Катеринославської губерній і Бессарабської області та визначила місце поштової і телеграфної мережі вказаних губерній у системі комунікаційних магістралей російської держави.

Незважаючи на те, що за останнє десятиліття з'явилась певна кількість як загальноісторичних, так і вузькоспеціальних досліджень з історії зв'язку вищевказаного періоду, такий аспект даної теми у монографії І. С. Міронової розглянуто вперше. Вивчаючи проблему становлення і розвитку поштових і поштово-телеграфних установ, автор вказує

на те, що відчутний вплив на становлення і формування зв'язку на території України в другій половині XVII – на початку XX ст. мала російська держава (с. 7-8).

Важливі висновки зроблено у справі дослідження проблеми впливу модернізаційних процесів у Російській імперії на розвиток зв'язку, що було нерозривно пов'язано з ростом виробничих сил і кардинальною зміною технологічного способу виробництва. Це викликало посилення спілкувань і появу поруч із традиційним поштовим зв'язком нових (телеграфних) засобів зв'язку. Модернізація, за висловом автора, вже на самому початку зробила необхідною революцію у засобах зв'язку (с. 7), що мало далекосяжні наслідки у розвитку цього процесу в імперії.

Початок «поглинання» російським урядом поштової системи України (першочергово на території Гетьманщини) виводиться автором з підписання Андрусівського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою в 1667 р., коли виникла потреба в створенні постійно функціонуючої міждержавної пошти. Згідно з додатковими умовами цього договору, від Москви зв'язок мав проходити через Смоленськ, українські землі до резиденції польського короля (с. 53). Далі автором простежено вплив російського уряду впродовж останньої чверті XVII – XIX ст. на формування галузі зв'язку на тій території України, яка потрапляла під владу імперії.

В українській та зарубіжній історіографії до цих пір не було комплексної роботи, присвяченої історії зв'язку на півдні України в імперський період. Вивчаючи дане питання автором проаналізовано понад чотириста праць (монографії, брошури, наукові статті, праці поштових службовців, дисертації, автореферати), опублікованих у XIX – XXI ст. (с. 11-27). На цій основі виділено наступні періоди вивчення теми за хронологічним принципом, які, у свою чергу, мають внутрішній розподіл за проблемним критерієм: 1) розробки російських та українських дослідників імперського періоду, які автор поділяє на дореформений (до 1861 р.) і пореформений (80-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) етапи (хоча, на думку рецензента

поділ даного періоду на етапи є не до кінця обґрунтованим); 2) праці істориків та фахівців галузі зв'язку радянського періоду, а також істориків з української діаспори (20-ті – початок 90-х років XX ст.), які в свою чергу автор також поділяє на етапи: 1920-ті рр.; 1930-ті – перша половина 1960-х рр.; друга половина 1960-х – початок 1990-х рр.; 3) історичні та спеціальні дослідження українських та російських науковців сучасного періоду (1990-ті роки – початок третього тисячоліття) (с. 27). У цілому огляд історіографічної проблематики є добре аргументованим автором і проілюстрованим відповідними посиланнями.

У першому розділі монографічного дослідження І. С. Міронової розглянуто джерела з 57 фондів 8 центральних і обласних українських і російських архівних установ – Російського державного архіву давніх актів у Москві (РДАДА), Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАУ), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (РДІА), державних архівів Автономної Республіки Крим у Сімферополі (ДААРК), Одеської (ДАОО), Херсонської (ДАХО), Миколаївської (ДАМО) областей і в Комунальному підприємстві «Ізмаїльський архів» (КПА).

Автором здійснено систематизацію архівних, друкованих і опублікованих матеріалів згідно з принципом розподілу їх за походженням на декілька груп: 1) законодавчі акти владних структур; 2) документи виконавчих органів влади; 3) діловодна документація органів місцевого самоврядування; 4) матеріали та діловодна документація галузевих структур; 5) статистичні відомості; 6) міжнародні документи; 7) джерела особового походження; 8) періодична преса; 9) довідкові матеріали; 10) словники та енциклопедії (с. 29). Підкреслено, що джерельна база структурно складається з письмових і зображальних джерел (с. 39). На початку розділу подається докладний перелік архівних фондів, які було використано в процесі дослідження, а потім окремо розглядаються документи, що є дотичними до вказаного напрямку дослідження.

Аналізуючи документальні матеріали щодо становлення і розвитку галузі зв'язку, І. С. Міронова робить висновок про те, що *«виявлений комплекс джерел з теми був до цього часу опрацьований недостатньо, хоча містить значний обсяг інформації, що дозволяє реконструювати специфіку розвитку і функціонування поштових і поштово-телеграфних установ на півдні України в системі зв'язку російської держави в другій половині XVII – на початку XX ст.»* (с. 39).

У другому розділі монографії *«Інкорпорація поштових установ України до поштової системи Московського царства та Російської імперії (друга половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.)»* (с. 40-93) розглянуто питання, які стосуються виникнення і початку функціонування пошти в російській державі у домодерну добу, допетровський період, період правління Петра I і його нащадків до часів Катерини II. І. С. Міронова розкриває механізм формування зв'язку у період Київської Русі, Московського царства, Гетьманщини, Російської імперії, які мали надзвичайну потребу в створенні поштових установ.

Грунтований на оригінальних архівних документах і працях дореволюційних авторів, які мало використовувались до цього часу в наукових дослідженнях, автор розглядає проблему формування регулярного поштового зв'язку на Русі, який було закладено ямською гоньбою (с. 92). Оригінальними є версії щодо походження останньої, класифіковані і проаналізовані автором монографії (с. 42-43).

Дослідницею переконливо показано обставини «поглинання» російським урядом поштових установ Гетьманщини. Зокрема автор вказує на те, що початково створення російської поштової мережі на її території базувалось на наявній українській системі зв'язку. Формування основної мережі власне російського поштового зв'язку в Україні розпочалося із відновлення низки існуючих поштових трактів, і упорядкування московсько-київського тракту, за допомогою якого здійснювався зв'язок між обома країнами (с. 92).

У третьому розділі монографії «Поштові установи України у контексті реформування

системи поштового управління Російської імперії в другій половині XVIII – першій третині XIX ст.» (с. 94-158) розглянуто питання організації управління і діяльності центральних та місцевих поштових установ у роки правління Катерини II, поштові перетворення П. Рум'янцева в Лівобережній Україні, зміни у поштовій справі за правління Павла I, Олександра I і поштову реформу 1830 р.

Важливим для розуміння проблеми розвитку зв'язку в даний період є питання, пов'язані з модернізаційними змінами в суспільстві Російської імперії, що супроводжувалися ростом промисловості, розквітом торгівлі, освоєнням нових територій, потребами відносин із закордоном, що й обумовило певний розвиток і удосконалення поштової справи. Збільшення обсягу поштової кореспонденції, ріст мережі поштових шляхів вимагали збільшення робочої сили і впорядкування місцевого поштового управління. Важливим моментом у загальній програмі російського уряду стала назріла реформа у поштовій справі, яка була проведена в 1830 р. Згадана реформа запровадила точну регламентацію поштової служби та єдиний для всіх структурних підрозділів порядок виконання поштових операцій, визначила структуру поштового відомства на декілька десятиліть. Реформована поштова служба своїми розгалуженнями охопила всю територію Російської імперії, сприяла будівництву нових доріг, а отже – покращенню комунікації в середині імперії та з сусідніми державами. За дослідженнями автора, поштова справа на півдні України у цей період розвивалась досить динамічно, чому сприяло вигідне географічне розміщення даного регіону, розташованого близько морів, що спричиняло розвиток торгових, промислових і комерційних відносин із зарубіжними країнами, сполучатися з якими можна було за допомогою поштових перевезень. При наявності значної мережі зв'язку, поштові установи на півдні України були важливими пунктами внутрішніх і зовнішніх перевезень не лише для України, а й для багатьох власне російських губерній і областей (с. 158).

Четвертий розділ монографії «Еволюція поштового зв'язку на півдні України в 1830-1917 рр.» є найбільшим за обсягом (с. 159-273), оскільки містить найважливіші відомості щодо основної проблеми монографії. Логічним і обґрунтованим для розкриття теми роботи є його розподіл на підрозділи, які стосуються особливостей організації діяльності державних поштових і поштово-телеграфних установ, впровадження систем утримання поштових станцій, огляд діяльності земської, міської, морської, залізничної, польової пошт на півдні України, порядок виробництва поштових операцій, поштові тарифи, знаки поштової оплати, поштові зв'язки з іноземними державами та діяльність установ поштової цензури.

Розглядаючи загальний розвиток галузі зв'язку на території Південної України на початку XIX ст. автор підкреслює, що великі зусилля до розширення поштової мережі в краї доклав новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф М. Воронцов, завдяки якому поштова мережа в південному регіоні вийшла на одне з провідних місць Російської імперії (с. 172).

Протягом XIX – на початку XX ст. російський уряд приділяв велике значення вдосконаленню поштових перевезень. Простір, який займала Російська імперія, великі відстані, які існували між густонаселеними місцевостями, недосконалість шляхів сполучення, а в багатьох губерніях поганий стан доріг, вимагали від уряду негайного вирішення проблеми. Системи утримання поштових станцій (торгова, господарська, оціночна, вольних пошт), незважаючи на негативні моменти, які супроводжували їхній розвиток, змогли вдосконалити поштову систему і привести до встановлення регулярної поштової служби у звичному для нас вигляді (с. 180).

Але, як зауважує автор монографії, до реформи 1861 р. поштовий зв'язок охоплював головним чином тільки міста і віддалені пункти, які пролягали вздовж поштових трактів. Значна частина населення імперії, яка мешкала в сільській місцевості, була полишена можливості користуватися поштою. Зміни в роботі даних установ зв'язку

відбулися з моменту передачі земствам у 1865 р. утримання поштових станцій. Протягом існування земської пошти, на півдні України утримання поштових станцій прийняли повітові земства Херсонської, Таврійської, Катеринославської та Бессарабської губерній. Земська пошта відіграла прогресивну роль і дала можливість сільському населенню користуватися послугами зв'язку (с. 199). У ці ж роки широкого розповсюдження на півдні України отримали міські пошти, які здійснювали пересилання кореспонденції по місту, і були відкриті в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі.

Розвиток капіталізму в Російській імперії, поширення морської і створення залізничної мережі транспортування, вимагали розширення комунікаційних шляхів як у самій державі, так і за кордон. Дане питання поставило перед урядовцями першочергове завдання у пристосуванні морського і залізничного транспорту до поштових перевезень, як більш швидкого, надійного і дешевого способу пересилання.

Сприятливе географічне положення південноукраїнських губерній давало можливість використовувати всі можливі способи перевезення пошт і пасажирів – кінний, морський, річковий, залізничний та автомобільний. За допомогою Російського товариства пароплавання і торгівлі, Добровільного флоту, Російського транспортного і страхового товариства Російська імперія змогла налагодити систему поштових комунікацій з Кавказом, Далекосхідним краєм, країнами Близького Сходу і Середземноморського узбережжя. На думку автора, розширення судноплавання і залізничної мережі позитивно вплинули на функціонування поштової справи в південних губерніях України, сприяли більш швидкому і надійному пересиланню внутрішньої та іноземної кореспонденції, хоча ще не могли в повному обсязі задовольняти вимоги населення щодо поштових послуг (с. 221).

Створення Всесвітнього поштового союзу відіграло важливу роль в європейській інтеграції Російської імперії і започаткувало новий етап у розвитку поштової галузі та міжнародного поштового співробітництва.

Але, на думку автора, незважаючи на зусилля російського уряду вдосконалити поштову справу всередині імперії, розвиток засобів комунікацій відчутно відставав від інших провідних країн світу як по кількості поштових установ, так і по кількості пересилання кореспонденції (с. 246).

Останній розділ монографії «Поява телеграфу та формування мережі поштово-телеграфних установ на півдні України (XIX – початок XX ст.)» (с. 274-320) містить п'ять підрозділів, у яких розглянуті питання винайдення і формування оптичного та електромагнітного телеграфів, роль Російської імперії у створенні міжнародної телеграфної служби, поштово-телеграфну реформу 1884-1885 рр. та розвиток Одеського і Кишинівського поштово-телеграфних округів у діяльності телеграфної мережі.

Підсумовуючи загальний розвиток телеграфного зв'язку Російської імперії і окремо Південної України автор подає власну періодизацію його розвитку окремо в імперії і південному регіоні, характеризуючі основні особливості кожного періоду (с. 320 і 328).

І. С. Міроною аргументовано, що саме у XIX ст. було визначено соціальну вагомість поштового і телеграфного зв'язку та доведено необхідність формування державних механізмів управління установами значної сфери народжених інформаційних послуг. Закладені в цей час концептуальні засади розвитку зв'язку Російської імперії визначали основні підходи до його розвитку, особливості реформування, принципи регулювання, розвиток відомчого, міжнародного зв'язку і зв'язку загального користування. Поштово-телеграфна справа на півдні України у досліджуваній період була нерозривно пов'язаною з імперською службою зв'язку і становила складову частину її загальної системи.

Протягом останньої чверті XVIII – на початку XX ст. на півдні України сформувалася потужна поштово-телеграфна мережа зв'язку, яка займала домінуючі позиції як в Україні, так і в Російській імперії у цілому (с. 329).

Окрім необхідних для наукової роботи іменного та географічного покажчиків, списку скорочень, пристосованого для окремого джерелознавчого та історіографічного опрацювання переліку бібліографії (с. 330-418), яскравих додатків по темі, І. С. Міронова супроводила монографію словником термінів (с. 535-537), у якому подала тлумачення окремих термінів та понять із галузі зв'язку. Доцільність подання такого словника є цілком зрозумілою і виправданою з огляду на специфіку тематики даної монографії.

Однак робота має певні недоліки. У ній прослідковується надмірне захоплення автором загальною історією зв'язку Російської імперії, хоча предметом дослідження є поштовий і телеграфний зв'язок Південної України, має місце розлогий виклад історії поштових установ на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст., попри аналіз «положень», «інструкцій» тощо, але не простежено, як нормативні норми застосовувалися на практиці, зокрема на півдні України.

Але, незважаючи на недоліки праці, у цілому слід відзначити, що рецензована монографія І. С. Міроною «Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.)» є ґрунтовним науковим дослідженням, поява якого є важливою віхою у справі сучасних досліджень з історії зв'язку. Воно може зацікавити широке коло спеціалістів галузі зв'язку, істориків, краєзнавців та студентів.

*Відомості
про авторів*

НАШІ АВТОРИ

Ашурков Тарас Тарасович (Миколаїв) – аспірант кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Балухтіна Олена Миколаївна (Запоріжжя) – здобувач кафедри історії України Запорізького національного університету.

Брехуненко Віктор Анатолійович (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Водотика Тетяна Сергіївна (Київ) – аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Воронін Віктор Миколайович (Київ) – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Городня Наталія Данилівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Донай Лукаш (Познань, Польща) – кандидат наук (dr), ад'юнкт Інституту політичних наук і журналістики Університету імені Адама Міцкевича в Познані.

Забара Владислав Володимирович (Запоріжжя) – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Захарія Соломія Романівна (Одеса) – студентка Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Зелінський Максим Вікторович (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України.

Кухарчук Ольга Степанівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету.

Левченко Лариса Леонідівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Матвієнко Людмила Володимирівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Мацюта Павло Андрійович (Миколаїв) – аспірант кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Мисечко Анатолій Іванович (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Мітковська Тетяна Сергіївна (Миколаїв) – завідувач Миколаївського музею суднобудування та флоту.

Ніколаєв Микола Ілліч (Миколаїв) – кандидат технічних наук, дослідник використання математичних методів в історичній науці, член Російської асоціації антикознавців.

Рижева Надія Олександрівна (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Священко Зінаїда Василівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Сокирська Влада Володимирівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Степанов Максим Юрійович (Черкаси) – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Тимів Іван Миколайович (Івано-Франківськ) – здобувач кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Тригуб Олександр Петрович (Миколаїв) – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Тригуб Петро Микитович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, заслужений працівник народної освіти України.

Чернишов Ігор Вікторович (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
- список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;

2) **електронну копію статті** (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів)**, одну **рецензію** від фахівця з науковим ступенем;

4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон.
2. Ім'я та прізвище автора, назва статті російською і англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення).
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів).
5. Постановка наукової проблеми та її значення.
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
7. Формулювання завдання дослідження.
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
9. Висновки і перспективи подальших досліджень.
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, в якому опубліковано статтю.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com

Долгосрочное хранение

ООО «ЭМБА» Пасеки на Езере является чешской фирмой с длительной и известной традицией, которая простирается до 1882 года. Главным направлением общества является изготовление гладкого картона, и архивных систем для длительного и кратковременного хранения в архиве. Архивные системы EMBA получили несколько оценок в Чешской республике и за границей.

В случаях, когда необходимо хранить документы длительное время, необходимо пользоваться средствами долгосрочного архивирования. Они обеспечат химическую и механическую защиту в течение многих десятилетий.

Коробки EMBA из картона Prolux отвечают всем этим требованиям – высокая прочность, жесткость, щелочность и щелочной резерв.

Из широко ассортимента коробок предлагаем 2 модели, которые возникли при сотрудничестве с РГАНТД в Москве.

Коробка EMBA 340x150x300 mm для долгосрочного хранения

Пользование: для доллгосрочного хранения

Описание: Вертикальная коробка без ящика

Материал: архивный картон Emba-Prolux

Упаковка: Продаём не составленные

Коробки 340x150x300 mm: 500 шт/поддон 120x80 cm

Коробка Emba 410x300x180 мм для долгосрочного хранения

Рекомендует РГАНТД

Пользование: для доллгосрочного хранения

Описание: Коробка поставляется в исполнени с ящиком. Ящик помогает несложному использованию в архиве.

Упаковка: Продаём несоставленные

Коробки 410x300x180 mm: 650 шт/поддон 85x105 cm +ящик :650шт/поддон 75x100 cm

Самые важные свойства картона PROLUX

pH водной вытяжки: мин. 8

Щелочной резерв: мин. 0,4 моль/кг

Механические параметры отвечают норме ISO 9706, и ISO 16245

Ниже предлагаю материалы EMBA из которых возможны все типы коробок.

Архивный картон LAURENT Новый тип картона изготовленный из 100% целлюлозы. Параметры этого картона полностью соответствуют европейскому стандарту ISO 16245. Что касается защиты бумажных документов, в настоящее время отвечает всем известным требованиям защиты.

Архивный картон Prolux Свойства этого картона отвечают самым высоким требованиям к качеству архивного хранения, когда не требуется величина Карра < 5. Он подходит тоже для хранения фотоматериалов и его качество подтверждает соответствие с тестом PAT

Архивный картон Prior Идеальный картон для архивного хранения, с высшими требованиями, когда не нужна защита в течении столетий. Преимуществом является его щёлочность, очень важная для защиты архивных документов. Основная серия архивных коробок, которые оправдали себя в несчётном ряде архивов, музеев, галерей и других учреждений изготавливается именно из этого картона.

Контактное лицо фирмы

Renata Pěničková

EMBA s.r.o.

Renata.Penicikova@emba.cz

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Наукові студії

Випуск 10, 2013

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *О. Новосадовська*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцювальні-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 14.02.2013 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 25,58. Обл.-вид. арк. 18,02.
Тираж 300 пр. Зам. № 4102.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.